

Л.М. Паламар, А.І. Нікітченко
А.І. Чорновалова, Л.В. Рокіцька

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА

Підручник
для

9

класу

Л.М. Паламар, А.І. Нікітченко
А.І. Чорновалова, Л.В. Рокіцька

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА

Știința, 2016

Підручник
для

9

класу

Elaborat în baza curriculumului disciplinar în vigoare și aprobat prin Ordinul ministrului educației (nr. 321 din 28 aprilie 2016). Editat din mijloacele financiare ale *Fondului Special pentru Manuale*.

Ala Ciornovalova, Ludmila Rokițika – Limbă și comunicare (Мова і мовлення)

Larisa Palamar, Ala Nikitcenko – Literatură (Література)

Comisia de experți: *Ana Krijanovskaia*, prof. școlar (gr. did. superior), Liceul Teoretic „Vasili Suhomlinski”, Edineț; *Svetlana Podlesnaia*, prof. școlar (gr. did. I), Liceul Teoretic „Konstantin Popovici”, s. Nihoreni, rn. Rîșcani; *Elena Tvintarnaia*, prof. școlar (gr. did. I), Liceul Teoretic „Konstantin Popovici”, s. Nihoreni, rn. Rîșcani; *Olga Curleanțeva*, prof. școlar (gr. did. superior), Liceul Teoretic „Vasili Suhomlinski”, Edineț; *Angela Ceban*, prof. școlar (gr. did. I), Gimnaziul Slobozia-Șirenți, rn. Briceni

Recenzent: *Tatiana Burlaka*, profesor-metodist, Colegiul Pedagogic „Konstantin Ușinski”, Kiev, Ucraina

Responsabil de ediție: *Valentina Ribalchina*

Corector: *Tatiana Bolgar*

Tehnoredactor: *Nina Duduciuc*

Pictor: *Leonid Nikitin*

Machetare computerizată: *Andrei Ichim, Olga Ciuntu*

Copertă și procesare imagini: *Andrei Ichim*

Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința,

str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova;

tel.: (+373 22) 73-96-16; fax.: (+373 22) 73-96-27;

e-mail: prini_stiinta@yahoo.com; prini@stiinta.asm.md;

www.editurastiinta.md

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Întreprinderii Editorial-Poligrafice Știința.

Î.E.P. Știința se obligă să achite deținătorilor de copyright, care încă nu au fost contactați, costurile de reproducere a imaginilor folosite în prezenta ediție.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Українська мова і література: Підручник для 9 класу / Л.М. Паламар, А.І. Нікітченко, А.І. Чорновалова, Л.В. Рокіцька; Comisia de experți: Ana Krijanovskaia [et. al]; Min. Educației al Rep. Moldova. – Ch.: Știința, 2016 (Tipogr. „BALACRON” SRL). – 304 p.

ISBN 978-9975-85-018-6

811.161.2+821.161.2.09(075.3)

© *Larisa Palamar, Ala Nikitcenko,*

Ala Ciornovalova, Ludmila Rokițika. 2003, 2010, 2016

© Desene: *Leonid Nikitin*. 2003

© Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința. 2003, 2010, 2016

ЗМІСТ

МОВА І МОВЛЕННЯ

Вступ

- § 1. Українська мова в світі 6

Повторення вивченого

- § 2. Основні одиниці мови 8
§ 3. Частини мови 11
§ 4. Синтаксис і пунктуація..... 13
Зв'язне мовлення. Форми запису прочитаного чи прослуханого: план, тези, конспект..... 15

Складне речення

- § 5. Складне речення і його ознаки. Види складних речень 18
Складносурядне речення
§ 6. Будова складносурядного речення. Сміслові зв'язки між його частинами ... 21
§ 7. Розділові знаки між частинами складносурядного речення 23
Зв'язне мовлення. Контрольний докладний переказ розповідного тексту з елементами опису за самостійно складеним планом 25
Тест № 1 27
Складнопідрядне речення
§ 8. Складнопідрядне речення, його будова, засоби зв'язку, розділові знаки 30
§ 9. Види підрядних речень 34
§ 10. Складнопідрядні речення з підрядними означальними 36
§ 11. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними..... 37
§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними 39
§ 13. Складнопідрядні речення з підрядними місця 41
§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними часу 42
Зв'язне мовлення. Ділові папери. Написання заяви, автобіографії 44
§ 15. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними способу дії й ступеня 45
§ 16. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними 47
Зв'язне мовлення. Стильний переказ тексту наукового стилю..... 49
§ 17. Складнопідрядні речення з підрядними умови та підрядними мети 51
§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними причини та підрядними наслідку 54
§ 19. Синонімія складнопідрядних речень і простих з відокремленими другорядними членами 56
Зв'язне мовлення. Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему 57

- § 20. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими 59
Зв'язне мовлення. Написання реферату на основі 2–3 джерел 60
§ 21. Складнопідрядні речення з кількома підрядними..... 62
§ 22. Систематизація та узагальнення вивченого про складнопідрядне речення 65
Зв'язне мовлення. Твір у публіцистичному стилі на суспільно-політичну тему 68
Тест № 2 70
Безсполучникове складне речення
§ 23. Загальне поняття про складне безсполучникове речення. Сміслові зв'язки між його частинами 72
§ 24. Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні 73
Зв'язне мовлення. Твір-оповідання на основі почутого з обрамленням 75
§ 25. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні 77
§ 26. Тире в безсполучниковому складному реченні 79
§ 27. Систематизація та узагальнення вивченого про безсполучникові речення 81
Зв'язне мовлення. Протокол..... 83
Тест № 3 85
Складне речення з різними видами зв'язку 87
§ 28. Складні речення з сурядним і підрядним зв'язком 87
§ 29. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком 88
Зв'язне мовлення. Контрольний твір у публіцистичному стилі на суспільну тему 91
Повторення та узагальнення вивченого
§ 30. Фонетика. Будова слова. Словотвір. Лексикологія. Фразеологія 92
Зв'язне мовлення. Відгук на твір мистецтва 94
§ 31. Частини мови. Основні правила правопису 96
§ 32. Система розділових знаків у простому та складному реченнях 99
Зв'язне мовлення. Підсумковий контрольний переказ (стильний) тексту художнього стилю за складним планом..... 101
Тест № 4 103

ЛІТЕРАТУРА

Усна народна творчість

<i>Історико-героїчні думи</i>	106
Хмельницький та Барабаш	107
Дума про Самійла Кішку	111
Козак нетяга Фесько Ганджа Андигер	118
<i>Історичні пісні</i>	122
Зажурилась Україна, бо нічим прожити	122
Ой на горі да женці жнуть	122
Ой наварили ляхи пива	122
<i>Періодизація української літератури</i>	123

Прадавня і давня українська література

Література часів Київської Русі

(*XI–I-ша пол. XIII ст.*) (*прадавня*) .. 125

Біблія. Старий завіт	127
Про „Слово про похід Ігорів”	129
Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Свято-слава, внука Олега.....	130

Література другої половини XIV–XVIII ст. (давня) .....

142	
Іван Вишенський	143
Про „Послання до єпископів”	144
Послання до єпископів	144
Віршована література	147
Козацькі літописи	147
Драмагургія	148
Григорій Сковорода	149
Всякому городу нрав и права	151
Байки.....	152
Про байку „Бджола і Шершень”.....	152
Бджола і Шершень	153
Притчі.....	153
Про притчу „Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу”.....	153
Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу ..	154
Значення творчості письменника	155
Основні надбання української літератури до XIX століття	156

Нова українська література (другої і третьої чвертей XIX століття)

<i>Нова українська література</i>	159
Іван Котляревський	160
Про „Енеїду”	162
Енеїда	166

Про „Наталку Полтавку”	182
Наталка Полтавка	184
Значення творчості письменника	200
Григорій Квітка-Основ'яненко	201
Про „Марусю”	202
Маруся	203
Гумор і сатира	222
Тарас Шевченко	224
Творчість письменника	232
Про „Причину”	232
Причина	234
Шевченківський вірш	235
„Кобзар” 1840 року.....	237
Про „Катерину”.....	237
Катерина	239
„Думи мої, думи мої”	245
Про „Гайдамаки”	246
Гайдамаки	249
Драматичні твори	262
Назар Стодола	263
Поетична творчість 1843–1847 рр.	267
Про „Сон”	267
Сон	270
Про „Наймичку”.....	275
Наймичка	276
Про „Кавказ”	280
Кавказ	282
Своєрідність послання „І мертвим, і живим, і ненародженим...”	284
І мертвим, і живим, і ненародженим... ..	286
Творчість після заслання (1857–1861)	289
Молитва	289
Значення творчості, світова слава Тараса Шевченка	290

Література рідного краю

Костянтин Попович	292
Тарас Шевченко у вирі молдавської духовності	292
Григоре Віеру	296
Рідна мова	296
Михай Емінеску	296
Стою на ганку	296
Оксана Медведенко	297
Моя земля	297
Словничок з літературної критики	298
Тлумачний словник	299
Словник стійких виразів	300

– Зв’язне мовлення.

– До твого словничка.

– Думаємо і відповідаємо.

– Цікаво знати.

**МОВА
І МОВАЩЕННЯ**

ВСТУП

§1. Українська мова в світі

1 Дайте відповіді на запитання.

1. До якої мовної сім'ї належить українська мова?
2. Які ознаки властиві українській мові?
3. Що ви знаєте про українців Молдови?
4. Яку роль відіграє мова у формуванні і самовираженні людини?
5. Яке місце посідає українська мова в твоєму житті?

2 Прочитайте уривок з вірша Г. Вієру „Рідна мова”.

Одною мовою одвік
Всі люди плачуть.
Одною мовою сміється
Всенький світ.

*Та як любов і гнів
Улити в спів гарячий?
Лиш рідна мова дасть тобі
На те одвіт.*

(З кн. О. Олійник)

- До слів *всенький*, *одвіт* доберіть синоніми.
- Поясніть, як ви розумієте значення виділених у тексті вірша рядків.
- Висловіть своє власне ставлення до рідної мови.

3 Прочитайте текст.

Українська мова побутує серед українського за походженням населення західної (понад 2 млн. чоловік) та східної (6,8 млн. чоловік) діаспор*.

У західній діаспорі українською мовою в усній і писемній формах послуговуються етнічні* українці США, Канади, Великобританії, Бразилії, Аргентини, Австралії, Австрії, Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини, Литви, Латвії та багатьох інших країн. Вони видають рідною мовою книжки, газети, журнали, проводять богослужіння, телепередачі. Окрім того, українські громади США і Канади організували мережу осередків української культури – бібліотеки, архіви, музеї, театри, хорові, музичні, танцювальні ансамблі, наукові товариства. Україністика викладається в 28 університетах і коледжах США. Україномовні загальноосвітні школи діють в Канаді, Австралії, Польщі, Молдові, Литві.

Східна українська діаспора чисельніша. Найбільше українців східної діаспори проживає в Казахстані (понад 3 млн.), Кубані (2 млн.), Поволжі, Москві (близько 1 млн.).

(З підручника)

- Складіть план тексту у формі питальних речень і дайте на них докладну відповідь.
- Доповніть текст відомостями, одержаними з інших джерел.

4 Прочитайте текст. Перекажіть його.

Різними шляхами і в різні часи переселялися українці на мальовничі і багаті землі Молдови, аби пов'язати з ними назавжди свою долю, долю своїх нащадків, свою історію і майбуття. Кожен період мав свої особливості щодо розселення українців на території Молдови.

До середини XVI ст. вихідці з перенаселених галицьких земель оселялися в північних районах Дністровсько-Прутського межиріччя. Дещо пізніше частина русинів-українців осіла в центральних районах Молдовського князівства. З часом з'являються такі селища як Руси, Руснаки, Русяни, які вже в своїй назві містять суть і історію самих поселенців.

Молдовський літописець Григорій Уреке (1592–1647) свідчить про наявність українців і їх мови на молдовській землі з найдавніших часів. „І дотепер, – писав він, – живе руська (тобто русинська, українська) мова у Молдові, зокрема там, де їх (українців) розселили, і майже третя частина говорить по-руськи.”

Цю думку продовжує і конкретизує відомий молдовський літописець XVII століття Мирон Костін (1633–1691), який пише про прибулих українців з Покутії, що „заселили Чернівці, Хотин і увесь Дністровський регіон, цінути Оргеєва, Сорок і по Прутові половину Яського цінута, а також Сучавського цінута”.

З XVIII ст., після звільнення цих земель від турків, українці, зокрема запорізькі козаки і кріпаки-утікачі, почали оселятися на півдні Бессарабії, на правому березі Дунаю – в Добруджі і навіть у Туреччині.

(За К. Поповичем)

- Чи знаєте ви історію своєї родини? Хто і коли прибув першим на землю Молдови?
- Дізнайтеся від старших людей про історію виникнення вашого населеного пункту.

5 Прочитайте висловлювання про мову. За одним із них напишіть невеликий твір-роздум.

1. Скарбе мій єдиний, із тобою я найбагатший і найдужчий у світі, без тебе – перекотиполе, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердиня моя, захисток і гордість, розрада у годину смутку. (За С. Плачиндою)
2. Нитками рідної мови ми зв'язані з усіма іншими. (П. Житецький)
3. Хто вміє пошанувати свого батька й матір, той зрозуміє, яку пошану повинен він мати до рідної мови. (М. Возняк)
4. Хто не любить своєї рідної мови, солодких звуків свого дитинства, не заслуговує на ім'я людини. (Й. Г. Гердер)

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Основні одиниці мови

1 Прочитайте текст. До якого стилю він належить!

До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Тому й називаємо це надбання рідна мова. *Мова – найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думи і сподівання.* Слово – наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу.

Український народ творив свою мову упродовж віків, заносючи до мовної скарбниці добірний нектар слова... У слові рідної мови захована немовби якась таємнича сила, що в неповторному поєднанні звуків несе чарівну мелодію мови і називає щось зрозуміле всім.

Мова – дивосвіт, духовна планета, на якій живе виплекана людиною незліченна кількість слів.

(І. Вихованець)

- Поясніть значення виразів *духовний скарб, джерело поступу, мовна скарбниця, добірний нектар слова.*
- Ще раз прочитайте виділене у тексті речення. Чи згодні ви з думкою, висловленою у ньому? Свою відповідь аргументуйте.
- Які звуки позначають виділені букви? Які з них позначають один звук, а які – два?
- Підготуйте усну розповідь за однією з тем: а) система голосних звуків української мови; б) система приголосних звуків української мови.
- Виконайте фонетичний розбір слів *сподівання, якась, джерельний.*
- Скільки голосних звуків в українській мові? Якими буквами вони позначаються?
- Назвіть приголосні звуки. На які групи вони поділяються?
- Яка буква не позначає звука?
- Скільки звуків позначають буквосполучення *дж, дз*?

2 Прочитайте текст. Визначте його тему.

Люди з *давніх-давен* мріяли про „спільну мову”. Усього відомо понад 900 проектів „спільної мови”. Проте лише один з них, а саме есперанто, виявився *найдосконалішим і найжиттєздатнішим*. Його запропонував

понад сто років тому 28-річний *варшавський лікар-окуліст* Людвік Заменгоф. Свій проект він *підписав* псевдонімом Доктор Есперанто, що мовою есперанто означає „Доктор, який сподівається, має надію”.

(За Й. Андершем)

- А чи мрієте ви про „спільну мову”?
- Назвіть і поясніть орфограми у тексті.
- Дайте визначення поняття *морфема*. Які види морфем ви знаєте?
- Пригадайте способи творення слів в українській мові. Наведіть приклади.
- Випишіть з тексту виділені слова. Розберіть їх за будовою, з’ясуйте спосіб творення.
- Дайте визначення поняття *твірна основа*. Укажіть її у виписаних вами словах.

3 Перепишіть, поставивши, де потрібно, замість крапок апостроф.

Кам...яніти, Солов...йов, безслав...я, розп...ясти, р...ятівний, мед-в...яний, полум...яний, надвечір...я, від...їжджати, п...ятизлотник, нав...ючений, різнотрав...я, заозер...я, двох...ярусний, дит...ясла, пів...острів, над...яр...я.

- Виділіть словотвірні морфеми.
- Виконайте словотвірний розбір слів *різнотрав’я*, *розп’ясти*, *нав’ючений*.

4 Прочитайте поради „Як правильно сперечатися” (За Б. Митюровим). Доведіть, що це текст. Визначте його стиль.

1. Перед тим, як встрявати в суперечку, подумай, чи достатньо ти обізнаний з цим питанням.
  2. Зрозумій співрозмовника, розберись, що він висуває, з’ясуй мету суперечки.
  3. Уточни поняття, терміни, які вживаються в суперечці.
  4. Визнач, з чим саме ти згодний.
  5. Підбери докази, накресли план доведення, аргументуй свій погляд.
  6. Критикуй думку, а не людину, яка її висловила.
  7. Поважай співрозмовника, оціни правильно його позитивні якості.
  8. Не повторюй двічі підряд одне й те ж саме.
  9. Умій слухати й стежити за ходом суперечки.
  10. Пам’ятай, що в науковій суперечці головне – пошук і знаходження істини.
  11. Зроби відповідні висновки.
  12. Не забувай і про поради мудрих: „Говорити все, що набіжить на язик, безглуздо”. (*Ян Амос Коменський*) „Язик довгий у того, чиї докази короткі”. (*Нар. мудрість*)
- Чому автор рекомендує критикувати думку, а не людину?
  - Чому необхідно зрозуміти співрозмовника, уточнити поняття і терміни?
  - Поясніть зміст прислів’я, вжитого в тексті.
  - Пригадайте, що таке словосполучення і що таке речення. Що є спільне і відмінне між словосполученням і реченням? Яку роль вони виконують у мові?

- Якими за будовою і видами (за способами вираження головного слова) бувають словосполучення?
- Вкажіть типи зв'язку між головним і залежним словом у словосполученні.
- Випишіть з тексту приклади словосполучень різних видів. Укажіть, за допомогою яких засобів виражається граматичний зв'язок між словами у словосполученнях.
- Пригадайте, на які види і за якими ознаками діляться речення.
- Випишіть з поданого тексту по одному прикладу односкладного, двоскладного простого, складного речень. Охарактеризуйте їх за метою висловлювання та за наявністю головних членів.

5 Перекладіть подані словосполучення українською мовою.

Учебный год, старательно учиться, скучать по другу, благодарить кого-то, оценка по языку, в десять часов, к вашему сведению, белый по цвету, в ста метрах, согласно приказу, обратиться по адресу, болеет гриппом, по законам природы, иметь в виду, очень хорошо, прогулка верхом.

- Пригадайте типи підрядного зв'язку у словосполученнях.
- Запишіть перекладені вами словосполучення у такій послідовності: а) утворені зв'язком узгодження; б) керування; в) прилягання.

6 Розгляньте і доповніть таблицю.

Одиниці мови та їх види

Одиниці мови	Види мовних одиниць
Звуки	голосні: ...; приголосні: ...
Морфеми	префікс, ...
Слова	як частини мови: однозначні і ...; загальноживані, ...; неологізми і ...; власне українські і ...; синоніми, ...
Словосполучення	прості і ...
Речення	прості: ...; складні: ...
Тексти	монологи, полілоги ...

- Дайте відповіді на питання.
  1. З яких одиниць складається мова?
  2. Чим відрізняються між собою одиниці мови?
  3. Які види має кожна з мовних одиниць?
- Поверніться до впр. 4 на стор. 9. Випишіть з неї 6 словосполучень різних видів. Виконайте синтаксичний розбір будь-яких двох.

7 Напишіть твір-мініатюру „Незабутні зустрічі”, вживаючи перекладені вами словосполучення із впр. 5.

§ 3. ЧАСТИНИ МОВИ

1 Прочитайте текст. Визначте в ньому мікротеми.

Серед пам'яток минулого у *стародавньому Києві* – знаменитий архітектурний комплекс XI–XVIII сторіч Софія Київська. Його центральна споруда – Софійський собор, закладений у XI сторіччі з наказу Ярослава на честь його перемоги над печенігами.

Починаючи з часів Ярослава, Софія стає важливим культурним центром. У Софійському соборі був свій скрипторій, а також *перша* відома нам бібліотека, закладена Ярославом.

Слід пам'ятати, що друкарських верстатів тоді ще не було, ще не настали часи Федорова, Скорини. У своєрідних майстернях-скрипторіях працювали переписувачі книг. *Скрипторії* звичайно обладнували при княжому дворі, при монастирях. А там, *де* книги переписувалися, *там* вони здебільшого і зберігалися.

Досить часто *київські князі* були фундаторами таких бібліотек. Про Ярослава літописець повідомляє: „Ярослав же ... любив книги і, багато їх переписавши, поклав у церкві святої Софії, котру *створив сам*”.

На жаль, ми не знаємо, *які* саме книги були в бібліотеці Ярослава, не знаємо й *того*, яка доля спіткала *це* старовинне книгосховище.

(За О. Олійником)

- Поясніть значення слів *фундатори*, *спіткати*.
- Яку роль відіграють бібліотеки? Що ви знаєте про перші бібліотеки у Молдові?
- Дайте визначення поняття *морфологія*.
- На які групи поділяються частини мови? За якими ознаками вони розрізняються?
- Чому вигук стоїть осторонь від інших частин мови?
- Виконайте розбір речень 4 абзацу за частинами мови.
- Визначте синтаксичну роль виділених слів. До якої частини мови вони належать?
- Розберіть як частину мови іменник *книгосховище*.

2 Спишіть, вживаючи слова, подані в дужках, у потрібній формі.

Не (почати) – думай, а почавши – роби. *Добре мисляча голова ніколи не (нудитися)*. (Мати) друзів, поважай, бо ти (володіти) скарбом. Не кажи гоп, поки не (перескочити). Кожен (хотіти) довго жити, але ніхто не (хотіти) бути старим. (*Нар. тв.*) Хоч крок новий (зробити) до того, в чім (бачити) ціль і суть свою. (*П. Воронько*) Хліб (їсти), а правду ріж. (*Нар. тв.*) Не (чванитися) званням, не (чванитися) й знанням. (*Нар. тв.*) Не (вірити) мені, бо я брехать не вмю, не (ждати) мене, бо я так і прийду. (*В. Симоненко*) (*Зробити*) добро людині і (*забути*). (*О. Підсуха*) (Бути) людиною, людино! (Бути), люди, людьми! (*М. Упенник*)

- Поясніть, як ви розумієте зміст виділених висловлювань.
- Поясніть правопис частки *не*.
- Виділіть у дієсловах закінчення, поясніть їх правопис.

- Сформулюйте правила правопису дієслів II особи однини дійсного способу та II особи однини і множини наказового способу, основа яких закінчується на шиплячий, губний та -р.
- Розберіть як частину мови слова *прийду, маючи*.

3 Прочитайте текст.

БІБЛІОФІЛ*

Найбільшим книголюбом серед українських письменників-класиків був Іван Франко. Ще школярем зібрав невелику бібліотеку в 500 томів. А чинив так: робив за товаришів письмові завдання, а в нагороду брав тільки книжки...

Щонайменше раз на тиждень заходив письменник до книгарень. Зібравши одну з найцікавіших приватних книгозбірень, Франко міг у темряві безпомилково відшукати потрібний том. Водночас про колекціонування власних видань поет не дбав.

(З календаря)

- Про які нові риси характеру І. Франка ви дізналися?
- Доберіть із тексту синоніми до слів *бібліотека, бібліофіл*.
- Розкажіть про свою власну бібліотеку.
- Випишіть із тексту словосполучення „іменник + прикметник”. Визначте рід, число і відмінок, виділіть закінчення.
- Пригадайте, які прикметники можуть мати ступені порівняння і як вони утворюються. Відшукajte приклади в тексті.

4 Ознайомтеся з цікавими відомостями.

1. Найбільшою книгою у світі є видана у 1976 році у США „Суперкнига” розміром 2,74 x 3,07 метра, вагою 252,6 кілограма, яка налічує 300 сторінок. 2. Книга з дитячою казкою „Старий король Коул” розміром 1 × 1 міліметр була надрукована тиражем 85 примірників у березні 1985 року видавництвом „Гленіферпрес” (Шотландія). Сторінки книги можна перегортати за допомогою голки. 3. У Політехнічному музеї в Москві зберігається томик віршів Т. Шевченка „Кобзар”. У книзі 12 сторінок, кожна площею 0,6 квадратного міліметра. Перегортати сторінки можна тільки загостреним кінцем людської волосини. Книга зшита павутинкою, обкладинка зроблена з пелюстки безсмертника.

(З кн. „Мова рідної землі”)

- Якими ще цікавими відомостями з історії книг ви володієте?
- Випишіть усі числівники, записавши їх словами. Визначте розряд кожного з них, поясніть правопис.
- Пригадайте, як відмінюються і пишуться числівники від 50 до 80; 200 – 900.

5 Прочитайте подані групи слів. Визначте, до якої частини мови належать слова у кожній з них. Запишіть їх відповідно до орфографічних норм.

1. Де...в...чому, до...де...кого, аби...до...кого, ні...що, хто...зна... з ... ким, казна...чим, який...небудь, де...кому, аби...хто, казна...у...кого, що...сь, у...кого...сь. 2. По...перше, ні...скільки, босо...ніж, по...польськи, раз...у...раз, без...відома, пліч...о...пліч, зроду...віку, кінець...кінцем,

коли...не...коли, хоч...не...хоч, віч...на...віч, до...вподоби, до...чиста. З. З...за, з...по...під, з...по...між, у...зв'язку, згідно...з, в...наслідок, по...близу. 4. Добри...день, добри...вечір, здрастуйте, будьте...здорові, до...побачення, про...щайте, будь...ласка, на...добраніч, пер...прошую, сп...сибі, ого...го, ал...ло, ну...ну, а...гов, гей...гей.

- Що виражають слова 4 групи?
- Сформулюйте правила правопису займенників, прислівників, прийменників, вигуків.

6 Напишіть невеликий твір за однією з тем: „Книга, що вплинула на мої погляди“, „Цікаве з життя книги“, „Книга у моєму житті“.

§ 4. Синтаксис і пунктуація

1 Дайте відповіді на запитання.

1. Що називається синтаксисом?
2. Що таке пунктуація?
3. Які одиниці синтаксису ви знаєте?
4. Що становить граматичну основу речення?
5. На які групи діляться речення:
  - а) за кількістю граматичних основ;
  - б) за наявністю головних членів;
  - в) за наявністю-відсутністю другорядних членів речення?
6. Які речення називаються неповними?
7. За яких умов розповідні, питальні, спонукальні речення стають окличними?

2 Прочитайте текст. Визначте його жанр. Доведіть свою думку.

Ви чули легенду про щастя? Стверджують, що воно перебувало у золотистому, щільно стуленому пуп'янку тюльпана. Ніхто не міг дістатися до нього, хоча й намагалися. Хто – силою, хто – хитрощами, хто – заклинаннями. *І йшли до тієї квітки і старі, й молоді, здорові й каліки, йшли царі й жебраки...* Але все марно – щастя не давалось до рук.

Та ось одного разу луками, де росла квітка, йшла жінка... *Раптом хлопчик її, побачивши осяйний бутончик, вирвався з рук і, дзвінко сміючись, кинувся до квітки.*

І – о диво! – тієї ж миті бутон розкрився сам по собі...

Те, що не підвладне було ні силі, ні хитрощам зробив веселий безтурботний дитячий сміх.

(За М. Золотницьким)

- Чому, на вашу думку, бутончик відкрився перед дитиною?
- Доберіть синоніми з тексту до слів *закритий, осяйний, побіг*.
- Знайдіть у тексті неповні речення. Свій вибір аргументуйте.
- Запишіть виділені у тексті речення, виконайте їх розбір за членами речення.
- Поясніть пунктограми в простих реченнях тексту.

3 Прочитайте речення. Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Аргументуйте свою думку.

1. Ні долі ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна. 2. Велике місто. Будинки високі. Людей тих – без ліку. 3. І в рідному краю не раз спогадаю часини сі любі та милі. 4. Ніхто не має більшої любові, як той, хто душу покладає за друзів. 5. Не заздри брате не губи душі. (*За тв. Лесі Українки*) 6. Неволити іншого самому щастя не мати. (*Нар. тв.*) 7. Ніч – мов криниця без дна. (*М. Рильський*) 8. Природа це єдина книга з великим змістом на кожній сторінці. (*Нар. тв.*)

- Перерахуйте, якими частинами мови можуть бути виражені головні члени речення.
- Сформулюйте правила вживання тире між підметом і присудком.
- Виділивши у кожному реченні граматичну основу, доведіть, що одні з поданих речень є двоскладними, інші – односкладними. Вкажіть вид односкладних речень.
- Виконайте синтаксичний розбір 3, 8 речень.

4 Прочитайте подані речення.

1. Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу. (*Л. Первомайський*) 2. Ранок зачинався тихий та лагідний, все наокил: і трави, і дерева, і кущі – наче замерло. (*Ю. Смолич*) 3. Над обolonню висять низько білі, аж прозорі, хмари. (*І. Нечуй-Левицький*) 4. На світі все знайдеш, крім рідної матері. (*Нар. тв.*) 5. Усяка пташечка, радіючи, співала. (*Л. Глібов*) 6. Мандрівник вічний-невблаганний час іде вперед, його не зупинити. (*Л. Дмитерко*) 7. Мріє, не зрадь! (*Леся Українка*) 8. Буває, часом спігну від краси. (*Л. Костенко*) 9. Праворуч, на заході, як віск, танули червоні плями. (*М. Хвильовий*)

- Пригадайте, чим можуть бути ускладнені прості речення.
- Які члени речення називаються однорідними? Які знаки при них вживаються?
- Які члени речення називаються відокремленими? Якими частинами мови вони виражаються?
- Що ви знаєте про уточнюючі члени речення?
- Виконайте пунктуаційний розбір поданих речень (усно).

5 Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені відокремлені та уточнюючі члени речення.

1. Самі на себе дивляться ліси, ... (*Л. Костенко*) 2. Блакитний час, ..., тече в піщаних, чистих берегах. (*Є. Гуцало*) 3. Дзвіночок сміху – ... – прокидається вранці. (*Є. Гуцало*) 4. Стояло небо... . (*Л. Костенко*) ..., я ростиму нестримно. (*М. Руденко*) 5. Там, ..., це розкошувало ще сонце. (*І. Цюпа*) 6. Коло самого дому, ..., росли кущі жовтої акації. (*І. Нечуй-Левицький*)

Слова для вставок: розгублені од власної краси; прикинувшись водою; мій син; дивне і сумне; син людський; на горах; під вікнами.

- Знайдіть у реченнях метафори. Яку роль вони відіграють?

6 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви, розділові знаки.

Із-за кручі величаво й широко впливав Дністро. У Галичині й скрізь у Галицькій землі звали його просто Водю. Колись люди не називали ріку по імені зі страху, щоб не розлилась не затопила... Часом також не називали по імені чоловіка, якщо він на дорозі або на ратному полі, щоб зла сила не підслухала ім...я та не вжалила та не вціл...ла стрілою та не впала громом.

Внизу в...лично й могутн...о к...тив хвилю Дністро. І саме там, де починався Галич, пр...західне сонце сипнуло на воду вогняних пром...нів й вода враз сп...лахнула червленим полум...ям. Здавалося Дністро під кручею аж к...пить. Кінчався гожий літній день Дністро перекипівши хлюпався чистий прозорий як сльоза. Він плив повіл...но попри хижі людей попри могили і ниви.

У ньому Дністрі відб...валися горби церкви тереми й може долі людс...кі.

(За Р. Федорівим)

- Які назви має Дністёр?
- Як у вашій місцевості називають цю річку?
- Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

Форми запису прочитаного чи прослуханого: план, тези, конспект

1 Прочитайте текст.

Зростаючий потік інформації, інтерес широкого кола людей до науки, техніки, мистецтва вимагають вміння читати, робити записи почутого й прочитаного, зіставляти прочитаний матеріал з раніше відомим, систематизувати його. Вміти читати й занотовувати прочитане – необхідна риса й ознака інтелектуальної праці.

Записи роблять роботу з книгою раціональнішою, ефективнішою.

Видів запису існує багато: план, тези, виписки, конспект. Вибір того чи іншого з них визначається конкретною метою.

Якщо зміст матеріалу нескладний – можна обмежитися складанням **плану**. Якщо вас цікавлять лише окремі місця, то потрібно виписати саме їх (зробити **виписки**), а за ними скласти **тези**. Якщо матеріал новий, цікавий, але важкий для засвоєння, його доцільно законспектувати.

План є попередньою формою запису прочитаного чи прослуханого. Він передує тезам та конспекту. Змістовні тези неможливі без попередньо складеного чіткого плану, хоча зміст і обсяг плану та тез можуть відрізнятись.

План – найкоротший вид запису. Це послідовний перелік основних питань тексту.

Тези – це стисло сформульовані основні положення тексту, що вбирають суть висловленого автором. Види тез: 1. Цитатні – відбір авторських тез із тексту. 2. Вільні – основні положення тексту формулюються своїми словами. 3. Змішані – цитати і вільний виклад авторської думки чергуються. Всі тези можуть бути простими і складними. Проста теза подає головну думку

частини тексту у вигляді ствердження чи заперечення будь-чого. Складна теза, окрім ствердження якоїсь думки, містить ще й доведення її.

Порядок роботи над складанням тез:

1. Прочитати весь текст, якщо він невеликий, або розділ, якщо твір великий за обсягом.
2. Продумати зміст тексту, знайти і прослідкувати основні положення, висунуті автором.
3. Викласти основні авторські думки у вигляді послідовних пунктів.

Конспект – це короткий, але зв'язний і послідовний переказ змісту статті, розділу книжки, брошури, лекції тощо.

Розрізняють такі види конспектів: текстуальні, змішані, вільні. Під час роботи над текстуальним конспектом потрібно знайти в праці текстуальну відповідь на поставлене питання. Вільний конспект вимагає вміння висловити думку своїми словами, уникнути другорядного, зупиняючись лише на основних фактах.

При змішаному конспектуванні вільний виклад змісту поєднується з цитуванням.

- Якими видами запису прочитаного вам доводилося користуватися під час підготовки до уроків?
- Які труднощі виникали у вас під час опрацювання змісту наукової, науково-популярної, художньої літератури?
- Які є види тезування?
- Яка послідовність у роботі над складанням тез прочитаного?

2 Прочитайте текст. Проаналізуйте подані після тексту тези. Якого виду ці тези!

МОВА

Опановуючи рідну мову, дитина вже в ранньому віці одержує велику кількість знань, зібраних і закодованих у словах. Людина розмовляє легко і невимушено, якщо рідною мовою спілкується щоденно. Важко мовотворити тим, хто рідною мовою користується зрідка.

Духовний світ народу закодований у мові. Українська мова має чимало слів, які є символами культури. Хліб – це не тільки їжа, урожай та зерно. Це – символ джерела людського життя, материнського благословення, символ достатку, знак уваги й пошани до гостя.

Українська мова охоплює найтонші чуттєві порухи людини. Ми маємо безліч словесних та граматичних засобів, які виконують функцію впливу. Суфікси передають людяність. Вслухайтесь, як звучать слова: ріднесенький, малюсінький, матуся, кораблик, лошатко. Клична форма фіксує безпосередність: Орису, Михайле, Іване Петровичу. Неозначена форма дієслова спроможна передати сильний наказ. (Встати всім! Вийти з класу!) Засоби прохання роблять мову ніжною й лагідною. (Прошу тебе, зроби це! Благаю, побудь зі мною!) За словами та їх граматичними формами завжди стоять контакти між людьми та ставлення людей до життя.

Мова – універсальний засіб самовираження особистості. Лише передаючи людям інформацію, лише у процесі спілкування мовець може виявити себе.

Мова – скарбниця національного самопізнання. Без мови неможливо дізнатися про минуле, уявити майбутнє. Без мови неможливо усвідомити себе частиною народу, відчути свій зв'язок із предками.

(За І. Федиком)

Закодований, код – система символів для передачі, зберігання, запам'ятовування інформації.

Символ – знак.

Тези

1. Дитина в ранньому віці одержує велику кількість знань, зібраних і закодованих у словах.
  2. Українська мова має чимало слів, які є символами культури: хліб – символ джерела людського життя...
  - 3.
  - 4.
  - 5.
- Продовжіть складати тези, вибравши вид тези, скориставшись поданою нижче пам'яткою та зразком оформлення тез.
  - Складіть план тексту. У чому відмінність між планом і тезами? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на відомості про план і тези, подані у вправі 1.
  - Випишіть з тексту слова з відомими вам орфограмами. Поясніть їх правопис.
  - Зробіть синтаксичний розбір першого речення. Розберіть його за частинами мови.

Пам'ятка

Як складати план, тези і конспект

1. Прочитати текст, визначити його тему та основну думку.
2. Поділити текст на логіко-сміслові частини (мікротемі).
3. Дібравши заголовок до кожної частини, матимемо план тексту.
4. Поставити до кожної логіко-сміислової частини тексту запитання: „Про що говориться в цій частині?”.
5. Знайти в тексті відповідь, записавши її стисло власними словами або словами автора, матимемо тези.
6. Доповнивши тези конкретними матеріалами, фактами, взятими з тексту цитатами, матимемо конспект.
7. Складаючи план, тези чи конспект, записати прізвище автора, повну назву роботи, рік, видавництво, назву газети чи журналу, в якому вони надруковані.
8. Виділити в конспекті розділи, параграфи, пункти, відокремлювати їх один від одного.
9. Після кожної закінченої частини робити інтервали (сюди можна виписати нові замітки).
10. Виділити основні тези, ідеї різними кольорами, підкресленням, значками та ін.

- 3** Складіть короткий і детальний конспект статті „Життєвий і творчий шлях...” письменника, творчість якого вивчається в 9 класі. Скористайтесь пам'яткою „Як складати план, тези і конспект”. На основі складеного конспекту підготуйте відповідь на уроці літератури.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 5. Складне речення і його ознаки. Види складних речень

1 Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Виділіть в них граматичні основи. Чим відрізняються ці речення? Укажіть, чим з'єднані частини складних речень. Зробіть висновки про типи складних речень за зв'язком їх частин. Зверте свої думки з поданим після вправи матеріалом.

1. Дивись на тую зірку: ото моя. А поруч неї друга: ото твоя. (*А. Кримський*)
2. Культура людства – це пам'ять людства, активно введена в сучасність, це активна пам'ять. (*Д. Лихачов*)
3. Людина живе на землі доти, доки в серцях наступних поколінь живе про неї пам'ять.
4. Пам'ять – це божественний дар, який дається тільки людині й піднімає її над усім живим земним світом.
5. Пам'ять – споконвічна традиція українців, і берегти її треба як найдорожчий національний скарб.
6. Людина своєю любов'ю сама прокладає собі дорогу в безсмертя. (*Я. Гоян*)

Складним називається речення, що складається з двох чи з кількох частин, кожна з яких має свою граматичну основу і за будовою подібна до простого речення. Будова складного речення найбільше залежить від того, яким способом поєднані його частини. Основними засобами зв'язку частин складного речення виступають:

- а) сурядні сполучники: Хліб і сіль для друга й брата, а для ката – грім. (*В. Коломієць*);
- б) підрядні сполучники: Умій дякувати старшим за себе, за те, що вони навчають тебе. (*Нар. тв.*);
- в) сполучні слова: Буде той голодний, хто у жнива холодочку шукає. (*Нар. тв.*);
- г) інтонація: Гляди, не забудь: людиною будь! (*Нар.тв.*)

Залежно від способу поєднання частин складного речення розрізняють такі види складних речень:

Складносурядним називається таке складне речення, частини якого синтаксично рівноправні і поєднані між собою сурядними сполучниками. Ці речення утворюються з кількох частин, з'єднаних сурядним зв'язком, при якому частини рівноправні, незалежні одна від одної: [Над водою верби стелять свій намет]¹, і [шепоче з осокою невгомний очерет]². (С. Черкасенко)

Схема речення: [...], і [...].

Складнопірядним називається таке складне речення, частини якого нерівноправні за своїм змістом та граматично і з'єднані пірядним сполучником чи сполучним словом. Частини такого складного речення поєднані пірядним зв'язком, при якому одна частина залежить від другої, пояснює чи доповнює її: [Я бачив]¹, (як вітер березу зломив, коріння порушив, гілля потрощив)². (А. Александров)

Схема речення: [^x...], (^yяк).
що?

Безсполучниковим складним реченням називається речення, в якому частини з'єднані не сполучниками чи сполучними словами, а лише інтонацією: [Був теплий літній день]¹, [світилася весна]².

Схема речення: [...], [...].

2 Прочитайте. Випишіть речення в такій послідовності:

а) складні речення з сурядними сполучниками;

б) з пірядними сполучниками;

в) складні речення, частини яких з'єднані тільки інтонацією.

Укажіть, в яких складних реченнях частини рівноправні, а в яких від однієї частини до іншої можна поставити запитання. Визначте типи складних речень.

1. Якщо людина байдужа до пам...яток історії своєї країни, вона, як правило, байдужа і до своєї країни. (Д. Лихачов) 2. Пісня наша із дж...рел, любов наша із дж...рел, пам...ять наша із дж...рел. (Я. Гоян) 3. Щоб ося...ти світи, треба передусім знати долю свого народу, його історію. Перекона...ий: не взявши до сер...я пісню свого народу, не можна стати патріотом. Пісня – знамено, пісня – ро...рада, пісня – чаклунка. (Я. Гоян) 4. Жи...я не має ціни, а воля доро...ча за жи...я. (Нар. тв.) 5. Самотньо сонце попрощалос..., і сумно-сумно ден... погас. (Олександр Олесь) 6. Не то осін...і води шуміли, збігаюч...сь в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. (М. Коцюбинський)

- На місці крапок вставте потрібні букви чи знаки. Поясніть в цих словах орфограми.
- Підкресліть граматичні основи у складносурядних реченнях. Визначте тип речень за метою висловлювання.

Зверніть увагу!

Як і прості речення, складні речення за метою висловлювання поділяються на розповідні, питальні, спонукальні.

3 Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення.

З чого починається любов до отчого краю?...

Біліє розквітла гречка, *де-не-де* підсинена волошками, а над нею зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода. Її зеленого

листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не золотила його. А навколо гречки вже все покосено, і *біло-жовті* ожереди* двома велетенськими крижинами застигли на яскравій стерні.

Її ще не витіпала негода, не зчорнила бита дощами земля. А тому вона аж світиться, аж сміється – і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя.

Ген на згірку *темно-зелено* причаївся гайок, а самий верх згірка вільний від дерев. Там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено. Стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба.

(За Є. Гуцалом)

▲ І.І. Шишкін. Поле

- Яке враження справив на вас текст? Співставте його з ілюстрацією.
- Знайдіть складні речення. З'ясуйте, речення якого типу переважають у тексті? Одне з них запишіть, визначте його тип за метою висловлювання.
- Поясніть орфограми у виділених словах. Пригадайте правила правопису складних прикметників і прислівників через дефіс. Доберіть свої приклади.

4 Спишіть речення, вставляючи розділові знаки. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучниками сурядності ставиться кома, а в інших її немає.

1. Правда і в морі не втоне. (*Нар. тв.*) 2. Правда і з дна моря виринає а неправда потопає. (*Нар. тв.*) 3. Все минеться а правда зостанеться. (*Нар. тв.*) 4. Правда світліша і ясніша за сонце. (*Нар. тв.*) 5. Останній коник степовий затих і вітер ліг на луках спати. (*Олександр Олесь*) 6. Проїшла гроза і ніч промчала і знову день шумить кругом. (*В. Сосюра*)

5 Прочитайте. З кожної пари простих речень утворіть складні речення з сурядними сполучниками. Поясніть вживання коми в утворених реченнях.

1. Никотин – сильна рослинна отрута. У минулі століття він був улюбленою зброєю придворних інтриганів.

2. Не лишаючи жодного сліду, никотин швидко знищує свої жертви. Усі зовнішні ознаки – як при недозі серця.

3. Викурюючи щодня пачку цигарок, людина протягом року отримує дозу опромінення близько 500 рентген. Почувається такий самогубця дуже погано.

- Чи можна вважати утворені речення зв'язним текстом?
- Продовжіть текст, висловивши своє розуміння проблеми: *здоровий спосіб життя – складова частина культури людини.*

§ 6. Будова складносурядного речення. Смислові зв'язки між його частинами

1 Спишіть речення. Знайдіть в них сполучники. Укажіть, що вони з'єднують. Визначте розряд сполучників. Пригадайте, на які групи за значенням поділяються сурядні сполучники.

1. Усе прекрасне на землі – від сонця, і все добре – від людини. (*М. Пришвін*) 2. Неможливо завжди бути героєм, але завжди можна залишатися людиною. (*Й.-В. Гете*) 3. Припинення діяльності завжди веде за собою кваліть, а за квалістю приходить стареча неміч. (*Апулей*) 4. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара, або пролітала пташинка, або ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич. (*А. Шиян*)

- Серед поданих речень знайдіть афоризми, поясніть їх значення.
- Підкресліть у кожному реченні граматичні основи.
- Визначте групу за значенням кожного сурядного сполучника, що з'єднує частини складного речення. Зверте свої висновки з матеріалом, поданим нижче.

Зверніть увагу !

Сурядні сполучники за своїм значенням поділяються на:

- а) *єднальні*: і, й(і), та (в значенні і), і...і, ні...ні, як... так і, не тільки... а й;
- б) *протиставні*: а, але, та (в значенні але), зате, проте, однак, все ж;
- в) *розділові*: або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то.

За сполучниками і за значенням складносурядні речення поділяються на три групи.

1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками.

У таких складних реченнях можуть бути відношення:

- а) одночасності подій: Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. (*М. Коцюбинський*);
- б) послідовності подій, тобто однієї за одною: А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить. (*А. Малишко*);
- в) причиново-наслідкова залежність між подіями, тобто наступна дія зумовлюється попередньою: Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа! (*Д. Павличко*)

2. Складносурядні речення з протиставними сполучниками.

У таких складних реченнях можуть бути відношення:

- а) протиставлення подій: Сонечко ще не вставало, але небо на сході ясніло все більше. (*М. Жук*);
- б) зіставлення подій: І на землі не стало ще однієї жниці, а на небі зажевріла ще одна зірка. (*М. Стельмах*)

3. Складносурядні речення з розділовими сполучниками.

У таких реченнях може вказуватися на:

- а) чергування явищ: То вітерець дихне, то коник в житі засюрчить. (*Л. Глібов*);
- б) можливість однієї дії або явища з двох чи кількох: Хоч пан, хоч пропав. (*Нар. тв.*)

2 Спишіть подані речення, вставляючи пропущені сурядні сполучники.

1. Життя – це любов, ... немає життя без любові. (А. Малишко) 2. Місяць уже не плив по верховіттях, ... з далекої височини розсипав своє сяйво над лугом і над долиною... (А. Шиян) 3. ... повітря не ворухнеться, ... пташка не защебече. (М. Коцюбинський) 4. Багато великих див, низку чудес світу створили люди за своє земне існування, ... найбільшим з див було і є слово. (Є. Колодійчук) 5. Цілісінький день залицялося сонце до хвилі морської, ... не подається красуня лукава... (Дніпрова Чайка) 6. Труднощі мучать, ... розуму учать. (Нар. тв.) 7. ... не сокіл я, ... спалила мені неволя крила. (Леся Українка) 8. ... день сміявся, ... дощик хлипав, ... вітер шастав джигуном... (Ф. Карпенко)

- Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

3 Прочитайте текст. Визначте його тему.

Сиві вечорові присмерки сповивають поля дрімотою, і слідом за ними в степи приходять ніч. Була вона хмарна, беззоряна і мрячила теплим, весняним дощем.

Земля купалася в щедроті воложистих туманів. Міриадами зелених язичків озимини пила земля цілющий дар неба, набиралася родючості й сили*. В пухкій чорноземній ріллі ключилося зерно, засіяне ще вчора; і творилося одвічне чудо – незбагненне таїнство проростання хліба.

Над степами владарювала чорна квітнева ніч, а бунтуючі яскраві вогні газових смолоскипів зблякли, горіли в туманах, немов спалахи прожекторів далеких кораблів.

(За І. Цюною)

- Розкажіть, що ви знаєте про хліборобську працю.
- Пригадайте пісні, прислів'я, приказки про хліборобську працю.
- Укажіть, якими художніми засобами є подані вирази: *присмерки сповивають, земля купалася, цілющий дар, чорна ніч, сиві присмерки*. Яку роль вони виконують у тексті? Доберіть свої приклади.
- Знайдіть у тексті складносурядні речення. Вкажіть тип смислових відношень між частинами.
- Із виділених у тексті простих речень складіть і запишіть складносурядне речення.

4 Прочитайте словосполучення, поясніть їх значення.

Принизити гідність; *оббивати пороги*; вбачати небезпеку; запобігти хворобі; ігнорувати поради; *керуватися розумом*; озватися на голос; *тупцювати на місці*; щире вітання; *зичити здоров'я, щастя*.

- Доберіть до виділених словосполучень синонімічні.
- Висловіть своє ставлення до людей, які намагаються принизити гідність іншої людини (4–5 речень).
- Складіть і запишіть з поданими словосполученнями складносурядні речення так, щоб в кожній частині складного речення було одне із словосполучень.
- Накресліть схеми утворених речень.

§ 7. Розділові знаки між частинами складносурядного речення

- 1** Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Встановіть смислові зв'язки між частинами складносурядних речень. Зверніть увагу на розділові знаки. Спробуйте сформулювати правила їх вживання. Звірте свої міркування з поданими після вправи теоретичними відомостями.

1. І буде струна урочисто і тихо лунати, і пісня від серця поллеться. (*Леся Українка*) 2. За горою блискавиці, а в долині нашій темно. (*Леся Українка*) 3. За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. (*М. Хвильовий*) 4. Мороз прилине, синьо і прозоро розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узори він намалює генієм своїм. (*В. Сосюра*) 5. Корабель наш розрізує воду – і дорога блакитно-перлиста зостається широка за нами... (*Леся Українка*)

Між частинами складносурядних речень вживаються такі знаки: кома, крапка з комою, тире.

Кома ставиться між частинами складносурядного речення: *Нехай умру, та думка не умре.* (*Леся Українка*)

Кома не ставиться між двома частинами складносурядного речення, якщо:

а) обидві частини мають спільний другорядний член речення або неповнозначне слово (зокрема частки *тільки, лише*):

1. На хуторі вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць. (*М. Стельмах*)

2. Ось уже кінчається луг і починаються густі, як ліщина, лози. (*А. Шиян*)

б) речення питальне, спонукальне або окличне:

Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (*М. Стельмах*)

Крапка з комою ставиться між частинами складносурядного речення, якщо в них є свої розділові знаки або вони далекі за змістом: *Все зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий.* (*Панас Мирний*)

Тире ставиться між частинами складносурядного речення, якщо друга частина виражає висновок, наслідок чи раптовість і вимовляється з помітним піднесенням тону: *Минулася буря – і сонце засяло.* (*М. Рильський*)

- 2** Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Не обдурюй себе, і тобі не доведеться дурити інших. (*В. Брюгген*)
2. Багато було на світі щасливих і великих людей, але найщасливіший – літописець. (*Є. Колодйчук*) 3. Життя – не прогулянка, не забава, а важка праця. (*І. Цюпа*) 4. Мить – і палкий займеться небокрай. (*Г. Світлична*)
5. Чи я релікт з епохи міоценту*, чи я воскрес з прадавньої золи... (*Є. Гуцало*)
6. То шумів зелений лист, то в вінку мінився злотом ряст весняний, то золотим дощем лились пісні. (*Леся Українка*)

■ Спишіть речення в такій послідовності:

- з єднальними сполучниками;
- з протиставними;
- з розділовими.

- Підкресліть у них граматичні основи та сполучники.
- Знайдіть у реченнях слова, вжиті в переносному значенні. Для якого стилю мовлення характерне їх вживання?
- Яке з поданих речень просте? Доведіть свою думку.

3 Прочитайте речення. Випишіть складносурядні речення, вставляючи пропущені букви. Складіть схеми цих речень. Поясніть, чому між їх частинами не слід ставити коми. Підкресліть спільний для обох частин другорядний член речення.

1. На могилі Кобзар сидить та на кобзі грає. (Т. Шевченко) 2. Тут зап...клася кров мого народу і одр...дали волю кобзарі. (Л. Костенко) 3. Надворі віт...р дув холодний і ніч збл...жалася глуха. (В. Пачовський) 4. Чогось гуде так віт...р говірливий і журно зорять зорі угорі. (Д. Фальківський) 5. В такі от прозорі дні навстіж розкриваються людс...кі серця і кров струменить швидше. (В. Речмедін) 6. Вдал...ні х...талися дерева і с...нів задумано прибій. (В. Сосюра)

4 Прочитайте. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки. Свою думку обґрунтуйте.

1. Я поглянув на тебе і десь глибоко в серці ворухнуло кохання крилом. (М. Нагнибіда) 2. Вона (мати) понад моїм життям нависне зоряною тінню і знову я зроблюсь дітям і знову вчитимусь терпінню. (М. Руденко) 3. Та недовго навтішалась конвалія біла і їй рука чоловіча віку вкоротила. (Леся Українка) 4. Раз тільки ступиш і пропала воля. (Леся Українка) 5. Уже небо зачервонілось і туман піднявся вгору. (П. Гай) 6. Вже грона калини палають мов кров і вересень в класах дзвенить стоголосо. (І. Савич) 7. Доземний уклін тобі рідна оселе! Це тут одшуміло дитинство веселе і юність майнула у путь гомінливу. (І. Савич)

5 Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Доберіть заголовки.

Угорі чисте, *по-весняному* лунке небо. Їкрикне ворон – і бринить його крик *довго-довго*. Полетить угору і гойдається в сліпучих потоках сонця.

Зеленіє *обабіч* дороги перша ніжна весняна травичка, молодесенька, тендітна, ще не налита густим соком; а дикі груші ще тільки брунькуються, ще не випустили своїх листочків.

Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, навіває на людину віковичне *почуття* жадоби до життя. Розбуджена свіжим весняним повітрям, невтомним щебетанням жайворонка у високості, відчуває людина прагнення пригорнути увесь голубий світ; і вона робиться добрішою, співчутливішою, довірливішою. Є щось чарівне і до солодкого щему в серці хвилююче в природі цієї пори, щось урочисте і разом з тим суворе, вічне, невпинне, що примушує тебе подумати про вічність буття, і замислитися, для чого ти *живеш* на світі, який слід розуму і рук своїх залишиш після себе на цій землі.

(Г. Тютюнник)

- Яке враження справив на вас текст? Чи переживали ви коли-небудь таке почуття?
- Поясніть розділові знаки у складносурядних реченнях.
- Поясніть орфограми у виділених словах.
- Випишіть з тексту складносурядні речення, виконайте їх синтаксичний розбір за зразком, поданим нижче.

Порядок синтаксичного розбору складносурядного речення

1. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Тип речення за інтонацією (окличне, неокличне).
3. Вид складного речення (складне, сполучникове, складносурядне).
4. Кількість частин (простих речень, що входять до складу даного речення).
5. Сміслові відношення між частинами речення.
6. Засоби, за допомогою яких виражаються смислові і синтаксичні зв'язки.
7. Графічна схема речень.
8. Пунктуація.
9. Розбір кожної частини як простого речення.

Письмовий розбір складносурядного речення

До землі вже прихилився зоряний вечір, а з городів запахло чорнобривцями, соняшниками, прив'ялими ягідками. (М. Стельмах) (Розповід., неоклич., складне, сполучн., складносур., скл. з двох частин, з'єдн. сполучн. а із значен. протиставлення). [...], а [...]

1 част. – двоскл., пошир., повне.;

2 част. – односкл., безособове, пошир., повне, ускладнене однорідн. додат.

6 Прочитайте. Продовжіть речення так, щоб можна було одержати складносурядні речення, які змальовують картини природи.

1. Осінь ходила над морем, і ... 2. Іноді від заходу сонця ще повівав теплий вітер та... 3. Роздратовані хвилі борознили море, проте...

- Напишіть невеликий твір за поданим початком. Доберіть до нього заголовок.

Контрольний докладний переказ розповідного тексту з елементами опису за самотійно складеним планом

1 Пригадайте, які описи ви знаєте, яку роль вони відіграють у художніх творах. Знайдіть приклади різних описів у творах Т. Шевченка і поясніть їх роль у творі.

2 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення.

ЛЕГЕНДА ПРО БЛАКИТНИЙ БАРВІНОК

Ще за тих часів, коли в Карпатах люди поклонялися язичницьким богам, теплої купальської ночі молодь розважалась біля яскравої ватри. А потім дівчата, співаючи, опускали в швидкі води Черемоша барвисті вінки. Нехай пливуть до милого, хай причарують його серце навіки, хай зв'яжуть серця вірним коханням на все життя.

Однієї такої ночі дівчата плели вінки, слухаючи пісню хвиль Черемоша, ловлячи голоси ставних легенів, котрі гуляли на березі ріки.

Ось вінки і сплетені. Голосно сміючись, веселою ватагою побігли юні чарівниці до Черемоша, аби кинути вінки на воду.

Пливіть, мовляв, віночки до щасливого берега кохання.

Лише Лади, наймолодшої і найвродливішої, не було серед дівчат. Вона так захопилась збиранням квітів, що забрела далеко в ліс та й заблукала. Злякалась Лада, опинившись сама – самісінька в нічному лісі. Почала гукати-кликати своїх подруг. Та дарма, лише таємниче відлуння відгукувалося на її голос.

А під темними кущами розквітали небачені квіти. Вони розкривали свої ніжні пелюстки і сяяли сріблясто, манили до себе, ніби обіцяючи розкрити якусь незвідану таємницю. Нахилилась Лада, зірвала квітку, вплела до свого барвистого вінка. І сталося диво: засвітився вінок голубуватим світлом. Замість різнобарвних лісових квітів постали у вінку темно-зелені гладенькі листочки, а з-поміж них виглянули ніжно-блакитні п'ятипелюсткові квіти.

І почула дівчина тихий голос, народжений нічним вітерцем: „Пам'ятай, Ладо, що п'ять пелюсток цієї квітки – то п'ять засад щасливого подружнього життя. Запам'ятай їх і збережи в серці своєму на все життя: перша пелюстка – то краса, друга – ніжність, третя – незабутність, четверта – злагода, п'ята – вірність. Будь щаслива!”

Замовк голос, приліг вітерець між трав лісових, стало навколо тихо-тихо. І тоді якась невідома сила повела дівчину через ліс. Почало благословлятися на світ. Лада опинилася на крутому березі Черемоша. Нікого там уже не було. Молодь давно додивлялася останні сні в своїх оселях.

Стояла Лада над Черемошем і все вагалася: чи кидати їй цей дивний вінок у кришталеві води, чи зберегти його для себе?

Незчулася, як підійшов до неї легінь красний, торкнувся легенько рукою її плеча і мовив: „Ти забарилася, Ладо, зі своїм вінком. Черемош його вже не прийме. Може, подаруєш мені той вінок?” Не промовила дівчина ні слова. Мовчки простягнула легеню свій вінок. Вінок упав на траву, розсипався, розрісся веселими зеленими стьожками попід кущами, глянув на світ блакитними очима квіточок. Довге і щасливе життя прожила з того часу Лада зі своїм судженням, а молодь відтоді плете вінки з барвінку, аби не переводилося на нашій землі щасливе і вірне кохання.

(За І. Мамчуrom)

Вáтра – вогнище, багаття.

Лéгiнь – юнак, парубок.

Феєрічне с'яво – незвичайне, фантастичне с'яво.

Мáвка – казкова лісова істота, дівчина; лісова німфа.

- Чим відрізняється художній опис від наукового та ділового?
- Знайдіть у тексті вступ, заключну частину.
- Передайте усно перелік основних подій, що розгортаються в легенді.
- Вичленіть описи в тексті (опис купальської ночі, опис вінка). Як вони введені в розповідний текст?
- Знайдіть і схарактеризуйте художні засоби, що використав автор для опису ночі, барвінку.

3 Напишіть докладний переказ, увівши описи, за самостійно складеним планом, вживаючи складносурядні і складнопідрядні речення.

Тест № 1

№ п/п	Завдання	Оцінювання
	<p><i>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання до нього.</i></p> <p>Жили на річці Аракс потомки Тар'ягна. Народ, як дерево, йому треба простір. І от коли старий князь Богодар помер, обрали його сина Данко. І покликав він свій народ на простір степу.</p> <p>– Веди нас! – сказали вони.</p> <p>[Важкий то був шлях. Гроза вдарила над лісом. Загули дерева, а суцільний дощ лив і люди йшли ніби по дну морському. А з гілок дивилась на них Тьма, щось страшне темне і холодне. Це був важкий шлях і люди втомилися, занепали духом. Зупинились вони, втомлені і злі, щоб судити Данко.</p> <p>– Ти вмреш! Ти вмреш! – ревіли вони.</p> <p>Данко дивився на тих, заради кого він трудився, і бачив, що вони як звірі. Багато людей стояло навколо нього і не було на їхніх лицах шляхетності і не можна було чекати від них пощади...]</p> <p>– Що я зроблю для Роду?! – сильніше за грім крикнув Данко. І раптом він розірвав руками собі груди, вирвав із них своє серце і високо підняв над головою. Воно палало так яскраво, як сонце, і ясніше за сонце, і весь ліс замовк, а Тьма розлетілась від світла... і упала в гнилу пашу болота. Люди ж, зачудовані, остовпіли.</p> <p>– Ходімо! – крикнув Данко і кинувся на місце вождя, тримаючи високо палаюче серце і освітлюючи ним шлях своєму народу.</p> <p>І ось раптом ліс розступився і залишився позаду, а Данко і всі люди зразу пірнули в море сонячного світла і чистого повітря.</p> <p>Кинув погляд на широкий степ гордий і сміливий Данко, кинув радісний погляд на вільну землю і засміявся гордо. А тоді і помер...</p> <p style="text-align: right;"><i>(За В. Рубаном)</i></p>	
1.	<p><i>Дайте письмову відповідь одним реченням на питання:</i></p> <p>Ким був Данко?</p>	1 б. (за умови правильної відповіді)
2.	<p><i>Поділіть текст на смислові частини. Складіть і запишіть простий план тексту з 5 пунктів.</i></p>	5 б. (по 1 б. за кожний пункт)
3.	<p><i>Доберіть із тексту по одному прикладу таких художніх засобів:</i></p> <p>а) порівняння – б) епітети – в) уособлення –</p>	3 б. (по 1 б. за кожний приклад)

Тест № 1

№ п/п	Завдання	Оцінювання
11.	<p>1. Використавши 2 аргументи, доведіть або спростуйте думку: „Прогрес у суспільному житті, заради якого здійснюються подвиги, виправдовує численні жертви, неминуче пов'язані з рухом уперед”.</p> <p>Відповідь запишіть у вигляді зв'язного тексту (8–10 речень).</p> <p>Або:</p> <p>2. Складіть зв'язний текст, використовуючи подану ілюстрацію.</p>	<p>Всього 8 б.: 3 б. – за дотримання структури: теза, аргументи, висновок; 2 б. – за вміння побудувати текст за поданою темою; 2 б. – по 1 б. за кожен аргумент; 1 б. – за відповідність обсягу</p>
	<p><i>Примітка:</i> в цьому тесті і далі за грамотність всієї роботи додається 5 б.: перша цифра вказує на кількість орфографічних помилок, друга – пунктуаційних.</p>	<p>5 б. – 2/2 4 б. – 2/3 3 б. – 3/4 2 б. – 4/4 1 б. – 4/5 0 б. – 5/5 і більше</p> <p>38 б. + 5 б. = 43 б.</p>
	Всього:	38 б. + 5 б. = 43 б.

Робота в космосі ►

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 8. Складнопідрядне речення,
його будова, засоби зв'язку,
розділові знаки

1 Прочитайте речення. Яку роль у кожному реченні виконує виділене слово? Яке з двох простих речень залежить від другого?

1. Щасливий, **хто** сни має милі. (*Леся Українка*). 2. А круг озера сосни, **які** в хуртовину натомились шуміти, шепочуть у сні. (*М. Нагнибіда*) 3. **Якби** чоловік свою біду знав, то б її здалека обминав. (*Нар. тв.*) 4. З дитячих літ мені цей берег милий, **що** від води і спеки порудів. (*І. Цюпа*)

- Зробіть синтаксичний розбір словосполучення *милі сни*.
- Чи схожі дані речення до словосполучення? Чим саме?
- Як називаються частини-речення в таких реченнях? Як називається таке складне речення? Зверте свою відповідь з матеріалом, поданим нижче.

Складне речення, частини якого синтаксично нерівноправні і з'єднані сполучником підрядності або сполучним словом, називається **складнопідрядним реченням**. Складнопідрядне речення складається з головного речення і підрядного чи підрядних. Тому є два типи складнопідрядних речень: 1) складнопідрядні з одним підрядним; 2) складнопідрядні речення з кількома підрядними реченнями.

У складнопідрядному реченні головне речення завжди граматично провідне, незалежне, від нього в більшості випадків можна поставити питання до підрядного речення, яке пояснює один із членів головного речення або стосується головного речення в цілому.

Наприклад: *У Переяславі й досі росте акація (яка?), яку посадив Шевченко.*
Головне речення – *У Переяславі й досі росте акація*, **підрядне** – *яку посадив Шевченко*; сполучне слово **яку** з'єднує, прикріплює підрядне речення до іменника (підмета) **акація**. Підрядне речення пояснює це слово.

Схема: [... ім. акація], (яку...).

У складнопідрядному реченні головне стоїть переважно на першому місці, підрядне – на другому. Але підрядне може стояти перед головним або всередині нього.

Наприклад: *Люблю людей землі моєї (чому?), бо й я землі моєї син.* (*В. Сосюра*) (*Хто?*) *У кого мозолів на руках не було, той не підніме з долівки шматочок хліба.* (*В. Кучер*) *Землю (яку?), що крила дала мені, довічно буду любити.* (*Ю. Петренко*) Якщо підрядне речення в складнопідрядному вказує на наслідок дії головного, то воно обов'язково стоїть після головного.

Наприклад: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому.* (*М. Коцюбинський*)

Місце підрядного речення може також визначатися тим словом чи словами, що їх підрядне речення пояснює.

Наприклад: *Нарешті настав той день, коли вода почала спадати.* (*О. Гончар*)

2 Перепишіть афоризми. Вкажіть місце підрядної частини. Накресліть схеми п'ятого, шостого речень.

1. Найкращі душевні порухи нічого не варті, якщо вони не приводять до добрих справ. (*Ж. Жубер*) 2. Хто сам не любить нікого, того, здається мені, теж ніхто не любить. (*Демокрит*) 3. Найщасливіша та людина, яка дає щастя найбільшій кількості людей. (*Д. Дідро*) 4. Горе людям, які не знають сенсу свого життя. (*Б. Паскаль*) 5. Там, де низька моральність, нема великої людини. (*Р. Ролан*) 6. Коли робиш добро, сам відчуваєш якесь радісне задоволення й законну гордість людини з чистим сумлінням. (*М. Монтень*)

- Спробуйте змінити місце підрядної частини. Чи завжди це можна зробити?
- Поясніть правопис виділених слів, вкажіть орфограми.
- Випишіть займенники, вкажіть їх розряд.

3 Прочитайте текст. Визначте його основну думку і стиль мовлення. Назвіть характерні особливості цього стилю.

ВМІННЯ СПІЛКУВАТИСЯ

Люди, яких люблять і шанують, не обов'язково вродливі й не завжди винятково розумні. Проте вони мають такі властивості, які полегшують їм установлювати контакти з іншими людьми і допомагають знаходити собі друзів. Ці властивості можуть бути закладені в характері від самого народження, але їх можна й виробити, доклавши до цього певних зусиль. В чому ж таємниця правильного спілкування з людьми, які риси для цього необхідні?

Кажуть, що люди – ніби дзеркало. Усміхайся – і світ вертатиме тобі усмішку. Якщо ж хмуришся на людей – вони хмуритимуться на тебе.

Це одна з мудростей, яка має значення у спілкуванні з людьми. Дружня усмішка усуває настороженість або агресивність, долає всілякі перешкоди у спілкуванні. Усміхайтесь до кожного, з ким ви маєте установити контакти. І ви переконаєтесь, що усмішка настроює розмову на зовсім інший лад. І люди навкруги здаватимуться вам приємнішими, доброзичливішими. Отже, усмішка може повністю змінити атмосферу довкола вас.

Пліч-о-пліч з усмішкою йде дружнє ставлення до людей. У чому воно полягає?

Хто любить людей, того й люди люблять. Людина, характерною рисою якої є дружнє ставлення до інших, не чекатиме усмішки чи привітання. Вона першою усміхнеться і привітається. Така людина починає розмову з запитань про здоров'я, сім'ю, службові і особисті справи тощо. І лише після такого своєрідного вступу переходить до суті справи, якщо їй потрібно було вирішити якесь питання.

Проте дружнє ставлення полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире. Якщо хтось лише робить вигляд, що **по-дружньому** ставиться до іншого, а сам переслідує корисливі цілі, то таке „дружнє ставлення” заслуговує якнайсуворішого засудження.

Людам дуже важко ставитися нечемно до того, хто ставиться до них приязно. Через те привітність і ввічливість – найкращі засоби боротьби з нечемністю.

(За І. Гоманом)

- Як ви вважаєте, чи задовільний рівень спілкування, мовленнєвий етикет ваших друзів, знайомих? На що б ви порадили звернути увагу в спілкуванні своїм ровесникам?
- Випишіть з тексту 1–3 приклади складнопідрядних речень. Поставте від головного речення до підрядного питання і запишіть їх у дужках. Накресліть схеми цих речень.
- Визначте, за допомогою чого поєднуються підрядні речення з головними. Зверте свої відповіді з поданим нижче матеріалом.
- Укажіть орфограми у виділених словах.

Підрядні речення поєднуються з головними за допомогою сполучників підрядності (що, щоб, якби, якщо, бо, мов, немов, хоч, тому що, через те що, дарма що, незважаючи на те що, ніж) та сполучних слів.

Сполучник підрядності приєднує підрядне речення до головного, але членом речення не виступає.

Наприклад: *Біда в тому, що дехто оцінює людей не за їхніми якостями, а за посадами. (І. Цюпа) Для кактуса досить двох крапель води, щоб існувати місяцями під спопеляючим сонцем. (П. Загребельний)*

Сполучне слово приєднує підрядне речення до головного і водночас є членом підрядного речення.

Сполучними словами бувають:

а) відносні займенники: *хто, що, який, чий, котрий, скільки;*

б) прислівники: *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, відколи, навіщо.*

Наприклад: 1. *І завжди пам'ятай про невідомих людей, які (підмет) дають тобі хліб, молоко, м'ясо. (В. Кучер) 2. Піти туди, куди (обстав. місця) серце кличе і обов'язок. (М. Коцюбинський) І не буде ніколи печалі там, де (обстав. місця) радість панує ясно. (В. Сосюра)*

Підрядні сполучники, як і сполучні слова, бувають у ряді випадків синонімічними, близькими за значенням, і тому можуть замінювати одні одних. Наприклад: *Як не буде птахів, то й серце людське стане черствим. (М. Стельмах) У цьому реченні сполучник як можна замінити сполучником якщо, який чіткіше вказує на умову. 2. В знаменах вічна слава покоління, що здобули найбільшу перемогу. (П. Воронько): сполучне слово що в ролі підмета може бути замінене сполучним словом які в цій же функції.*

Часто в головних реченнях вживаються вказівні слова *той, такий, там, туди, звідки, тоді, стільки.*

Вказівні слова є членами головної частини речення в складнопідрядному реченні.

Наприклад: 1. *Лиш може той перемагати, в кого свідомість переможна. (П. Тичина) 2. Епоха лиш того пригорне, хто сам з епохою живе. (П. Тичина)* Вказівне слово *той* є підметом, *того* – додатком.

У деяких випадках наявність вказівного слова є обов'язковою: складнопідрядне речення без нього не утворюється, наприклад: *Тільки той життя достоїн, хто кохає рідний край. (В. Сосюра)*

Якщо підрядне речення пояснює все головне, то вказівне слово зливається з підрядним сполучником.

У такий спосіб утворюються складені сполучники (тому що, так що, через те що, для того щоб). Наприклад: *У саду працювали всі: від малого до старого, тому що такого щедрого врожаю яблук давно не було. (З журналу)*

Зверніть увагу!

Складнопідрядні речення із вказівними словами треба відрізнити від складнопідрядних речень з подвійними сполучниками *чим-тим, якщо-то, якби-то*. Ні перша, ні друга частина таких сполучників членом речення не буває. **То** в цих сполучниках може випускатися. Наприклад: *Якщо всі легенди зібрати морські, то був би літопис на вічні віки.* (Нагнибіда) Слова **що, як, коли** в одних випадках виступають сполучниками, в інших – сполучними словами.

Сполучне слово **що** можна замінити займенниками **який, щось** або іменником, а замість сполучних слів **як, коли** можна підставити прислівники **так** і **тоді**. Якщо цього не вдається зробити, то це сполучники.

Наприклад, у реченні: *В небі ластівка мріє далеко, що на крилах весну принесла.* (В. Сосюра) – замість **що** можна підставити займенник **яка** або іменник **ластівка**, тому це сполучне слово. А в реченні: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь степ.* (О. Донченко) – така заміна неможлива, отже, **що** тут сполучник.

4 **Перепишіть речення. Підкресліть у головному реченні вказівні слова однією лінією й визначте, якими членами речення вони виступають; у підрядних сполучні слова – двома. Сполучники, якими підрядні поєднуються з головними, візьміть в прямокутники.**

1. Добре того вчити, хто хоче знати. (*Нар. тв.*) 2. Де згода панує, там і горе танцює. (*Нар. тв.*) 3. Жодна мета не настільки висока, щоб виправдовувати негідні засоби її досягнення. (*А. Ейнштейн*) 4. Лиш той життя й свободи вартий, хто йде щодня за них у бій. (*Й.-В. Гете*) 5. Найвишуканіше задоволення полягає в тому, щоб робити приємність іншим. (*Ж. Лабрюйєр*) 6. Жалюгідний по-справжньому той, хто шукає собі дешевого життя. (*Д. Джордан*)

- Розберіть п'ять речень за частинами мови.
- Виконайте морфологічний розбір слів *найвишуканіше, шукає*.

Зверніть увагу!

Підрядне речення, як і головне, інтонаційно не завершене: закінчена інтонація охоплює складнопідрядне речення в цілому. Підрядне речення відмежовується від головного паузою: (/).

Наприклад: 1. *Книга, можливо, найбільше чудо з усіх чудес, / яке створило людство на шляху його до щастя й могутності майбутнього.* (З журналу) 2. *Що для безсмертя народилось, / від зброї смертних не умре.* (М. Рильський)

У складнопідрядних реченнях із складними сполучниками пауза витримується перед усім сполучником. Наприклад: 1. *День був душний, / незважаючи на те що краплі учорашнього рясного дощу іскрились на траві.* (Марко Вовчок) Підрядне речення відокремлюється комою від головного речення або відокремлюється комами з обох боків. Наприклад: 1. *Дзвенить кришталеве джерело, що вийшло з глибини земної.* (М. Терещенко) 2. *Народ, що вільним став, нікому не зламати.* (В. Сосюра)

5 **Спишіть, вставляючи пропущені коми та букви. Поясніть вживання розділових знаків.**

1. Жит...мут... вічно у наших серцях ті що за друзів упали в боях. (*М. Рильський*) 2. По склян...ому поверху ставка з гл...бини якого виз...рало

темне зорян...е небо тихо плив білою хмарою туман. (М. Коцюбинський)
 3. Ця сувора чоловіча дружба яка не раз випробовує...ся смерт...ю забуваєт...ся важче ніж перше кохан...я. (О. Гончар)
 4. Щас...ливий майстер що з тяжкої брили пр...красну постать висікає вміло на радіст... людям. (М. Рильський)
 5. Ще в д...тинстві я ходив у трави в гомінливі трепетні ліси, де дуби мовчали в...личаво у краплинах ран..ьої роси (І. Світличний)
 6. Ми в світ пр...йшли успадкувати славу діла і думи й чес...ні мозолі бат...ків в...лику полум...яну справу що захистила правду на землі. (І. Світличний)

- Визначте головні і підрядні речення. Накресліть схеми речень.
- Підкресліть однією лінією сполучники, двома – сполучні слова.
- Поясніть орфограми в словах з пропущеними буквами.

§ 9. Види підрядних речень

1 Розгляньте таблицю класифікації підрядних речень.

Вид	Семантика	Засоби зв'язку	Приклади
Означальні	Підрядна частина пояснює в головній частині іменник або іншу частину мови в значенні іменника. У головній частині можуть бути вказівні слова <i>той, такий, весь</i> і ін.	Сполучники: <i>щоб, ніби, наче</i> тощо. Сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки</i> .	Угорі озвались журавлі, що взяли літо на крила і летіли з ним у далекий вирій. (М. Стельмах)
З'ясувальні	Підрядне речення поширює і пояснює значення найчастіше дієслова – присудка або іншої частини мови, без чого головне речення було б семантично неповним.	Сполучники: <i>що, щоб, мов, ніби, чи, наче</i> тощо. Сполучні слова: <i>що, хто, який, чий, де, куди, звідки, коли</i> .	Не хочу я, щоб знов пекла мене війна в журбі. (Гр. Тютюнник)
Обставинні: способу дії, ступеня, порівняльні, місця, часу, причини, наслідкові, мети, умовні, допустові	Підрядне речення вказує на спосіб дії, ступінь вияву ознаки, місце, час, причину, наслідок, умову, мету, що викликає дію головного речення. Відповідає на питання <i>як? яким способом? коли? як довго? чому? для чого? при якій умові?</i> і ін.	Сполучники: <i>щоб, що, як, чим, наче, коли, з того часу як, тільки що, якщо, якби, бо, тому що, через те що, для того щоб, мов, хоч, дарма що, незважаючи на те що...</i> Сполучні слова: <i>де, куди, звідки, коли, поки, доки, скільки, наскільки</i> .	А там, де сонце торкнулося вершечків дерев, спалахнуло листя. (М. Коцюбинський) Як будеш, земле, ти щаслива, то буду в щасті жить і я! (М. Сингаївський)

За значенням і будовою розрізняють три основні види підрядних речень: **означальні, з'ясувальні і обставинні**; останні в свою чергу поділяються на кілька підвидів.

Підрядне речення означальне, з'ясувальне, обставинне (способу дії і ступеня) поширює (пояснює) певне слово або сполучення слів у головному реченні, всяке інше підрядне речення (місця, часу, порівняльне, причини, наслідкове, мети, умовне, допустове) пояснює головне речення в цілому.

2 Прочитайте. Визначте вид кожного підрядного речення.

1. Я для пісні вікно розчинив, щоб вона залила мою душу весною. (*В. Сосюра*) 2. І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, розтрощимо граніт. (*І. Франко*) 3. І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край. (*П. Тичина*) 4. Розкажи, як за горою сонечко сідає. (*Т. Шевченко*) 5. Скільки хвиль у бурхливому морі, стільки співів у серці моїм. 6. Слово не горобець, бо коли вилетить, то не зловиш. (*Нар. тв.*) 7. І дві стежки, що мережки на холодний клали лід, раптом радісно злилися у єдиний, дружній слід.

- Запишіть та схарактеризуйте по одному прикладу складнопідрядних речень з підрядними означальними і з'ясувальними. Визначте в них головну і підрядну частину, сполучні засоби.

3 Прочитайте. Визначте тип мовлення і стиль тексту.

Жінкам заборонялось з...являтися у Запороз...кій Січі. Розповідають, що козаки не пустили до своєї столиці навіть царицю Катерину II. Вона змушена була провести ніч на кам...яному острівці посередині Дніпра. Особливе ставлен...я до жінок з боку запорожців було зумовлене не зневагою до них, а бажан...ям захистити українське жіноцтво від грубих, часто кривавих чоловічих справ, зберегти їхню чистоту, вроду. До речі, на острові Хортиця є скеля Кара. За народними переказами, на ній жорстоко карали тих, хто приводив на Січ жінку.

Мандрівників, що проїжджали повз Україну, приємно вражала врода українс...ких дівчат, їхня охайність і співучість. Чимало чужинців вважало за честь вибрати тут собі дружину. Згадаймо легендарну бранку, захоплену турками дівчину, відому світові під іменем Роксолана, яка згодом стала дружиною султана. Дружина турец...кого султана мала неабиякий вплив на чоловіка і політику, яку він проводив.

Чужинці також відзначали високу освіче...ність українських жінок, їхню здатність до творчої праці. Особливо вражала їх незалежність українок.

(*В. Сурруненко*)

- А яких відомих жінок-українок ви знаєте? Розкажіть про них.
- Випишіть з тексту слова з пропущеними буквами. Вкажіть орфограми, поясніть написання.
- Випишіть складнопідрядні речення і, користуючись таблицею, визначте вид підрядних речень.
- Випишіть з повісті Г. Квітки-Основ'яненка „Маруся” п'ять складнопідрядних речень з різними видами підрядних. Визначте вид підрядних речень.

§ 10. Складнопідрядні речення з підрядними означальними

1 Прочитайте складнопідрядні речення. Поставте від кожного головного речення до підрядного питання. Визначте, за допомогою чого приєднується підрядне речення до певного слова в головному реченні.

1. Поміж дерев буйно росли трави, густі папороті, які не цвітуть ніколи, навіть у ніч на Івана Купала. (*І. Цюпа*) 2. Дні настали такі, що зрання й допізна всі люди в полі орють. (*І. Цюпа*) 3. Василько не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилину перед цим стояла його ялинка. (*М. Коцюбинський*)

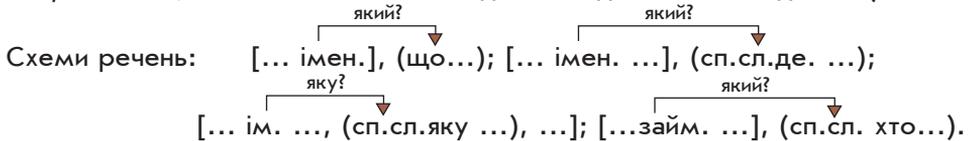
- Розберіть перше речення за членами речення.
- Що спільного між означенням і означальним підрядним реченням?
- Від якого слова в головному реченні ставимо питання до підрядного означального?

Підрядними **означальними** називаються речення, що пояснюють іменник у головному реченні і відповідають на питання *який? яка? яке?* Наприклад: *Я єсть народ, (який?) якого правди сила ніким звойована ще не була.* (*П. Тичина*) *Я в серці маю те, що не вмирає.* (*Л. Українка*) *Небо, (яке?) яке засіяли зорі, чудово заблищало.* (*І. Нечуй-Левицький*)

Підрядні означальні з'єднуються з головним сполучними словами-займенниками: *який, котрий, чий*; прислівниками: **де, куди, звідки, коли**; рідше сполучниками: **що, щоб, наче, неначе, ніби, як**. Наприклад: Він повернувся в той час, коли почали квітнути вишні. (*З журналу*) *І обеліск нагадує про тих, (яких?) що під гранітом вічним сном заснули.* (*В. Сосюра*)

У головному реченні часто виступають вказівні слова **той, такий**, яким виділяється означувальний (пояснюваний) іменник. Наприклад: *Я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль.* (*М. Коцюбинський*)

Близькими до іменниково-означальних підрядних речень є підрядні займенниково-означальні, які пояснюють член головного речення, виражений не іменником, а займенниками *той, такий, все, кожний*, вжитими у значенні іменника. Наприклад: *Безсмертний той, хто все своє життя за долю людства голос підійма.* (*М. Бажан*)

2 Спишіть, ставлячи коми. Підкресліть іменники і вказівні слова, до яких відносяться підрядні речення, однією лінією, сполучні слова і підрядні сполучники — двома.

1. Яке дерево такий і плід. (*Нар. тв.*) 2. Як я люблі оті години праці коли усе навколо затиха під владою чаруючої ночі. (*Леся Українка*) 3. Загляне місяць крізь дерев вершини де буде кликати щастя соловей. (*В. Сосюра*) 4. І добре і дивно і радісно стає мені малому в цім світі де є зорі і добрі люди і тихі вогники і щедрі вечори. (*М. Стельмах*)

- Накресліть схеми першого і другого речень.

3 З кожної пари простих речень побудуйте складнопідрядні з підрядними означальними. Запишіть їх, накресліть схеми.

1. Над нашим селом щоосені пролітають журавлі. Село наше лежить над річкою. 2. Довго чується в повітрі їхнє журливе курликання. Ним вони прощаються з рідним краєм. 3. Я вибігаю надвір, підводжу очі в осіннє небо й довго проводжаю їх. В осінньому небі вишикувався рівний журавлиний ключ вістрям на південь.

4 Напишіть твір-мініатюру „Символіка мого народу”, використовуючи складнопідрядні речення з підрядними означальними.

§ 11. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

1 Прочитайте складнопідрядні речення, поставте від кожного головного речення до підрядного питання. Визначте, за допомогою чого приєднуються підрядні до головного.

1. І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькім слові хліб. (Д. Павличко) 2. Я чолом до землі припаду і відчую, як бродить життєдатний, промовистий дух. (М. Сингаївський) 3. І не збагну, чому мене хвилюють до знемоги – свист голубиних крил, печаль полів. (В. Базилевський)

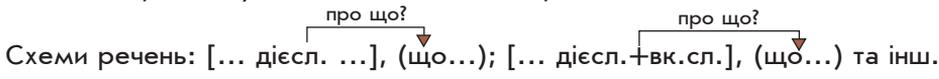
Підрядними **з'ясувальними** називаються речення, які пояснюють те, про що говориться в головному реченні, і відповідають на питання непрямих і прямого відмінків.

Наприклад: *Хвала тому (кому?), в кого душа орлина. (Л. Дмитерко) Тепер я знаю (що?), що весна надворі. (М. Рильський)*

Підрядні з'ясувальні відносяться до дієслів (іменників та прислівників) зі значенням мовлення, мислення, почуття. Це здебільшого дієслова **говорити, запитувати, відповідати, нагадувати, думати, боятися, бачити, слухати, бажати** та ін., прикметники – **щасливий, радий, певен** та ін., прислівники – **видно, відомо, потрібно** та ін., іменники з дієслівним значенням – **думка, згадка, розмова, повідомлення** і под. Наприклад: *І снилось (що снилось?), як гаряче дихають дні. (А. Малишко) Добре (що добре?), коли людина вміє добре мріяти. (В. Минко)*

Підрядні з'ясувальні речення з'єднуються з головними сполучниками **що, як, щоб, ніби, мов, наче**; сполучними словами **хто, який, чий, котрий, де, куди, коли, як**; часткою **чи**, вжитою в значенні сполучника. Наприклад: *Обходячи цехи, Дубенко причіпливим оком хазяїна перевірів, чи все привезено. (В. Попов) Щасливий тим, що живу тобою, Вітчизно рідна – земле сподівань. (М. Сингаївський)*

При пояснювальних словах у головному реченні може виступати вказівне слово **те**, яке увиразнює зміст підрядного речення. Порівняймо: *Всі знають, що Блаженко-старший дуже запопадливий до роботи. (О. Гончар) Всі знають про те, що Блаженко-старший дуже запопадливий до роботи.*

2 Спишіть, вставляючи пропущені букви та розділові знаки. Підкресліть в головних реченнях слова, до яких відносяться підрядні речення. Визначте тип підрядних речень.

1. Не поет хто пок...дає боронить народну справу. (*Леся Українка*)
2. Книга вчить як на світі жить. 3. Хто хоче біл...ше знати треба мен...ше спати. (*Нар. тв.*)
4. Чув як облич...я його пашит... молодію неро...трачен...ою кров...ю. (*О. Гончар*)
5. Людині треба щоб її робота зал...шалася після неї самої жити. (*Ю. Яновський*)

- П'яте речення розберіть за частинами мови.
- Виконайте морфологічний розбір слова *нерозтраченою*.

3 Складіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними за поданими моделями.

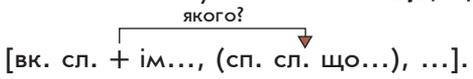
1. Нам дуже хочеться, щоб ... . 2. Їй здавалось, ніби... . 3. Було дуже дивно, як ... . 4. Погано, якщо ви ... . 5. Нам поки що невідомо, хто ... . 6. Мені було байдуже, де ... . 7. Неможливо зрозуміти, звідки ... .

Порядок синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Тип речення за інтонацією (окличне, неокличне).
3. Вид складного речення (складне, сполучникове, складнопідрядне).
4. Головне речення. Який член головного речення (чи все головне) пояснює підрядне речення.
5. Підрядне речення. На яке питання відповідає.
6. Вид підрядного речення.
7. Засоби поєднання підрядного з головним.
8. Місце підрядного в складнопідрядному реченні.
9. Пунктуація.
10. Графічна схема речення.
11. Головне і підрядне розбираються як прості речення.

Письмовий розбір складнопідрядного речення

В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає. (*Т. Шевченко*) (Розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складнопідрядне з підрядним означальним, що стоїть після головного. Підрядне приєднується до головного сполучним словом **що**, відділяється від нього комою).

1 частина – головне речення – двоскл., повне, поширене, ускладнене відокремл. обставин.; 2 частина – підрядне речення – двоскл., повне, поширене.

4 Прочитайте текст. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними і означальними, поставте розділові знаки. Накресліть схеми, поставте питання до підрядних речень.

Основним типом традиційного житла всюди в Україні завжди була хата. Це затишна під солом...яним дахом будівля яка найчастіше була побіле...а зовні і всередині. Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював

естетичні смаки селянина його характер, з ін...шого – унікал...ніст... неповторніст... того місця на землі де цей будинок ро...ташований. Здавна вірили що розмал...ована хата може бути надійним захистом від злих сил. Вважали що вогон... і його відповідник – червоний колір – є захис...никами від різних лих. Селяни вірили що різноманітні барвисті зображен...я орнаменти можуть привернути увагу лихої сили. Тому стіни вище долівки обводили червоним колом яке повин...о було боронити від „нечистої сили”.

Внутрішнє плануван...я українського житла традиції якого сягають гл...бокої давнини характеризуєт...ся типологічною єдністю. Українська піч яка обов...язково була обернена своїм отвором до фасадної стіни завжди займала внутрішній кут з боку вхідних дверей... . (З журналу)

- Виконайте синтаксичний розбір одного з вписаних складнопідрядних речень.
- Поясніть орфограми в словах з пропущеними буквами.
- Випишіть дієприкметник і зробіть його морфологічний розбір.

§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними

1 Розгляньте таблицю класифікації підрядних обставинних речень.

Вид	Семантика	Засоби зв'язку	Приклади
Обставинні способу дії і ступеня	Підрядна частина виражає спосіб дії або ступінь вияву ознаки головної частини. Відповідає на питання <i>як? яким способом? у якій мірі? наскільки?</i> У головній частині можуть бути вказівні слова <i>так, такий, настільки</i> .	Сполучники: <i>щоб, що, як, чим, наче, неначе, ніби</i> . Сполучні слова: <i>скільки, наскільки</i> .	Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов. (В. Сосюра)
Місця	Підрядна частина виражає місце або напрям дії у головній частині. Відповідає на питання <i>де? куди? звідки?</i>	Сполучні слова: <i>де, куди, звідки</i> .	Де вишневенький садочок хилить віти у ставочок, гне від ягідок гілля, рідна там земля моя. (С. Шелухин)
Часу	Підрядна частина вказує на час здійснення того, про що говориться в головній частині. Відповідає на питання <i>коли? відколи? як довго? з якого часу?</i>	Сполучники: <i>коли, як, після того як, як тільки, щойно, ледве, тільки що...</i> Сполучні слова: <i>відколи, поки, доки, аж доки</i> .	Десять літ минуло, як пісні крилаті вирвалися з серця на широкий світ. (О. Олесь)

Вид	Семантика	Засоби зв'язку	Приклади
Умови	Підрядна частина вказує, при якій умові можливе те, про що говориться в головній частині. Відповідає на питання <i>при якій умові?</i>	Сполучники: <i>як, якщо, якби, коли б, якщо... то, якби... то, як... то, коли ... то.</i>	Коли в огонь живої мови чуття святого надаси, ти станеш лицарем краси. (М. Вороний)
Причини	Підрядна частина вказує на причину дії у головній частині. Відповідає на питання <i>чому? з якої причини?</i>	Сполучники: <i>бо, тому що, через те що, від того що.</i>	Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти. (Леся Українка)
Мети	Підрядна частина вказує на мету дії в головній частині. Відповідає на питання <i>для чого? з якою метою?</i>	Сполучники: <i>щоб, для того щоб, аби, з тим щоб.</i>	Хотіла б я пісню стати, щоб вільно по світі літати. (Леся Українка)
Порівняльні	Підрядна частина пояснює головну через порівняння. Відповідає на питання <i>як?</i>	Сполучники: <i>як, мов, наче, неначе, немовби, ніби.</i>	Бажаний гість прийшов, мов місяць зійшов. (Нар. тв.)
Допустові	Підрядна частина вказує на факт, усупереч якому відбувається дія в головному реченні. Відповідає на питання <i>незважаючи на що?</i>	Сполучники: <i>хоч, хоча; дарма що; незважаючи на те що; нехай, нащо.</i>	Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна. (Леся Українка)
Наслідкові	Підрядна частина вказує на наслідок дії головного речення. Питання поставити неможливо.	Сполучник: <i>так що.</i>	Чайка сідає на воду, так що чекай доброї погоди. (Нар. тв.)

2 Користуючись даними таблиці, спробуйте визначити вид підрядної частини у складнопідрядних реченнях.

1. Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину. (С. Руданський)
2. Соловей співає, доки дітей не виведе. (Нар. тв.)
3. Ті пісні мене найперше вчили поважати труд людський і піт, шанувати Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ. (В. Симоненко)
4. Опеньки з'явилися, так що літо скінчилось. (Нар. тв.)
5. Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік. (Д. Павличко)
6. Знов повіяло в душу весною, хоч кругом ще білють сніги... (П. Грабовський)

3 Прочитайте текст. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними обставинними.

Вибір місця для побудови хати й самі закладини супроводжувались відомими обрядами. Там, де мають намір побудувати хату, визначають саме місце розташування. На всіх чотирьох кутах майбутньої хати викопують

невеликі ямки і насипають жита чи пшениці. Якщо протягом ночі „або трьох діб” ніхто не доторкнеться цього жита чи пшениці, то на обраному місці можна будувати хату. Під час самих закладин не повинен бути присутнім ніхто із сторонніх, бо йому неминуче загрожує велике лихо.

(З журналу)

- Користуючись таблицею, визначте вид підрядних обставинних речень.

4 Прочитайте речення. Чим об'єднані ці речення? Чи є у вас поради з „бабусиної скрині”!

1. Дріжджове тісто буде м'яким якщо до нього додати трохи картоплі, потертої на тертці.
  2. Щоб пироги з капустою були красивими і смачними то духовку не слід відчиняти 15 хвилин.
  3. Якщо пиріг починає підгоряти з одного боку, слід поставити під лист миску з водою.
  4. Не можна ставити пиріг відразу в духовку на великий вогонь, бо верхня шкірочка запечеться і пиріг не дасть сходу.
  5. Гарячий пиріг легко відрізати, якщо ніж нагріти.
- Спишіть 1 та 2 речення, вставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми.

§ 13. Складнопідрядні речення з підрядними місця

Складнопідрядними реченнями з підрядними **місця** називаються такі речення, в яких підрядне речення вказує на місце або напрям дії головного речення і відповідає на питання де? куди? звідки? Наприклад: *Де колосяться жита, в'ється Липа Золота. (П. Воронько) Де обрії гойдалися вітрами, осінній ранок барви розливав. (М. Сингаївський)*

Підрядні місця з'єднуються з головним реченням сполучними словами **де, куди, звідки**. У головному їм можуть відповідати вказівні слова **тут, там, туди, звідти, скрізь**.

Наприклад: *І скрізь, де тропа моя в'ється, лишив я частиночки серця. (Д. Луценко) Звідти, звідки показалась блискавка, насувались хмари. (П. Мирний)*

Схеми: [..., (сп.сл.де ...), ...]; [..., (звідки...), ...].

Від підрядних речень місця слід відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного за допомогою сполучних слів **де, куди, звідки**, проте відповідають на інше, своє питання.

Наприклад: складнопідрядне речення з підрядним місця: *Де воля родиться, там зникає невіра. (Д. Павличко)*; складнопідрядне речення з підрядним означальним: *А на тому місці, (на якому?) де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою. (П. Мирний)*

1 Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені букви. Поясніть вживання розділових знаків. У кожному з речень визначте головне і підрядне речення, поставивши до підрядного питання.

1. Пов...ла ж...тами сте...ка неш...рока, де тополя мріє од...нока. 2. Буду тебе ждати там, де вишня біла в...глядає з саду тихо і несміло. (В. Симоненко)
3. Уже білили світанкові зорі, коли до озера під...їхала машина. (М. Стельмах)
4. І тільки тепер, коли в...лика гроза прогр...міла над світом, земля пр...гнулася до хлібороба.

- Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

2 Спочатку випишіть, ставлячи розділові знаки, складнопідрядні речення з підрядними місця, а потім — з підрядними означальними. Поясніть різницю між ними.

1. Де кров текла козацька трава зеленіє. (Т. Шевченко) 2. О, скільки є могил де спить життя козаче! (Л. Глібов) 3. А де нема любові і страждання там не живе не б'ється і життя. (О. Олесь) 4. Гори дикі і суворі вічно гордо-мовчазні зверху дивляться в простори де синіє синє море і зникає в даліні. (О. Олесь)

3 Продовжіть прислів'я. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Де відвага ... . 2. Де господар не ходить .. . 3. Де незгода ... . 4. Де багато слів ... . 5. Де мало слів ... . 6. Куди серце летить ... .

4 Виділені обставини місця замініть підрядними реченнями місця. У складнопідрядних реченнях підкресліть вказівні і сполучні слова.

По літніх стежках і дорогах зараз бредуть мої думки. Ось стежка веде на берег річки до рівномірного плюскоту хвиль. Ось пугівець стелиться в поле до початку небокраю. Ось дорога котиться в ліс між запахи соснової хвої. Але найчастіше мої думки завертають на грядки з буйною зеленню квасолі, огірків, помідорів.

5 Прочитайте поданий уривок тексту.

Молдова, незважаючи на свої невеликі розміри, відсутність гір та морського узбережжя, відрізняється мозаїчністю та контрастністю природних ландшафтів. За своєю красою окремі ділянки не поступаються передгір'ям Криму, Кавказу і Карпат.

(За В. Веріною)

- Що ви знаєте про природні пам'ятники Молдови?
- Напишіть твір-опис „Ділянка природного ландшафту Молдови”.

§ 14. Складнопідрядні речення з підрядними часу

1 Прочитайте речення. Знайдіть підрядні речення й поставте до них питання. Чи всі підрядні речення вказують на час?

1. Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії. (Б. Харчук)
2. Вона все співала і співала, поки не сховалась на леваді в вербах. (І. Нечуй-Левицький)
3. Коли ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долинці,

нас оточує воркування струмків. 4. Співаючи, вони заклопотано поспішають і до ставків, і до левад, і на Ведмежу долину, де в'юниться річечка. (М. Стельмах) 5. І тільки тепер, коли сонце повернуло на весну, земля пригорнула до хлібороба. (І. Цюпа)

Підрядні речення часу вказують на час, коли відбувається дія головного речення, і відповідають на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? до якого часу?*

Наприклад: *Людина доти живе, доки добре діло робить.* (В. Дрозд) *Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими...* (М. Коцюбинський) *Не заспокоюємось ми доти, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо.* (П. Тичина)

Підрядні речення часу з'єднуються з головним за допомогою сполучних слів *коли, поки, доки, тільки що, тільки-но* та сполучниками підрядності *ледве, як, під час того як, після того як* і под.

Наприклад: *Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали, коли ще зоря не заграла.* (Леся Українка) *А як лід на ріках сколеться, то лугами повесні на майдан і околиці понесу свої пісні.* (А. Малишко)

Підрядне речення часу відноситься до всієї головної частини.

Схеми речень: [...], (сп.сп. коли...); (А як...), [...].

2 Спишіть, вставляючи пропущені букви та розділові знаки. Позначте у складних реченнях підрядні часу, вкажіть їх місце. Сполучниками чи сполучними словами з'єднуються підрядні з головним.

1. Щоразу коли доводит...ся проїжд...ати краями Малишка почуваш... красу навколишн...ого світу. 2. Коли вже зібралися йти з дал...чі моря з його непроглядних мороків несподіван...о з...явилося вітрил...не судно. (О. Гончар) 3. Додому я приїхав піз...но коли вже місяць... росив на ясени вологе срібло. (М. Стельмах) 4. Дідусь збудив мене коли в небі (ледь) ледь почала вибілюватися зоряна імла. (М. Стельмах) 5. Удосвіта коли ще сіріло сон...у тишу Білого Хутора вивітрив гуркіт автомашин. (З тв. М. Малиновської) 6. Коли ячмін... вик...дає колос то в гаях умовкают... солов...ї давлят...ся його вусом. (В. Земляк)

3 Спишіть речення, замінюючи виділені другорядні члени підрядними часу.

1. Минуло більше двохсот років від дня народження Івана Петровича Котляревського. 2. Після прибуття гостей на кораблі ніхто не спав. 3. До приземлення вертольота пасажери милувалися чудовими краєвидами тайги. 4. Після розвантаження баржі на берег зійшли всі матроси.

- Виконайте синтаксичний розбір одного складнопідрядного речення з підрядним часу.

4 Подані прості речення переробіть в складнопідрядні з підрядними часу.

1. З виходом на сцену диригента шум в залі затих. 2. Після настання ночі скрізь у хатах загорілося світло. 3. Зі сходом сонця в селі запанував гамір.

Ділові папери. **Написання заяви, автобіографії**

Офіційно-діловий стиль функціонує переважно в писемній формі. Основним видом офіційно-ділового стилю є документ. Документ – це засіб закріплення на папері інформації про факти, події, явища дійсності і про діяльність людини. Найпоширенішими видами документів є акт, заява, протокол, автобіографія, характеристика, анкета, договір, довідка, доручення, звіт та ін. Їх називають діловими паперами.

Для всіх текстів документів характерні такі ознаки, як: ясність, точність, гранична стислість викладу з використанням особливої термінології й синтаксичних конструкторів (стандартних канцелярських штампів, формул, кліше). Наприклад: *заактувати вищесказане, згідно з розпорядженням, на підставі наказу*. Часто вживаються віддієслівні іменники, відіменникові прийменники (*на основі, за рахунок, згідно з, з метою і ін.*).

1 Ознайомтеся з текстами заяв, з їх оформленням. В якій послідовності розміщені відомості в заяві? У чому різниця між цими заявами? Свою відповідь звірте з поданим нижче матеріалом.

Директорові Кишинівської СШ №8
ім. Т.Г. Шевченка
учня 10-А класу Павленка Сергія,
що проживає за адресою: м. Кишинів,
вул. П. Задніпру, буд. 8, кв. 6.

ЗАЯВА

У зв'язку зі змаганнями з легкої атлетики прошу звільнити мене від занять на 2 дні:
з 1 по 2 квітня 2009 р.

12.04.2009 р.

С. Павленко

Ректорові Українського національного педагогічного університету імені М. Драгоманова
Савченко Валентини Іванівни, що проживає
в м. Кишиневі, вул. О. Гібу, буд. 2, кв. 4.

ЗАЯВА

Прошу допустити мене до вступних іспитів на філологічний факультет зі спеціальності українська мова і література.

До заяви додаю: 1) атестат про освіту за №...; 2) характеристику для вступників до вузу; 3) довідку про стан здоров'я (форма №2); 4) 4 фотокартки.

10.07.2009 р.

В. Савченко

2 Складіть самостійно складну заяву, де викладається будь-яке прохання, користуючись зразком.

Зверніть увагу!

Складна (вмотивована) заява відрізняється від простої тим, що в ній не лише викладається прохання, а й дається його обґрунтування, пояснюються причини, мотиви. У складній заяві може вказуватись, які саме документи до неї додаються. Їх перелік дається після основного тексту заяви перед підписом.

3 Пригадайте, що таке автобіографія. У чому схожість і відмінність між автобіографіями і біографіями письменників? Скористайтесь поданим нижче матеріалом.

Автобіографія – це документ, в якому людина описує своє життя і діяльність. Автобіографія подається при вступі до навчального закладу чи на роботу. Цей документ пишеться довільно.

Заголовок може складатися з одного слова „автобіографія”, яке розміщується посеред рядка. Кожне нове повідомлення в автобіографії повинне починатися з абзацу. Зліва під текстом ставиться дата написання, справа – підпис автора.

Тип мовлення в автобіографії – розповідь від першої особи. При цьому не слід зловживати займенником „я”, необхідно уникати прикметників. Основна увага в автобіографії приділяється фактам, не вдаючись до міркувань з приводу окремих життєвих ситуацій, опису подій. Всі відомості в автобіографії подаються в хронологічній послідовності.

4 Прочитайте автобіографію. Простежте, чи відображені в ній такі пункти: 1) прізвище, ім'я та по батькові того, хто складає автобіографію; 2) основні факти з життя: дата і місце народження, освіта, відомості про навчання, трудову діяльність, нагороди; 3) короткі відомості про склад сім'ї (батько, мати, брати, сестри); 4) домашня адреса; 5) дата, підпис.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Коломієць Борис Сергійович, народився 12 січня 1986 року в м. Сорока. У 1993 році вступив до першого класу СШ №1 м. Сорока. У зв'язку з переїздом батьків до Кишинева з 1999 року навчався у лицей ім. Петра Могили, який закінчив у 2003 році.

За період навчання брав участь у художній самодіяльності, в шкільних, районних, міських олімпіадах, був нагороджений грамотами.

У 2001 році закінчив музичну школу по класу скрипки.

Батько, Коломієць Сергій Іванович, працює водієм таксі. Мати, Коломієць Лариса Василівна, працює лікарем-терапевтом у поліклініці №7 м. Кишинева.

Сестра, Коломієць Олена Сергіївна, навчається у восьмому класі лицейу ім. Петра Могили м. Кишинева.

Домашня адреса: м. Кишинів, вул. Л. Деляну, буд. 5, кв. 14.

8.07.2009 р.

Б. Коломієць

- За даним зразком напишіть свою автобіографію.

§ 15. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними способу дії й ступеня

1 Прочитайте і запишіть речення, поставте потрібні розділові знаки. Знайдіть в цих реченнях підрядні й поставте до них питання. На що вказує підрядна частина в другому реченні? Як приєднується вона до головної?

1. На другий день розгулялася така віхола що за кілька кроків нічого не було видно. (М. Стельмах) 2. Труби мінометів уже розпеклися так, що не можна було торкнутися рукою. (О. Гончар)

- Доберіть синоніми до слова *віхола*.
- Розберіть виділені слова за будовою.

Підрядними **ступеня і способу дії** називаються речення, що вказують на ступінь і спосіб дії головного речення і відповідають на питання **в якій мірі? наскільки? як? яким способом?** Наприклад: *Як парость виноградної лози, плекайте мову.* (М. Рильський) *Людина пізнає сама себе тільки в такій мірі, у якій вона пізнає світ.* (Й.-В. Гете)

Підрядні ступеня і способу дії приєднуються до головного речення сполучниками **ніж, чи, мов, немов, наче, неначе, ніби.**

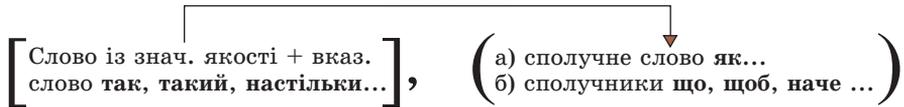
У головному реченні здебільшого буває вказівне слово **так.**

Підрядні ступеня і способу дії можуть вказувати і на ступінь якості. Наприклад: *Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.* (М. Коцюбинський) *Море так бадьоро хлюпає, що аж слухати любо.* (М. Коцюбинський)

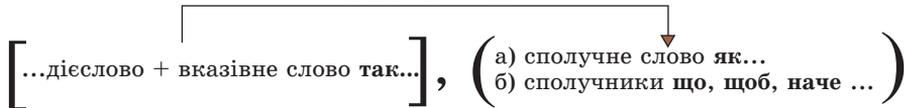
Значення ступеня або способу дії може супроводжуватися значенням наслідку або мети. Наприклад: *Надворі стало так холодно, що вода вже позамерзала.* (П. Мирний) *У дворику хлібзаводу ми іноді ганяли м'яча так, щоб не забути техніку, не втратити спортивної форми.* (Ю. Яновський)

2 Розгляньте структурні схеми складнопідрядних речень з підрядними цих типів. Доберіть приклади відповідно до цих схем.

**З підрядним ступеня дії
наскільки?**

**З підрядними способом дії
яким способом?**

3 Прочитайте речення. Запишіть складнопідрядні речення з підрядними ступеня і способу дії в такому порядку: 1) власне способу дії; 2) ступеня дії. Підкресліть в головному реченні вказівне слово однією лінією, а в підрядному сполучник – двома. Поясніть вживання розділових знаків. Складіть схеми речень.

За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Не так склалось, як думав. Народ обліпив зборню так тісно, що свити злились в одну суцільну лаву. Все сталося так несподівано й швидко, що люди закам'яніли. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця. (З творів М. Коцюбинського)

4 Спишіть, вставляючи замість крапок потрібні вказівні слова та пропущені розділові знаки.

1. Боженко глянув на Савку ... грізно що той зразу ж зблід. (О. Гончар)
2. Сонце пекло... що й уночі степ пашів. (Ю. Яновський)
3. Буває ... що в лютому весною пахне сніг. (М. Нагнибіда)
4. Надворі було ... ясно що й глянути було трудно не заплющивши трохи очі. (І. Нечуй-Левицький)
5. Калина так хизується красою що байдуже їй до всього на світі. (Нар. тв.)

6. Він говорив ... переконливо що не можна було не повірити його лагідним, добрим словам. (В. Собко) 7. Вигострю виточу зброю іскристу скільки достане сили мені й хисту. (Леся Українка)

- Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.
- Випишіть 4–5 прислівників. Від одного з них утворіть різні форми ступенів порівняння.

5 До поданих головних речень додайте підрядні способу дії та ступеня. Поставте розділові знаки.

1. Учатися треба так ... . 2. Грибів назбирали стільки ... . 3. Я настільки захопився роботою ... . 4. Чим ... – тим більше захоплювала мене книга.

6 До поданих підрядних речень-прислів'їв додайте головні частини. Поставте розділові знаки.

1. ... що аж у п'ятах похололо. 2. ... що аж шкура на ньому горить. 3. ... як муха після морозу.

7 Складіть речення за поданими схемами.

- а) [... так + дієслово], (сполучне слово **як** ...).
- б) [... так + прислівник], (сполучник **неначе** ...).
- в) [... настільки + прикметник], (сполучник **що** ...).
- г) [... так + прислівник], (сполучник **що** ...).

8 Дайте письмово відповідь на питання: „Хто з героїв п'єси „Наталка Полтавка” сказав: „Хто живе чесно і годується трудом своїм, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої”, вживаючи складнопідрядні речення.

§ 16. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними

1 Прочитайте речення. Проаналізуйте їх, з'ясуйте, чим вони відрізняються одне від одного.

1. Спустилося сонце за обрій спочить, неначе віконце край неба горить. 2. Насунуло хмару на синю блакить, немов од пожегу дим сивий стоїть. (С. Шелухин) 3. Біла косинка тріпоче, мов чайка. Рокотало небо, ніби весною. (І. Цюпа)

- Пригадайте, що таке порівняльний зворот? Яку синтаксичну функцію виконує порівняльний зворот у реченні?
- Які розділові знаки ставляться в реченні, де є порівняльний зворот?

Окремим різновидом підрядних способу дії є підрядні **порівняльні**.

Складнопідрядними реченнями з підрядними **порівняльними** називаються такі речення, в яких підрядне пояснює головне шляхом порівняння і відповідає на питання **як?**

Підрядні порівняльні відносяться до всього головного речення і з'єднуються з ним сполучниками **як, мов, немов, наче, неначе, ніби** і ін.

Наприклад: А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота. (М. Рильський) Гаснуть вогні у місті, ніби в безодню моря падають зорі янтарні. (М. Рильський)

Речення з парним сполучником **чим-тим** вказують на залежність ступеня вияву ознаки в головному реченні від ступеня вияву ознаки в підрядному. Наприклад: *Чим вище дерево, тим корінь глибше.* (Нар. тв.)

Підрядні порівняльні речення часто бувають неповними – з випущеним підметом чи присудком, які легко встановлюються з головного речення. Наприклад: *Лине час, наче повільно ріки.* (П. Воронько)

Близькими до неповних підрядних порівняльних за значенням і засобами зв'язку є порівняльні звороти. Порівняльні звороти не мають присудків, приєднуються порівняльними сполучниками, але виступають у простих реченнях або іменною частиною присудка, або обставиною способу дії. Наприклад: *Була ти наче лісова царівна.* (Леся Українка) *Мов дивний сад, шумить життя нове.* (В. Сосюра)

2 Прочитайте речення. Визначте, до всієї головної частини відносяться підрядні чи до якогось одного слова. На які питання відповідають підрядні речення і якими сполучниками з'єднуються з головними!

1. Малі дерева схожі на дорослих, як діти на своїх батьків. (І. Цюпа)
 2. Співає, як муха в глечуку. (Нар. тв.) 3. І твоє так серце стихло-заніміло, мов його морозом зимнім пригнітило. (Б. Грінченко) 4. Високо над головою клубочиться Чумацький Шлях, неначе по ньому проїхали возами чумаки, збивши в небі імлисту куряву. (І. Цюпа) 5. Кричали по дворах горласті півні, ніби поздоровляли господарів з Новим роком. (І. Цюпа)

3 Спишіть речення, розставляючи розділові знаки.

1. Коса затріпотіла в стеблі мов блискавиця поміж хмарами. (М. Стельмах)
 2. Над голубими вітряками плив журавлиний караван неначе кликав у дорогу. (В. Сосюра) 3. Осінь одягалася поволі як весною квітка в полі. (О. Олесь)
 4. Так яблуками пахне у хатинці як пахнуть хати тільки восени. (М. Бажан)
 5. Двір заріс споришем та зазеленів неначе лука по весні. (М. Коцюбинський)

■ Підкресліть сполучники, якими підрядні речення з'єднуються з головними.

4 Прочитайте речення. Запишіть у першу колонку речення з підрядними порівняльними частинами, у другу – з порівняльними зворотами.

1. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина. (Т. Шевченко) 2. Заплакала сова на скелях, мов дитина в сповітку. (І. Нечуй-Левицький) 3. Немає мудріших, ніж народ, учителів. (М. Рильський)
 4. В сльозах, як в жемчугах, мій сміх. (О. Олесь) 5. Косарі тримали в руках коси, як воїни зброю. (О. Довженко) 6. Здригалися плечі, наче крила у птиці. (М. Стельмах) 7. Мов дивний сад, шумить життя. (М. Рильський)

5 Перепишіть, замінюючи виділені члени речення підрядними порівняльними.

1. Синє море **звірюкою** то стогне, то виє. (Т. Шевченко) 2. Безмежний степ, широкий лан вставали **хвилею гучною**. 3. Біля ферми галасувало вороння, **чорними віхтями** ліпилось на березах. (Ю. Збанацький) 4. Старий пом'ятий газик з **упертістю ішака** долав кучугури, надривно хурчав і знімав навколо себе білу пилку. (Ю. Збанацький)

6 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок.

Сонце виглянуло з-за діброви неначе висунуло золоте чоло з пучком золотих кучерів навкруги. Потім одразу проміння ніби стріли вигнулися, розтяглися, впилися в блакитне небо. А за тими золотими стрілами викотилося пишне сонце й помаленьку підіймалося над дібровою наче вогняниста казкова птиця розпустила золоті крила й піднялася стиха, помаленьку.

Сонце викотилося вгору, піднімалося все вище та вище, і гора заблищала, залисніла і замиготіла всіма кольорами ясної веселки неначе була осипана білим кришталем у котрому грали й миготіли проміння сонця. Здавалося ніби з неба впала веселка, поламалася, подробицалась і покришилась, і заблищала тими пишними кольорами, охопила всю гору зверху донизу. Тім'я гори біліло наче сніг аж різало очі. Весь поділ гори сяяв оранжевими, жовтими та ясно-зеленими вогнями неначе чиясь рука оповила гору пишними парчевими торочками. По всій горі миготіли діамантові пучки білого світла, переливалися то зеленими, то жовтими делікатними відблисками.

(М. Вовчок)

- Спишіть, поставте розділові знаки.
- Випишіть просте речення з порівняльним зворотом і складнопідрядне речення з підрядним порівняльним. Зробіть синтаксичний розбір.

Стислий переказ тексту наукового стилю

- Пригадайте основні риси та мовні засоби наукового стилю.
- Що значить стисло переказувати текст?
- Для чого необхідне вміння аналізувати текст, вибирати з нього найголовніше і передавати в стислому вигляді? Зверте свої відповіді з поданим нижче.

Стисло переказувати текст – це не просто упускати частини тексту, а вибирати в ньому найістотніше, головну думку, залишаючи поза увагою другорядне, менш важливе. Стисле переказування є підготовчим етапом до конспектування, складання анотації, тез, рефератів, відповідей на уроці та екзамені.

1 Прочитайте текст.

ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

Однією з найдавніших форм духовної культури народу є звичаї та обряди. Звичаї – це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового проведення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості. Вони, як неписані закони, народжуються разом з народом і передаються з покоління у покоління, тобто стають традиційними.

Обряди – це символічні дієства, приурочені до відзначення найважливіших подій у житті людських гуртів, родин, окремих осіб. Наприклад, віншування хлопців на Різдво, посівання на Новий рік, колядування, клечання хати на Зелені свята тощо.

Звичаї та обряди мають національний чи етнічний характер. Геродот стверджував, що якби усім народам в світі надали можливість вибирати найкращі з усіх звичаїв та обрядів, то кожен народ вибрав би власні. Скажімо,

звичай вітатися при зустрічі існує у кожного народу. Але робить це кожен по-своєму: українці скидають шапки і подають один одному руки, якщо вони знайомі; китайці вклоняються до землі, лапландці труться носами.

Між звичаями і обрядами існує певна різниця. Звичаїв дотримуються щоденно, обряди ж виконують напередодні чи безпосередньо у дні свят.

Сукупність обрядів, якими супроводжують відзначення святкового дня чи релігійної відправи, становить ритуал. Це зовнішнє оформлення якоїсь урочистості, свята. А система усталених обрядів, якими супроводжується громадсько-побутове чи релігійне життя, є обрядовістю даного народу. Українці належать до тих націй в Європі, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагатших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі – піснях, побажаннях, віншуваннях, примовленнях, якими супроводжується те чи інше обрядове дійство. Останні становлять словесну частину обрядів.

В обрядовості українці розрізняють два види – родинну (сімейну) і календарно-побутову. Перший вид обрядів тісно пов'язаний з громадським осмисленням важливості подій в житті окремої родини чи людини. Сімейні обряди супроводжують громадське відзначення уродин, повноліття, весілля чи похорону. Другого виду обрядів дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних циклів – зими, весни, літа, осені. У давнину обидва види становили єдину обрядову систему.

(Українське народознавство)

Віншування – поздоровлення, вітання.

Клечання – відрубані гілки з листям, якими на Зелені свята прикрашають хату, двір.

Уродини – в значенні дня народження.

- Пригадавши, що **план** – це зміст тексту, перелік основних питань, а **тези** – коротко сформульовані основні положення тексту, випишіть у вигляді тез основні думки кожного абзацу.
- Потім тези трансформуйте у пункти складного плану. Зверте виконане з орієнтовними тезами і планом.

Тези	План
Абзац I	
1. Однією з найдавніших форм духовної культури народу є звичаї та обряди. Звичаї – це повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично, на основі людських стосунків. Обряди – це символічні дійства, приурочені до певних подій.	1. Звичаї та обряди як одна з найдавніших форм духовної культури: а) звичаї як повсякденні правила поведінки; б) обряди як символічне дійство.
Абзац II	
2. Звичаї і обряди мають національний характер. Звичай вітатися при зустрічі у кожного народу свій.	2. Національний характер звичаїв і обрядів.

Абзац III	
3. Різниця між звичаями і обрядами в тому, що звичаїв дотримуються щоденно, а обряди приурочені до свят.	3. Різниця між звичаями і обрядами.
Абзац IV	
4. Сукупність обрядів, приурочених до подій, становить ритуал. Система установлених обрядів є обрядовістю народу. Обрядовість українців є однією з найдавніших і найбагатших, і найкраще виражена вона у фольклорі.	4. Обрядовість як система установлених обрядів: а) ритуал як сукупність обрядів, приурочених до подій; б) поняття обрядовості народу; в) прадавність і багатство української обрядовості; г) обрядовий фольклор українців.
Абзац V	
5. В обрядовості українців розрізняють два види – родинну і календарно-побутову.	5. Види обрядовості в українців: а) родинна; б) календарно-побутова.

2 Користуючись планом і тезами, напишіть стислий зв'язний переказ тексту.

§ 17. Складнопідрядні речення з підрядними умови та підрядними мети

1 Прочитайте текст. Визначте стиль.

Чи чули ви коли-небудь про таке поняття, як „великий біологічний годинник”? На відміну від простого біологічного годинника, тобто добової та іншої періодичності функції організму, великий біологічний годинник виміряє не сам ритм біологічних процесів, а втрату цього ритму. Цей годинник працює нерівномірно. Коли в людини все у нормі, біологічний годинник ні про що їй не сигналізує. Якщо ж виникає порушення життєдіяльності, годинник починає бити на сполох.

Таким чином, суть великого біологічного годинника у контролі ритму роботи головних систем організму...

Людина могла б жити до 120 років та більше, якби вона жила спокійно. Якби не війни, не хвороби, не стреси, не прикросці та багато інших факторів зовнішнього та внутрішнього середовища.

(З журналу)

- Поясніть значення виразу *бити на сполох*.
- Що є причиною того, що люди живуть менше, ніж могли б?
- Відшукайте у тексті і випишіть складне речення, підрядна частина якого відповідає на питання *за якої умови?*
- Чим приєднується підрядна частина до головної?

Підрядними **умовними** називаються речення, що вказують на умову, за якої відбувається чи могло б відбутися те, про що говориться в головному реченні, і відповідають на питання **за якої умови? при якій мові?**

Наприклад: *Якщо в труді, ніколи не впаду я.* (П. Тичина)

З головним реченням підрядні умовні з'єднуються сполучниками **коли, якщо, якби, як, коли б** та інш.

Якщо підрядне речення стоїть перед головним, то головне може починатися вказівним словом **то**.

Наприклад: *Як зайдеш словом ти у книжку, то вийдеш мудрістю із неї.* (С. Горlach)

Підрядне умовне речення відноситься до всієї головної частини.

при якій умові?   за якої умови?

Схеми речень: (якщо...), (...); (як...), [то...].

2 Прочитайте і спишіть речення.

Якщо будемо всіх повчати, то нам не лишиться часу на самоосвіту. (І. Вільде) Коли ти твердо йдеш шляхом, то, на мою думку, ти щасливий. (Г. Сковорода) І буде варт на світі жить, як матимеш кого любити. (Т. Шевченко) Всяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим. (Демосфен) Якщо у тебе не буде поганих думок, то і не буде поганих вчинків. (Нар. тв.)

- Визначте, яке місце займає підрядне умовне відносно головного речення.
- Підкресліть засоби зв'язку підрядного речення з головним.
- Складіть схему кожного речення.

3 Розгорніть наведені прості речення в складнопідрядні, замінивши виділені слова підрядними умовними реченнями.

1. Шукаючи уявного добробуту, ми тягнемо на себе тисячі дійсних нещастя.
2. За наявності нової техніки праця стає значно продуктивнішою. 3. У разі необхідності звернись до найкращого друга.

- Поясніть вживання розділових знаків.

4 Складіть речення за поданими схемами.

(Якщо...), [то...].   (Якби...), [...].
(Коли б...), [...].   [...], (якщо...), [...].

5 Подумайте, за яких умов людина може досягти своєї мети. Відповідь запишіть у вигляді окремих речень, кожне з яких становитиме складнопідрядне речення з підрядним умови.

Підрядними **мети** називаються речення, які вказують або уточнюють мету дії, про яку говориться в головному реченні, і відповідають на питання **з якою метою? для чого? нащо?**

Наприклад: *Я тікав від людей, щоб з деревами поговорити...* (М. Руденко)

Підрядні речення мети приєднуються до головного сполучниками **щоб, для того щоб, аби, з тим щоб**.

Складені сполучники **для того щоб, з тим щоб** можуть розчленовуватися на вказівні слова **для того, з тим** у головному реченні і сполучник **щоб** – у підрядному.

Наприклад: *Ми повернулися для того, щоб завершити розпочату справу.*

Підрядне речення мети відноситься до всієї головної частини.

з якою метою?

Схеми речень: [...], (щоб...).

6 Прочитайте речення. Спишіть.

1. Роби добро своїм друзям, щоб вони тебе більше любили. Роби його також і своїм ворогам, щоб вони стали колись теж твоїми друзями. (*Нар. тв.*)
2. Оратор з'являється перед слухачами для того, щоб говорити. (*Жан Жак Руссо*)
3. Заговори, щоб я тебе побачив. (*Сократ*)
4. Щоб добре жити, треба працювати.
5. Треба нахилитись, щоб води напиться. (*Нар. тв.*)

- Поясніть зміст першого висловлювання.
- У кожному реченні підкресліть засоби зв'язку. Складіть схеми речень.

7 Доповніть подані речення підрядними мети.

1. Оволодій всебічними знаннями ... .
2. Не бійся казати правду ... .
3. Змалечку привчай себе до порядку ... .
4. Спочатку подумай ... .
5. Говори спокійним голосом ... .

- Які сполучники ви вжили в підрядній частині кожного речення?
- Одну із висловлених думок доведіть, склавши для цього усну розповідь (4–5 речень).

8 Прочитайте текст. Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки.

З ВОДИ І З РОСИ ВАМ

„З води і з роси вам” – сьогодні це побажання людині всього найкращого сприймається просто. Як поетична метафора. Для наших предків які звіряли своє життя з рухом планет і ростом дерев слова ті були сповнені глибокого змісту. Вони вірили що життя людини і життя природи взаємопов'язані. Тому колись примічали: „Як вродиться дитина на молодика завжди буде мати гарний вигляд. Якщо на повному місяці швидко постаріє але жити буде в достатку”. Новонародженого купали в „непочатій воді”, настояній на зірницях щоб передавались йому і здоров'я води, і краса зір...

Щоб діти мали лагідну вдачу їх купали в настій квітів і трав чебрецю любистку, у свяченій вербі. Хвороби дітей і дорослих часто лікували росою.

... Отож з роси вам і з води!

(За Г. Бондаренком)

- Визначте типи підрядних речень у складнопідрядних реченнях тексту. Доведіть свою думку.
- Виконайте синтаксичний розбір виділеного речення.

§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними причини та підрядними наслідку

1 Прочитайте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок.

Прибережні частини океанів називають морями.

Назви моря дістали за різними ознаками.

Чорне дістало таку назву тому, що предмети, які довго пролежали на його дні, стають чорними від сірководню. Червоне море інколи забарвлюється у червоний колір міриадами невеличких водорослей. А Біле море майже весь рік вкрите кригою.

Найдивовижніше серед морів є Саргасове. Берегів воно не має, але води його досить чітко відрізняються від решти вод Атлантичного океану.

Є на Землі і Мертве море. Води його настільки солоні, що втопитися в ньому неможливо. Вода викидає плавця на поверхню. Власне кажучи, Мертве море – це і не море зовсім, бо воно не має виходу в інші моря і океани. Отже, відноситься до великих солоних озер.

(За В. Уткіним)

- Поясніть походження назв морів.
- Сформулюйте правила вживання великої букви у словах тексту.
- Визначте типи уже відомих вам підрядних частин.
- Відшукайте речення, підрядна частина якого приєднана за допомогою сполучника бо. Поставте запитання від головного до підрядного речення.

Підрядними **причини** називаються речення, які вказують на причину дії, про яку говориться в головному реченні і відповідають на питання **чому? з якої причини? через що?**

Підрядні речення причини приєднуються до головної за допомогою сполучників **тому що, через те що, бо, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки, від того що** та інш.

Наприклад: *Та гей, воли, бо нема коли.* (Нар. тв.)

У головному реченні можуть бути вказівні слова **тому, через те** та ін.

Наприклад: **Тому** у павича такий великий хвіст, що у хвості павичів зміст.

Підрядні речення причини відносяться до всієї головної частини.

Схеми речень: [...], (бо...); [тому...], (що...).

2 Прочитайте речення.

1. Приїжджайте частіше додому, щоб не мучила совість *потому* ... Бо не вічні ні батько, ні мати, Завтра можете їх не *застати*. 2. Суть дружби є самопожертва, тому й нелегко другом бути. (За тв. М. Луківа) 3. Не жалій часу на думання, бо це джерело сили. 4. Не жалій часу на *забаву*, бо це джерело молодості. 5. Найшвидша від усього думка, тому що вона в одну мить може облетіти всесвіт. (Нар. мудрість) 6. Мабуть, тому що село коло річки, таке все свіже, зелене та яре. (Марко Вовчок)

- До виділених слів доберіть синоніми.
- Вкажіть засоби зв'язку головної і підрядної частин. Доберіть до кожного сполучника синонімічний.
- Виконайте синтаксичний розбір 6 речення.

3 Із поданих простих речень утворіть і запишіть складнопідрядні з підрядними причинами, вживаючи сполучники, подані в дужках. Складіть схеми речень.

1. Жартував старий. Був у доброму настрої (тому що). 2. Не жартуйте в чужу непогоду. Ваша погода не вічна (через те що). 3. Давайте залишатися людьми. Це мистецтво – щонайвище в світі (бо). 4. Сини живуть. Матері любили їх і вірили в повернення (завдяки тому що).

- А тепер розділіть складені сполучники на вказівні слова і сполучник *що*. Запишіть в такому вигляді 1 та 2 речення. Як змінився у зв'язку з цим зміст речень?

4 Прочитайте подані речення парами. Спробуйте пояснити значення підрядних частин. Чи можна поставити запитання до підрядних речень, приєднаних за допомогою сполучника *так що*?

1. Павутиною були переплутані дерева так, що проти сонця в перервах між стовбурами вона блищала тонкою сіткою. – Павутиною були переплутані дерева, так що проти сонця в перервах між стовбурами вона блищала тонкою сіткою.

2. Човен гойднуло так, що люди попрокидались. – Човен гойднуло, так що люди попрокидались.

Підрядними **наслідковими** називаються речення, які вказують на наслідок дії, про яку говориться в головному реченні. Підрядні наслідку пояснюють головне речення в цілому і з'єднуються з ним сполучником **так що**. Вони завжди стоять після головного речення.

Наприклад: *Листя горобини з зеленого стало жовтим, так що його важко було відрізнити від ягід.* (В. Гжицький)

Схема речення: [...], (так що...)

5 Випишіть складнопідрядні речення з підрядними наслідку.

1. На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу. (Н. Рибак) 2. На полювання я приїхав у буденний день, так що, крім мене, на Ямці не було нікого. (М. Хвильовий) 3. Опівдні сонце пригрівало так, що в степу, за сторожовою могилою, заструмувало марево. (Гр. Тютюнник) 4. Якщо хтось відкрив твою таємницю, дивуйся. (Нар. тв.)

- Виконайте синтаксичний розбір виписаних речень.

6 Складіть за поданими схемами речення. Визначте в них тип підрядних частин.

[...], (для того щоб ...).

[...], (так що ...).

(оскільки...), [вк. сл. то...].

[...], (тому...).

[...], (бо...).

7 Прочитайте обидва уривки. Визначте їхній стиль.

1. Місяць легший за Землю і менший за неї внаслідок чого люди і земні предмети на ньому важать у шість разів менше. Якщо хлопець чи дівчина важать на Землі 48 кг, то на Місяці вони важитимуть не більше, як півторарічна дитина. Сила м'язів зостанеться такою ж так що на Місяці можна стати чудовим спортсменом.

(За В. Уткіним)

2. У Київській Русі існували так звані кунні гроші. Після прийняття християнства князь Володимир Святославович карбував золоті й срібні монети.

Кунна система включала гривні – срібні й золоті злитки та вевериці, векші – ймовірно, хутра або шкіри тварин... З другої половини XI століття до початку XIV століття всі кунні номінали були грошима – хутрами або шкірами, тому що ніяких металевих грошей, окрім срібних злитків, в той час в обігу не було.

(З підручника)

- Знайдіть у текстах складні речення, визначте в них тип підрядних частин.
- З першого уривка випишіть складні речення з підрядними причинами та наслідку, вставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір цих речень.

§ 19. Синонімія складнопідрядних речень і простих з відокремленими другорядними членами

Складнопідрядні речення з підрядними означальними і прості речення з поширеними відокремленими означеннями, які виражені дієприкметниковими зворотами, часто бувають синонімічними, тобто однаковими чи близькими за значеннями. Ця синонімія виникає при заміні підрядного означального речення дієприкметниковим зворотом або, навпаки, при заміні дієприкметникового звороту означальним підрядним реченням. У першому випадку речення із складного стає простим, у другому – із простого складним. При заміні підрядного означального дієприкметниковим зворотом сполучне слово випускається, дієслово (теперішнього або минулого часу) замінюється дієприкметником того ж часу й виду, дієприкметник узгоджується в роді, числі і відмінку з тим словом, від якого він залежить.

Порівняймо:

1. Красувалось широке поле, що його обмили весняні дощі.
2. Красувалось широке поле, обмите весняними дощами.

Заміна підрядного означального речення дієприкметниковим зворотом можлива тоді, коли сполучні слова **який** або **що** стоять у називному або знахідному відмінку без прийменника, а від дієслова – присудка можна утворити потрібний дієприкметник. В інших випадках заміна підрядного означального речення на дієприкметниковий зворот неможлива.

1 Замініть, де можливо, підрядні означальні речення на прості з дієприкметниковим зворотом.

1. На схилах, які зриті бомбами, снарядами, мінами, великою кількістю куль, з'явилися перші несміливі паростки зеленої травички. (З журналу)
2. В небі, що було обкладене хмарами, темрява раз у раз змінювалась блакитними потужними спалахами. (О. Гончар)

2 Прочитайте речення. Замініть відокремлені означення підрядними означальними реченнями, запишіть трансформовані речення.

1. На подвір'ї розрісся кущ калини, посаджений батьком у день народження моєї сестрички Галі. 2. Швидко і журливо минає літо, наповнене стиглим колосом. 3. Море, розбурхане вітрами, почало заспокоюватися. 4. Кілька слів, сказаних по телефону, схвилювали мене. (*Остан Вишня*) 5. Вербові гілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. (*І. Нечуй-Левицький*)

- Розберіть слова *посаджений* і *народження* за будовою.
- Зробіть словотвірний розбір слова *розбурхане*.
- Поясніть орфограму „Буква **н** у суфіксах дієприкметників”.

Складнопідрядні речення з підрядними часу, причини, умовними і допустовими бувають синонімічними до простих речень з відокремленими обставинами, які виражені дієприслівниковими зворотами.

Порівняймо:

1. Коли Ігор зійшов на теплохід, він насамперед піднявся на верхню палубу.–
2. Зійшовши на теплохід, Ігор насамперед піднявся на верхню палубу.

Заміна підрядного обставинного речення дієприслівниковим зворотом відбувається так: 1) сполучник або сполучне слово випускається, 2) дієслово – присудок підрядного речення замінюється дієприслівником того ж виду, 3) підмет підрядного речення випускається або переноситься в головне, якщо там був підмет, виражений займенником третьої особи.

Наприклад: 1. *Якби брат мій приїхав на день раніше, то він застав би мене дома.* – *Приїхавши на день раніше, брат мій застав би мене дома.*

2. *Коли Іван повернувся з полонини, він не застав Марічки.* – *Повернувшись з полонини, Іван не застав Марічки.*

3 Відновіть прислів'я, замінивши дієприслівникові звороти підрядними реченнями і навпаки. Визначте вид підрядних. Поставте розділові знаки в утворених реченнях. Поясніть їх вживання.

1. Почавши орати, в сопліку кинь грати.
2. Як не сіяв, то й не пожнеш.
3. Не сіявши, не берися жати.
4. Як не розкусиш горіх, то зерна не з'їси.
5. Як не дав оброку, не бий коня по боку.

Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему

1 Як ви розумієте поняття „морально-етичний”? Зверте свої відповіді з поданими нижче.

Мораль – система норм і принципів поведінки людей, у ставленні один до одного та суспільства; повчальний висновок із чогось.

Етика – наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людини; норма поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професій і т.ін.

2 Прочитайте тест, визначте його основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Відповідь аргументуйте. Складіть план.

Добро і Зло – міфологічні персонажі, що виступають, як правило, у міфах, які базуються на протиставленні двох символів – корисних і шкідливих; персонажі давньоукраїнського фольклору.

Між Добром і Злом постійно точиться боротьба, яка за народними устремліннями, бажаннями повинна закінчуватися перемогою Добра.

Етимологічний словник української мови зазначає історичну спорідненість слів **добрий, добро** зі словами на означення „хоробрий”, „міцний”, „корисний”, „гарний”. Слова „злий”, „зло”, споріднені у своєму походженні із словами, що означають „лихий”, „грубий”, „кривда”, „несправедливість”, „фальш”, „брехня”.

У народі поняття Добра і Зла пов’язувалися з такими важливими категоріями, як людина, рід, діло, розум, доля, душа, серце... У стародавніх іменах Доброслав, Добромисл теж не випадково є перша частина. Називаючи так дітей, батьки вірили, що у них буде добра, світла доля.

У стародавніх колядках, побажаннях, примовках люди зичили один одному саме добра. Коли зустрічались: „Доброго здоров’я!”, „Доброго вечора!”... Коли були у гостях, прощаючись, зичили теж тільки добра: „У добрий час!”, „На добро!”

Усна народна творчість і нині розглядає Добро і Зло як антиподи, віддаючи перевагу першому. Наприклад: „Добре роби, добре й буде”, „Добрий чоловік – надійніше кам’яного мосту”, „З добрим поживеш – добре й переймеш, з лихим зійдешся – і свого позбудешся”.

Водночас добро і зло – це моральні категорії, в яких дається позитивна чи негативна оцінка людям, явищам, подіям. Добро розглядають як морально-позитивне у мотивах діяльності людини, суспільства, зло – негативне.

(З журналу)

Антипóд (про людину) – протилежний іншому своїм характером.

3 Прочитайте вислови видатних людей, прислів’я та приказки про моральні цінності людини.

1. Сильна воля ломить скелі. (І. Франко)
2. Раз добром нагріте серце вік не прохолоне. (Т. Шевченко)
3. Коли ти твердо йдеш шляхом, яким почав іти, то...ти щасливий. (Г. Сковорода)
4. Хто зневажає рідний край, той серцем немощний каліка. (Т. Шевченко)
5. Немає вищої краси, як людина в роботі. (О. Довженко)
6. Книги – морська глибина, хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить. (І. Франко)
7. Книга вчить, як на світі жить. (Нар. тв.)
8. Люби ближнього свого, як самого себе. (Біблія)

- Наведіть приклади крилатих висловів про моральні цінності людини.

4 Пригадайте структуру твору-роздуму. Напишіть твір-роздум на одну із тем за складеним планом:

1. „Людина, якою я хочу стати”.
  2. „Як стати справжньою людиною”.
- Що спільного в цих двох темах?
  - Яка між ними різниця?
  - Яке коло питань треба висвітлити в першій темі? в другій?

Орієнтовний план до першої теми

- I. Людина з точки зору християнської моралі.
- II. Ідеал людини, до якого я прагну.
  1. Історичні особи та літературні герої, які мене захоплюють.
  2. Риси справжньої людини:
    - а) працьовитість і мудрість;
    - б) любов до ближнього, милосердя;
    - в) сила волі і мужність;
    - г) чесність і справедливість.
  3. Добрий приклад батьків (знайомих, учителів...) у моєму житті.
- III. Людину в собі треба будувати.

§ 20. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими

1 Прочитайте рядки з вірша Л. Костенко.

Не бійся правди, хоч яка гірка.
Не бійся смутків, хоч вони як ріки.
Людині бійся душу ошукать,
бо в цьому схибиш – то уже навіки.

- Поясніть значення слова *ошукать*.
- Над чим змушують задуматися ці рядки?
- Відшукайте складні речення, підрядна частина яких приєднується за допомогою сполучника *хоч*. Всупереч якій дії те, про що йде мова в головній частині, все ж має відбутися? При потребі звертайтеся до теоретичного матеріалу.

Підрядними **допустовими** називаються речення, які виражають дію, яка хоч і протиставляється дії в головній частині, але допускає її здійснення. Підрядні допустові речення відповідають на питання **незважаючи на що?** Наприклад: Хоч була осінь, а день вибрався теплий та погожий. (Панас Мирний) З головним реченням підрядні допустові з'єднуються сполучниками **хоч, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що** та інш.

Складені сполучники можуть розчленовуватись і розподілятись між головним і підрядним реченнями. Кома в такому разі ставиться перед **що**.

Якщо підрядне допустове речення стоїть перед головним, то між реченнями можуть бути протиставні сполучники **а, але, зате, однак, проте**.

Наприклад: *Як не мудруй, а правди ніде діти.* (Л. Глібов)

Крім сполучників, підрядні допустові з'єднуються з головним реченням сполучними словами **скільки, як** з підсилювальною часткою **не**.

Наприклад: *Скільки не вертався, ти не шанувала.* (Нар. тв.)

Підрядні допустові речення відносяться до всієї головної частини.

незважаючи на що?   незважаючи на що?

Схеми речень: (як...), [...]; (скільки...), [...].

2 Прочитайте речення.

1. Скільки б людина не жила на світі, ... а завжди її тягне додому... (Р. Іванченко) 2. Дарма що стояло тихе сонячне повітря, листя тріпотіло вздовж шляху. (Ю. Смолич) 3. Хоч тут думки наперемішку, та суд на вірному путі. (Л. Костенко) 4. Мешканці, хоч і не полохливі з вдачі, затриможилися чимало тими чорними непрошеними гістями. (О. Кобилянська) 5. Де б не проживала людина, але отой „солодкий та коханий дим” рідного краю має завжди бути присутнім... (За В. Скуратівським)

- Визначте засоби зв'язку допустового підрядного речення з головним.
- Поясніть вживання розділових знаків.
- Виконайте синтаксичний розбір 1 та 4 речень.

3 Перебудуйте складносурядні речення в складнопідрядні з підрядними допустовими. Запишіть їх.

1. Кінь для людини є кращим другом, але чи то добре їздити на другові верхи? 2. Людині властивим є помилятися, але тільки дурень буде обстоювати свою помилку. 3. Їв би кіт рибу, а в воду не хоче. 4. Кінь на чотирьох, та й то спотикається. 5. Є ложка, та в мисці нема. 6. Ти йому про діло, а він тобі про козу білу. (Нар. тв.)

- Поясніть, якими відтінками значень відрізняються складені вами речення від поданих.
- Визначте місце підрядних речень по відношенню до головних.
- Доберіть і запишіть приклади прислів'їв, що являють собою складнопідрядні речення з підрядними допустовими (2–3 прислів'я).

4 За поданими схемами складіть складнопідрядні речення. Визначте типи підрядних речень.

(Хоч...), [проте ...]. (Скільки не ...), [...].
 [...], (дарма що ...). [...], (незважаючи на те що...). (Де...), [але...].
 [Там ...], (де...).

Написання реферату на основі 2–3 джерел

1 Прочитайте текст. Поясніть різницю між доповіддю і рефератом.

Відомо, що робота з книгою вимагає не тільки вміння розібратися в змісті, відібрати основне, але й уміння дати певну оцінку прочитаному, зробити необхідні висновки.

Доповідь, розроблена на основі критичного огляду, вивчення декількох джерел, називається **рефератом**. В основі реферату лежить стислий переказ у письмовій формі чи в формі публічного виступу змісту книжки, результатів вивчення якоїсь проблеми, підсумків наукової роботи. Щоб реферат був змістовним, необхідно приділити велику увагу добору матеріалу. А для цього рекомендується використати не одне джерело, а декілька. Перш за все потрібно з'ясувати, яка існує література з теми реферату, скласти її список.

Працюючи з книгою чи книгами, ви повинні критично проаналізувати їх зміст, перевірити, чи збігається ваша оцінка якоїсь проблеми з думкою

автора, інших авторитетних осіб. Вибрати для реферату більш яскраві факти, приклади, цікаві положення.

Працюючи над рефератом, ви повинні визначити вид читання: суцільне, вибіркоче, комбіноване. Під час суцільного читання книга прочитується повністю, від початку до кінця, без будь-яких пропусків. Іноді для теми достатньо вивчити не всю книжку, а лише окремі її розділи, параграфи. Таке читання називається вибіркочим. Комбіноване читання – це суцільне читання одних частин і вибіркоче – інших.

Доповідь – прилюдне повідомлення на певну тему, виступ, промова, офіційне повідомлення, те, що доводиться до чийого-небудь відома, сповіщається комусь, письмова чи усна інформація.

Реферат, як і доповідь, включає три частини: **вступ, основну частину і висновки.**

У **вступі** розкривається актуальність теми, її зв'язок з важливими проблемами сучасної практики, історія питання. Може бути поданий короткий огляд використаної в рефераті літератури. Мета вступу – зацікавити слухачів, підготувати до сприйняття інформації. У висновку формулюються основні висновки із всього сказаного, вказуються питання, які вдалося висвітлити повно, та ті, які потребують подальшої роботи.

Зверніть увагу!

Під час оформлення реферату потрібно на титульній сторінці вказати назву установи, де виконано роботу, тему реферату, прізвище та ім'я її автора, клас (групу, гурток), де він навчається, рік написання, прізвище керівника роботи. Реферат має бути чітко написаним або віддрукованим. Текст пишуть лише з однієї сторони аркуша, залишаючи ліворуч поля. Також враховується загальний вигляд реферату, оформлення цитат, посилань, списку використаної літератури.

2 Підготуйте реферат на одну із поданих тем: **1. Умови розвитку української мови в XIX – XX століттях. 2. Лексика української мови з погляду її походження і розвитку. 3. Синонімія в українській мові.**

Орієнтовний робочий план до реферату на тему:

„Умови розвитку української мови в XIX–XX століттях”.

- I. Роль мови в житті народу.
- II. Розвиток української мови за два останніх сторіччя.
  1. Репресивні заходи російського уряду щодо української мови в XIX ст.:
    - а) Валуєвський циркуляр;
    - б) Емський указ;
    - в) інші заборони та утиски.
  2. Праця письменників на ниві рідної мови.
  3. Значення Шевченкового слова для розвитку рідної мови.
  4. Умови розвитку української мови в XX столітті:
    - а) становище рідної мови в 20–80-і роки;
    - б) сучасна мовна ситуація в Україні;
    - в) українська мова в Молдові.
- III. Віра в безсмертя „народної душі”.

§ 21. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

1 Прочитайте речення. Складіть схему.

Якщо зібрати сльози матерів,
Що пролились за дочок і синів,
Які навік у битвах полягли,
Які за щастя юність віддали,
То море створиться зі сліз отих,
Зі сліз печальних, гнівних і жарких.

(З журналу)

- Скільки підрядних речень у записаному реченні? Визначте їх вид.
- Як називаються такі складнопідрядні речення?

Крім складнопідрядних, що складаються з одного головного і підрядного, є ще й такі складнопідрядні, до складу яких входять два або кілька підрядних.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними за характером зв'язку підрядних речень з головним та одного з одним поділяються на три різновиди:

- а) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю;
- б) складнопідрядні речення з однорідною підрядністю;
- в) складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю.

Однорідною підрядністю називається така підрядність, при якій усі підрядні залежать від одного й того ж члена в головному реченні і відповідають на одне і те ж питання. Наприклад: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати.* (Л. Костенко)

коли?   коли?   коли?   коли?

[...] (коли...), (коли...), (коли...) і (коли...)

Послідовною підрядністю називається така підрядність, при якій перше підрядне залежить від головного речення, друге підрядне – від першого, третє – від другого і т.д.

При послідовній підрядності підрядне, що залежить безпосередньо від головного, є підрядним першого ступеня, залежне від підрядного першого ступеня – підрядне другого ступеня і т.д.

Наприклад: *Як я заздрила тим людям, що не мали відпочинку, поки їх нелюдська втома не валила на часинку.* (Леся Українка)

яким?   до якого часу?

[...вк.сл.+ім.], (що ...), (поки...).

I ст.   II ст.

Неоднорідною підрядністю називають таку підрядність, при якій кілька підрядних речень залежать від різних членів головного речення або по-різному характеризують один із членів.

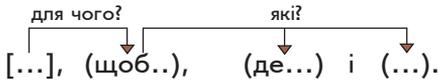
Таку підрядність ще називають і **паралельною**.

Наприклад: *Коли набирають стяги епохи вітру нового і висоти, думай, що світ змінити хоч трохи повинен і ти.* (Д. Павличко)

коли?   про що?

(Коли...), [...], (що...).

Поєднання різних видів підрядності називають **комбінованою** підрядністю, або **підрядністю змішаного типу**. Наприклад: *Ми у грозах радісно зростали, щоб у дні ці сонячні прийти, де встають антени над містами і гримлять мостами поїзди.* (В. Сосюра)

Підрядні однорідні речення можуть з'єднуватись одне з одним сполучниками сурядності, перед якими коми ставляться так само, як і при однорідних членах речення. Якщо два підрядних однорідних речення з'єднуються єднальним сполучником **і (й), та, розділовими або, чи**, які не повторюються, то кома перед ним не ставиться.

Наприклад: *Як радісно мені, що знову сніг розстане й зелене убрання одягнуть дерева.* (В. Сосюра)

2 Прочитайте. Спишіть, вставте пропущені букви, назвіть орфограми.

1. В усіх народів світу існує повір...я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, караєт...ся люд...ми і Богом, що він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку, бо він загубле...ий для свого народу. 2. Коли ми почнемо приглядатися, то побачимо, що звичаї нашого народу на диво між собою близькі. 3. Хто його знає, чи не є саме ця близ...кіст... звичаїв тим цементуючим матеріалом, що перем...гає своєю міц...ю всі інші сили, які працюють на руйнуван...я єдності нашого народу. 4. Спільність мови та звичаїв завжди були тими вузлами, які зв...язували наш народ, коли він був поділений державними кордонами, хоч дехто всіляко намагався розрубати ці вузли. 5. Не випадково існує повір'я, що духи всіх дітей, котрі живуть на світі і котрі давно померли, на Святий Вечір злітаються до своїх матерів на таємну вечерю незважаючи на те, що їх від...іляють кордони, кам...яні мури, залізні брами. (О. Воронай)

- Визначте в кожному реченні головне і підрядне, поясніть зв'язок підрядних речень з головним та одного з одним. Накресліть схеми.
- Поясніть розділові знаки в п'ятому реченні.

3 Прочитайте текст. Чи згодні ви з автором листа?

ДОБРИЙ ДЕНЬ, ЛЮБИЙ СИНУ!

Я дуже радий, що лист про самовиховання викликав у тебе такий великий інтерес. Ти дуже тонко помітив одну рису сучасної молодої людини (і не тільки молодої) – велику нервову збудливість. Я впевнений, що багато конфліктів, часом сварок між людьми виникає тому, що люди не вміють керувати своїми почуттями і зовсім не займаються самовихованням почуттів. А виховувати в себе емоційну сферу – це в наш час питання дуже серйозне, особливо для молоді.

Найголовніше, що треба пам'ятати кожній молодій людині, – не компенсувати убогість думок грубими почуттями, що виявляються в криках, жорстокості...

Чим менше в людини культури, чим бідніші її розумові, естетичні інтереси, тим частіше прокидаються інстинкти і дають про себе знати грубістю.

Коли людині нема чого сказати на доказ своєї правоти, вона або прямо говорить, що не може більше нічого довести (так роблять люди високої інтелектуальної культури), або ж починає кричати, тобто компенсує убогість думки „бунтом інстинктів”.

Треба берегти нервову, емоційну сферу і в самого себе, і в інших людей...

Твій батько.

(В. Сухомлинський)

- Випишіть складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте характер зв'язку підрядних речень з головним та одного з одним. Накресліть схеми.

4 Прочитайте речення, дотримуючись належної інтонації. Перепишіть їх, вставляючи пропущені розділові знаки, в такому порядку: 1) з послідовною підрядністю; 2) з неоднорідною (паралельною) супідрядністю; 3) з однорідною супідрядністю. Складіть схеми 1, 3, 6 речень.

1. Щоб прийшло на землю сподіване щастя треба великої праці бо щастя не дається дурно. (М. Коцюбинський) 2. Я з тих країв де над Дніпром цвітуть шумлять гаї де з дня народження мені співали солов'ї. (М. Нагнибіда) 3. Над світом стояла така благословенна тиша що було чути як кущики жита ронили краплі роси. (М. Стельмах) 4. Почали радитися як їм вибратися з плавнів куди йти. (М. Коцюбинський) 5. Поміляється той хто гадає що з одержанням свідоцтва чи диплома кінчається період навчання. (Петро Панч) 6. Найбільше йому хотілося знати як це світ стоїть як він тримається і як різні речі склалися. (М. Костомаров) 7. Коли б мене спитав хто-небудь яку я музику любив у ранньому дитинстві я б сказав що більш за все я любив слухати клепання коси. (О. Довженко)

- Подумайте, яку особливість має сьоме речення. Накресліть його схему. Визначте в ньому вид підрядних. Як вони зв'язані з головним і одне з одним?

5 Доповніть речення так, щоб вони стали складнопідрядними з кількома підрядними: 1, 2 – з послідовною підрядністю; 3, 4 – з неоднорідною супідрядністю, 5, 6 – з однорідною супідрядністю.

1. Рідна школа й буйний сад згадуються тоді... 2. Людське суспільство не існує без мови... 3. Задумливі поля ... пропливали за вікном... 4. Ліс ... ще дрімає в передранішній тиші ... 5. Мені здалось ... 6. Я добре пам'ятаю... .

Порядок синтаксичного розбору речення з кількома підрядними

1. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Тип речення за інтонацією (окличне, неокличне).
3. Тип речення за кількістю граматичних основ (складне, складнопідрядне з кількома підрядними).
4. Тип складнопідрядного за характером зв'язку підрядних речень з головним та між собою.
5. Засоби поєднання підрядних з головним (сполучники, сполучні слова).
6. Головне.
7. Вид кожного підрядного речення: на яке питання відповідає і який член головного (все головне) чи іншого підрядного пояснює кожне підрядне.
8. Пунктуація.
9. Графічна схема речення.
10. Головне і підрядне речення аналізуються як прості речення кожне окремо.

Письмовий розбір складнопідрядного речення з кількома підрядними

Чую, як в гніздах ворушаться птаці, як прибуває вода у криниці. (Ю. Нагнибіда) (Розповідне, неоклич., сполучникове, складне, складнопідрядне з кількома підрядними з однорідною супідрядністю).

┌──────────┐ ┌──────────┐
що?   що?
└──────────┘ └──────────┘
[дієсл. ...], (сп.сл. як...), (сп.сл. як...)

1 част. – головн. речення – односкл., означено-особове, непоширене, повне;
2 – підр. з'ясувальне – двоскладне, поширене, повне; 3 – підр. з'ясувальне – двоскладне, поширене, повне.

6 Сконструйте з поданих частин чи простих речень складнопідрядні з кількома підрядними з різними видами підрядності.

1. а) Надворі розвиднілося. б) Я розбудив брата. в) Він спав у сусідній кімнаті.

2. а) Осіннє поле схоже на поле битви. б) Яка, не видима людському оку, відбулася в природі. в) Якщо пильно приглянутися до нього.

3. а) На морі дужчає вітер. б) Підіймаються вищі хвилі. в) Чайки голосніше кричать.

- Виконайте синтаксичний розбір одного з утворених вами складнопідрядних речень з кількома підрядними.

§ 22. Систематизація та узагальнення вивченого про складнопідрядне речення

1. Які складні речення називаються складнопідрядними? Які види складнопідрядних речень ви знаєте?
2. Як приєднується підрядне речення до головного? Чим відрізняються сполучники підрядності від сполучних слів?
3. Які види підрядних речень ви знаєте?
4. Якими ознаками характеризуються складнопідрядні речення з підрядними означальними?
5. Від яких слів у головному реченні залежать підрядні з'ясувальні речення?
6. На які види поділяються складнопідрядні речення з підрядними обставинними?
7. Що є спільного і відмінного між складнопідрядними способу дії, ступеня і порівняльними?
8. Як відрізнити просте речення з порівняльним зворотом від складнопідрядного з підрядним порівняльним?
9. Які основні особливості складнопідрядних речень з підрядними причини, наслідковими і мети?
10. Якими сполучниками з'єднуються з головним реченням підрядні речення умовні і допустові?
11. Які підрядні речення залежать від певного слова (слів) у головному, а які від усього головного речення?
12. У чому полягає синонімія складнопідрядних речень з простими реченнями і реченнями з прямою мовою?
13. На які різновиди поділяються складнопідрядні речення з кількома підрядними?

1 Спишіть, вставляючи пропущені букви і розділові знаки. Поясніть орфограми в словах і пунктограми в реченнях.

1. Хто б...гато обіцяє той рі...ко слова дотримує. (*Нар. тв.*) 2. Я так люблю коли пташин...і зграї в осін...ім небі марять про тепло. (*М. Рильський*) 3. Та на жаль забуває ще дехто із нас що людиною бути – це найвища з вершин. (*О. Підсуха*) 4. Нас дуже часто вабить туди де небе...печно. (*Ю. Мушкетик*) 5. Коли тополі тонкостан...і вечірня повінь огорта так непомітно проростає, народжуєт...ся доброта. (*М. Сингаївський*) 6. Немає меж нема кінця тобі людс...ке зростан...я якщо змагають...ся серця за кращі сподіван...я. (*М. Сингаївський*) 7. Вона казала се так весело і твердо що я повірила в свою щас...ливу долю. (*Леся Українка*) Світлиця з матового скла з одритою стелею так що видно багато неба і зовсім не видно землі. (*Леся Українка*)

- Визначте тип підрядних речень. Накресліть схеми першого й останнього складно-підрядних речень.
- Вкажіть складнопідрядні речення, в яких головні і підрядні речення з'єднуються за допомогою сполучних слів.
- Випишіть з поданих речень по одному прикладу займенників різних розрядів.

2 Визначте, в яких реченнях порівняльні сполучники приєднують підрядні частини, а в яких – порівняльні звороти. Спишіть, розставивши розділові знаки, поясніть їх вживання.

1. Сонце немов велетенська домна намагається розтопити будинки людей і навіть землю. (*Н. Рибак*) 2. Домни мов прожекторами дістають аж до небес. (*Л. Дмитерко*) 3. Жита ростуть як з води йдуть. (*Нар. тв.*) 4. Жайворон підлетів невисоко й повиснув мов на ниточці. (*Ю. Яновський*) 5. Над нами день встає як стяг зорі багрянний. (*В. Сосюра*) 6. Місяць висить на протилежному боці неба як білясте крижане денце. (*Ю. Яновський*)

- Чим відрізняються підрядні порівняльні речення від порівняльних зворотів?
- Зробіть синтаксичний розбір складнопідрядного речення з підрядним порівняльним.

3 Використайте наведені прості речення як головні і доповніть їх можливими видами обставинних підрядних речень. Визначте їх вид. Охарактеризуйте синтаксичні засоби зв'язку між головними і підрядними реченнями.

1. У рідний край ведуть усі шляхи... . 2. Ми любимо співуче наше слово... . 3. На рідні плеса прилетіли журавлі ... . 4. Чудово в лісі літньої пори... . 5. Летять над хатою лелеки.

- Зробіть синтаксичний розбір третього речення.
- Випишіть дієслова з перших трьох речень. Визначте час і дієвідміну.

4 Визначте тип поданих складних речень. За допомогою сполучника *так що* перебудуйте їх на складнопідрядні з підрядними наслідковими.

1. Світло в кімнаті раптом погасло, і я не дописав вправи. 2. Лив дуже густий дощ, аж вода клекотіла з ринви. 3. Надворі зробилося так темно, що за крок уже нічого не можна було побачити. 4. Дивний звук пролунав так несподівано, що я мимоволі здригнувся.

- Порівняйте й зробіть висновки, чи з'явилися якісь нові відтінки значень в перебудованих реченнях.
- Випишіть з речень прислівники, поставте до них питання, визначте їх розряд за значенням.

5 Замініть, де можливо, складнопідрядні речення простими реченнями з відокремленими означеннями чи з відокремленими обставинами або, навпаки, перетворіть прості речення в складнопідрядні.

1. Я іду глянуть на Дніпро, коли у Київ повертаюсь. (*П. Воронько*)
2. Повернувшись з полонини, Іван не застав Марічки. (*М. Коцюбинський*)
3. Кілька слів, сказаних по телефону, надзвичайно схвилювали мене. (*Остан Вишня*)
4. У світовій історії мистецтва є приклади, коли письменник одночасно був і художником. (*З журналу*)

- Зробіть висновок, чи завжди можлива така заміна.
- Чи змінився при цьому зміст висловлених думок?

6 Перепишіть текст, вставляючи пропущені розділові знаки. Доберіть заголовок до тексту. Визначте його основну думку.

На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалось що він і зимою зеленіє бо коли танули сніги то на світ пробивалось його цупке зелене листя не змучене холодом не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним барвінок зацвітав так наче небо бризнуло на землю живими уламками блакиті, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо. Баба гнівалась коли зривали барвінковий цвіт. Вона взагалі не могла примиритися з тим що зривають будь-яку квітку. Найбільше її гнівало коли хтось необережно збивав на городі картопляний цвіт чи коли хтось зривав цибулю зі стрілкою яка згодом могла б дати насіння...

(*Є. Гуцало*)

- Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте тип залежності підрядних речень від головного та одне від одного.
- Поясніть розділові знаки в двох останніх реченнях.
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

Твір у публіцистичному стилі на суспільно-політичну тему

До суспільно-політичних тем належать такі, які стосуються життя нашого суспільства, політики нашої держави. Основні джерела інформації для таких творів – газети, журнали, радіо- і телепередачі.

Щоб написати твір на суспільно-політичну тему, потрібно добре знати тему, розуміти її суть, дібрати матеріал, визначити, який із зібраного матеріалу можна використати для вступної частини, головної, висновків. Наприклад, тема: „Природа-мати. Будь же сином” (М. Рильський). Далі необхідно визначити, який із типів зв’язного мовлення підходить для розкриття теми: роздум, розповідь, опис. Тема сформульована цитатою, а своїми словами її можна сформулювати так: „Берегти природу – наш обов’язок”. Структура твору-роздуму: теза – аргумент – висновки. Твір-роздум необхідно писати у публіцистичному стилі. Основні вимоги до публіцистики: актуальність теми, емоційність, здатність викликати інтерес, вплинути на читача (слухача).

Після осмислення теми необхідно скласти план.

Орієнтовний план

- I. Чарівність і багатство землі.
- II. Берегти природу – наш синівський обов’язок.
  1. Природа – мати всього живого.
  2. Загроза катастрофи:
    - а) сліди „варварів ХХ століття...”;
    - б) „Червона книга – як болюча рана”;
    - в) земля просить захисту.
- III. Рятуй своє майбутнє, ровеснику!

1 Прочитайте текст. Чи можна цей текст назвати учнівським твором? До якого типу мовлення він належить, на яку тему написаний? Свої думки вмотивуйте.

Чом, чом, земле моя, так люба ти мені...

Лине задушевна пісня і будить в душі моїй солодкий щем. А в уяві постає Україна, край невимовної краси. Недаремно кожен, хто наділений даром творця, співав їй осанну – у віршах, у музиці, у живописі. Бо де ще є такі „тихі води, ясні зорі”, де так усміхається небо яснеє, дзвонить пісеньку жайворонок...?

А може, є десь у світі і красивіший куточок, але ця земля – моя рідна, єдина. Як єдина у світі Мати.

Всіма щедротами наділила Природа-мати людей: живіть, користуйтесь плодами Землі, примножуйте працею і дякуйте Творцеві за цей великий дар. А вони, невдячні, плюндрують її, готуючи дітям і внукам своїм проблему виживання.

„Варвари ХХ століття” отруїли землю, повітря і воду, винищують ліси, ненаситністю своєю щороку доповнюють „Червону книгу” новими і новими жертвами цивілізації.

Висихає „садок вишневий коло хати”, не гудуть „хрущі над вишнями” – зникли...

Із усього живого на землі лише людину Бог наділив розумом і почуттями. Та не у всіх той розум спрямований на добро. Одними рухають любов, щирість, совість, іншими – ненависть, зажерливість, егоїзм. Одних краса природи розгулює і надихає, інші – глухі до неї.

Та, може, опам'ятається людство і перестане рубати гілку, на якій сидить? Вона ще зеленіє і цвіте, ця гілка ще родить плоди, хоч і отруєні хімікатами.

Природа–мати простягає руки до тебе, людино. Будь же сином, порятуй її, захисти від хижих, байдужих та ненаситних. Я звертаюсь до тебе, ровеснику. Ти ще небагато можеш зробити – зроби мало. Очисти замулене джерельце, хай жебонить свою пісеньку лісовий струмочок, несучи благодатну воду і квітці, і дереву, і пташці, і людині. Не ламай калину, не дай зруйнувати лелече гніздо, посади деревце.

Рятуючи природу, ти рятуєш своє майбутнє!

Осánна – слава, хвала.

Плюндрують – ламають, знищують, руйнують.

Жебоніти – говорити неясно, невиразно; швидко, весело, але неголосно; бубоніти.

- 2** 1. Розгляньте подані ілюстрації. Чи знаєте ви, що на них зображено? 2. За самостійно складеним планом напишіть твір-роздум на одну із тем: „Майбутнє починається сьогодні“, „Наше місто через 20 років“, „Молдова через 20 років“, „У мене дві Батьківщини: Молдова і Україна“.

Тест №2

№ п/п	Завдання	Оцінювання
	<p>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання до нього.</p> <p>З першої миті життя схиляються над нами обличчя матерів. У тривозі й любові, замилюванні й надії вдивляються матері в своїх дітей. За щастя дітей вони готові віддати найдорожче – власне життя.</p> <p>Одна старовинна легенда розповідає. У матері був єдиний син – дорогий, ненаглядний. Душі мати в ньому не чула. По краплинці збирала росу для вмивання. Виріс син – гарний, ставний. Одружився з дівчиною небаченої краси. Незлюбила невістка свекруху і каже чоловікові: „Коли хочеш, щоб я жила з тобою, убий матір, вийми з грудей серце і спали на вогні”.</p> <p>Не здригнулася душа сина. Розповів він матері, що наказала дружина. Заплакала мати й відповідає: „Ну що ж, сину, роби так, як велить серце”.</p> <p>Пішов син з матір'ю у діброву, розпалив вогнище. Убив матір, поклав серце на жар. Спалахнув сучок, тріснув, полетіла жаринка в обличчя синові, обпекла боляче. Скрикнув той. Стрепенулося материнське серце: „Синочку мій рідний, тобі боляче? Зірви листок подорожника, приклади до обпеченого місця. А до листка подорожника приклади серце материнське”.</p> <p>Заридав син, схопив гаряче материнське серце, уклав його в розкраяні груди, облив пекучими сльозами. Зрозумів він, що ніхто й ніколи не любив його так гаряче й віддано, як рідна мати.</p> <p>І сталося диво. Підвелася мати, притисла кучеряву голову до грудей. І пішли вони вдвох степами широкими, та й стали двома могилами високими.</p> <p>То ж не дарма кажуть у народі: материнська любов – найсвятіша.</p> <p style="text-align: right;">(За В. Сухомлинським)</p>	
1.	Доберіть і запишіть заголовок, який би відбивав тему прочитаного тексту.	1 б. (за умови правильної відповіді)
2.	Сформулюйте і запишіть одним реченням ідею тексту.	1 б. (за умови правильної відповіді)
3.	<p>Установіть за допомогою стрілочок, якими художніми засобами є подані словосполучення.</p> <ul style="list-style-type: none"> – облив пекучими сльозами – невичерпна любов – погляд, ніби видиме вираження душі – земля говорить 	<p>4 б. (по 1 б. за кожне словосполучення)</p> <ul style="list-style-type: none"> повтор метафора епітет порівняння уособлення алегорія

Тест №2

№ п/п	Завдання	Оцінювання
4.	<p><i>Доберіть синоніми з тексту до поданих слів:</i> заплакав – загорівся – безжурний –</p>	3 б. (по 1 б. за кожен синонім)
5.	<p><i>Спишіть, вставляючи пропущені букви чи апострофи, розкриваючи дужки.</i> Ти стеж...в за матір...ю – як ступає по підлозі, як усміхаєт..ся, як тр...має вже посічену с...виною голову. Наві...ь тоді, коли (не) мали (ні) якого діла, матер...ні руки (не) зоставалися в абсолютному спокої, вони лег..ньо ворушилис..., як ворушаться під водою стебла водяних лілій від ледь чутної течії.</p>	<p>Всього: 5 б. 5 б. – жодної помилки; 4 б. – 1–2 помилки; 3 б. – 3–4 помилки; 2 б. – 5–6 помилок; 1 б. – 7 помилок; 0 б. – 8 і більше помилок.</p>
6.	<p><i>Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки.</i> Якщо людина не любить хоча б зрідка дивитися на старі фотографії своїх батьків не цінює пам'ять про них залишену в саду який вони обробляли у речах які їм належали значить, вона не любить їх.</p>	<p>Всього: 5 б. 5 б. – жодної помилки; 4 б. – 1–2 помилки; 3 б. – 3–4 помилки; 2 б. – 5 помилок; 1 б. – 6 помилок; 0 б. – 7 і більше помилок.</p>
7.	<p><i>Замініть і запишіть виділене у тексті речення з прямою мовою на складнопідрядне.</i> Виконайте синтаксичний розбір утвореного вами речення.</p>	<p>Всього: 4 б. 2 б. – за вірно перебудоване речення і вжиті розділові знаки 2 б. – за синтаксичний розбір</p>
8.	<p><i>Відредагуйте подані речення.</i> 1. Десь поїхавши, тримався у пам'яті образ матері. 2. Виходячи на перон, захотілося швидше побачити свою сиву неньку.</p>	2 б. (по 1 б. за кожне речення)
9.	<p><i>Перебудуйте подані прості речення з дієприкметниковим чи дієприслівниковим зворотом у складнопідрядні речення з підрядними означальними чи обставинними.</i> 1. Очі матері, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, я вважаю найпрекраснішими. 2. Зрадію дуже, побачивши хоч уві сні матір.</p>	2 б. (по 1 б. за кожне речення)
10.	Складіть і запишіть простий план тексту з 4 пунктів.	4 б. (по 1 б. за кожний пункт)
11.	Напишіть твір-роздум „Материнська любов – найсвятіша”, використавши 3 аргументи (8–10 речень).	8 б.
	Всього:	39 б. + 5 б. = 44 б.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 23. Загальне поняття про складне безсполучникове речення. Смислові зв'язки між його частинами

1 Прочитайте текст. Визначте його стиль. Доведіть правильність своєї думки.

Крайнебо жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава *попруга** і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє... Аж ось пройшла хвилина... друга ... На *землі**, на кривавій попрузі неба скочила невелика іскорка; довга проміняста *стяга** протяглася від неї над землею; далі викотився серп огненного кільця. Далі все більше та більше випливав з-за землі широкий степ, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно виплигло – чисте та ясне, граючи своїм світлом. Застрибали його промінясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; світ зрадив, *празникуючи* своє величне свято...

(Панас Мирний)

- Поясніть значення виділених слів.
- Пригадайте, що ви знаєте про безсполучникове складне речення.
- Знайдіть у тексті безсполучникові складні речення і самостійно дайте їх визначення. Зверте своє визначення із тим, що подано на с. 19.

2 Прочитайте речення і визначте, які смислові відношення – одночасність, послідовність, зіставлення, пояснення, умову, причину, час, наслідок – виражають частини безсполучникових складних речень. При потребі звертайтеся до матеріалу, вміщеного після вправи.

1. Лягло сонце за горою, зірки засіяли. (Т. Шевченко) 2. Не русалонька блукає – то дівчина ходить. (Т. Шевченко) 3. Земля – наша мати: всіх зрівняє і помирить. (Нар. тв.) 4. Багато снігу – багато хліба. (Нар. тв.) 5. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить. (Т. Шевченко) 6. Приїхали до лісу – зійшло сонце. (Г. Тютюнник) 7. Бережися, гордий і могутній птах: у степ прийшли люди. (О. Донченко)

У безсполучникових складних реченнях можуть об'єднуватись однорідні частини, які не підпорядковані за змістом одна одній, і неоднорідні, в яких одна частина пояснює другу. Кількість однорідних частин у безсполучникових складних реченнях не обмежена, а неоднорідних частин може бути тільки дві: 1. Я – зерно, починається з мене життя на Землі. 2. Посієш вчасно – вродить рясно.

Смислові зв'язки у безсполучникових складних реченнях залежать від змісту частин кожного складного речення. Тут можуть бути зв'язки:

- а) із значенням **одночасності** чи **послідовності дій**:
А сонце сідає за гребінь, глибшає тіней хода. (В. Боровий);
- б) **пояснювальні**: Він знає: серцю легше сподіватись при щирості людського співчуття. (Г. Чубач);
- в) **причинні**: І все одно при всьому своєму нещасті він не був випадковим подорожнім: його любили... (М. Стельмах);
- г) **протиставні**: На вершину слави ведуть парадним ходом – падає людина з нього – чорним. (І. Вільде);

г) **зіставні**: *Дерево міцне корінням — людина трудовим горінням.* (Нар.тв.);
 д) **умовні**: *Вам страшно — геть ідіть з дороги!* (Леся Українка);
 е) **часу**: *Защебетав соловейко — пішла луна гаєм.* (Т. Шевченко);
 є) **наслідкові**: *Повіяв вітер по долині — пішла дібровою луна.* (Т. Шевченко).
 Безсполучникові складні речення є синонімічними до складносурядних і складно-підрядних речень. Порівняйте:

1. Був теплий день; світилася весна.
 Був теплий день, і світилася весна.
2. Бачу здалеку: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі.
 Бачу здалеку, як хвиля іскриста грає вільно на синьому морі.

3 Прочитайте. Поясніть смислові відношення між частинами складних безсполучникових речень. Перетворіть безсполучникові складні речення у сполучникові і запишіть їх, правильно вживаючи розділові знаки.

1. Не всяка стежечка без спориша, не в кожної людини добра душа. (Нар. тв.) 2. А може, в цьому й є моя сміливість: палити серце в хуртовині сніжній. (О. Теліга) 3. Матері переходять в пам'ять — не лишають по смерті нас. (М. Луків) 4. Він зрозумів: життя дається лише один раз і двічі молодим не бути. (Нар. тв.) 5. Усім живим уміймо дорожити і пам'ятаймо: живемо лиш раз, удруге нам на цій землі не жити. (М. Луків) 6. Золотіє вечірня тополя, дивним світлом горять небеса, покотилась зоря, мов сльоза, у долоні пшеничного поля.

- Визначте художні засоби в останньому реченні. Поясніть їх роль і значення.

4 Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, апостроф.

Будут... січні, будут... лютні,	Буде квітен... вес... у квітах.
Буде хата в рушниках.	Буде літа світлий храм.
Будут... св...ята, будут... буд...ні,	Поки ти ж...веш... на світі,
Буде піс...ня на вустах.	Сум і радіс...т... — пополам.

(В. Мордань)

- Підкресліть у вірші антоніми.
- Визначте типи речень, виділіть у них граматичні основи.
- Складіть схему безсполучникового складного речення.

5 Поверніться до вправи 3. Поясніть значення вислову: „Усім живим уміймо дорожити і пам'ятаймо: живемо лиш раз, удруге нам на цій землі не жити”. Напишіть твір-роздум за темою: „Слід, який би я хотів залишити на землі”. Вживайте у творі безсполучникові складні речення.

§ 24. Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні

1 Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Доведіть, що текст належить до публіцистичного стилю мовлення.

Є така тонка і ніжна, сильна і мужня, недоторкана і незламна річ — гідність людської особистості. В житті людина зустрічається з красою і підлістю,

радістю і горем; в її духовному житті бувають години торжества і години страждання; душу її стрясає всепоглинаюча любов і відчуття мерзентності. Бувають такі повороти і збіги обставин, коли треба відмовлятися від задоволення й піти на жертву в ім'я блага рідної, близької людини...

Усе це вимагає гідності. Треба з гідністю жити, працювати, користуватися матеріальними і духовними благами...

Гідність – це мудра влада тримати себе в руках. Благородство твоєї людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідне і що негідне. Гідне повинне стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає в тебе презирство і огиду.

(За В. Сухомлинським)

- Поясніть значення виразу „всепоглинаюча любов”.
- Випишіть з тексту безсполучникові складні речення. Спираючись на теоретичні відомості, подані після тексту вправи, поясніть вживання коми і крапки з комою між частинами цих речень.

Вживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні залежить від смислових відношень між його частинами.

Між частинами безсполучникового складного речення ставиться **кома**, якщо в них перераховуються якісь факти, послідовні чи одночасні події, явища. У такому випадку між частинами можна вставити сполучник **і**. Наприклад: *Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе.* (Нар. тв.)

Схема речення: [...], [...], [...].

Крапка з комою ставиться між частинами безсполучникового складного речення, якщо вони дуже поширені, менш зв'язані між собою за змістом або уже мають розділові знаки. Наприклад: *Вітрець легенький дихнув; поблизу в траві засюрчав коник; десь далеко ударив перепел.*

Схема речення: [...]; [...]; [...].

2 Прочитайте речення, поясніть вживання розділових знаків.

1. Вже скотилось із неба сонце, заглянув місяць у моє віконце. (Л. Українка.)
2. А вікна *сплять*, засклав мороз їм сльози. (Л. Костенко)
3. Довгий поїзд летів до лісу по чудовій місцині; дзвоники дзвеніли; гук рознісся по долинах, по горах; луна вдарила в гори, в ліс. (І. Нечуй-Левицький)
4. *Подихав* свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвильки і сріблом блищали на сонці. (М. Коцюбинський)
5. *Веселий, ясний* весняний ранок; *горить* на сході мало не половина неба червоним полум'ям.
6. У сяйві рожевого ранку *пишаються* сади в білому буйному цвіті, *немов у снігу*; зеленіє молода трава по майданах і берегах. (С. Васильченко)

- Доберіть синоніми до слів *гук, плигали, місцина*.
- Вкажіть, якими художніми засобами є слова, виділені в тексті.

3 Прочитайте текст. Визначте його стиль.

Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе і чисте, і вода голуба, просвітчаста. Сонечко блищить і горить гаї розвиваються садки зацвітають увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені кує зозуля на високій березі гуде бджола мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою...

Дожидаємо вечора. Ледве нам сяють місяцеві роги тихо усе тільки ми співаємо... та вода в береги плескає.

(Марко Вовчок)

- Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір.
- Знайдіть слова з ненаголошеними голосними [е], [и] в корені слова, поясніть їх правопис.

4 Прочитайте речення. Спишіть, замінюючи складносурядні речення складними безсполучниковими.

1. Гроза розбила дерево, й нова весна його не підняла. (Т. Масенко)
2. Достигла нива колосиста, і зріють яблука в саду. (М. Терещенко)
3. Іскристе, трепетливе, *несказанної* краси небо пливло над ним, а земля і дерева димилися ранішньою парою. (М. Стельмах)
4. Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли в ньому, як рута. (М. Коцюбинський)
5. Славно о цій порі, й не хочеться думати про плин часу та *минуцiсть* життя, а хочеться вірити в *невмируцiсть* усього суцього, у *незнищеннiсть* часу. (Є. Гуцало)

- Поспостерігайте і зробіть висновок, чи відбуваються зміни в смислових відтинках при заміні речень одного виду іншим.
- Поясніть правопис виділених слів.

Твір-оповідання на основі почутого з обрамленням

Оповідання – це невеликий за обсягом розповідний твір про одну чи кілька подій у житті персонажа, що відіграють важливу роль у його долі.

Оповідання відрізняється від розповіді.

Відмінність оповідання від розповіді.

1. **Оповідання** – це один з видів розповіді.

2. У подіях, що становлять сюжет оповідання, можна виділити зав'язку, кульмінацію, розв'язку, чого немає в творі-розповіді, де йдеться про якийсь цікавий випадок.

3. На відміну від розповіді, в оповіданні чітко проводяться певні ідеї, висловлюється ставлення автора до зображуваних подій.

4. В оповіданні поєднуються різні типи мовлення (розповідь, опис, роздум), часто є діалог.

5. Пишуться оповідання в художньому стилі.

Обрамлення – це такий композиційний прийом, за якого сюжетний твір включається у розповідь, немов у рамку, яка безпосередньо зв'язку з розвитком сюжету не має.

1 Прочитайте текст.

Медсестрі Галині Прокоф'євіч було 19. Війна – не найбільш вдалий час для кохання. Проте життя є життя і на війні теж... Готуючись до весілля з молодим лейтенантом, вклала Галя у речовий мішок білосніжну сукню... Потужну лінію німецької оборони частини Радянської Армії прорвали вночі. Не чекаючи, поки сапери наведуть переправу, бійці на дошках перепливли

Дніпро, і тоді на маленький півторакілометровий плацдарм фашисти спрямували нищівний вогонь.

У цьому бою Галя Прокоф'єва винесла понад 100 поранених, і хоч сама дістала тяжку рану, поля бою не залишила. Стікаючи кров'ю, медсестра з кулемета відбивала шалені атаки противника і знову була поранена.

Галя бачила: доля плацдарму вже майже була вирішена. Сотні вбитих, усе менше живих. Загинули комісар і заступник командира дивізії, начальник штабу. Тільки щось надзвичайне могло тепер надихнути бійців на відчайдушний, вирішальний ривок уперед. Цим надзвичайним міг стати свіжий резерв, але його не було.

І тоді... серед окопів випросталась тоненька усміхнена наречена у білій сукні й фаті... Повільно пішла полем бою, нагадуючи кожному бійцеві сім'ю, домівку, щастя мирного життя.

Це було настільки неймовірно, що навіть фашисти припинили вогонь. І виявилось найсильнішим резервом, який можна було кинути в бій...

Галі Прокоф'євій було 19... Вона не побачила кінця того бою. Але його побачили ті, хто переміг у ньому.

(З журналу)

- Чи можна даний текст вважати оповіданням? Обґрунтуйте думку.
- Який факт з почутого можна використати для оповідання?
- Які події Галининого життя передували її подвигу?
- Чи можуть перелічені події увійти в сюжет оповідання?
- Котрі з названих епізодів слід виписати докладніше, а про які досить лише згадати?
- Запишіть у зошитах зліва елементи сюжету, а справа – пункти плану майбутнього оповідання.

Експозиція	Дев'ятнадцятирічна медсестра Галина Прокоф'єва
Зав'язка	
Розвиток дії	
Кульмінація	
Розв'язка	

- Пригадайте позасюжетні елементи художнього твору. Які з них доцільно використати в оповіданні?
- В художньому творі, крім правди життєвої, є ще правда художня, подана автором. Зважаючи на це, скажіть, які вчинки героїв, події, художні деталі можна домислити? Чого насправді не було, але могло б бути?
- Якій ідеї слід підпорядкувати оповідання?
- У яке обрамлення можна взяти?
- За поданим нижче зразком складіть свій варіант. Напишіть твір, дотримуючись особливостей художнього стилю.

ЗРАЗОК ОБРАМЛЕННЯ

Початок твору

Розцвів барвистими квітками і щасливими усмішками актовий зал нашої школи. Над сценою великими літерами написано: „Уклін вам, дорогі ветерани!” Сьогодні ми зустрічаємо групу колишніх воїнів, які брали участь у визволенні нашого міста. Ось вони – суворі фронтовики! Паморозь лягла на їхні скроні, роки поорали зморшками мужні обличчя, але твердий їхній крок.

Після бурхливих привітань слово надали Петру Сисойовичу Ільїну, генерал-майору у відставці, і попросили розповісти про найцікавішу з бойових операцій, у яких він брав участь.

– Я розповім вам про нашу бойову подругу, яка гідна найвищих нагород і найсвітлішої людської пам'яті, – почав Петро Сисойович. – Її звали Галиною, загинула вона у 19 років, здійснивши нечуваний подвиг...

Кінець твору

... Не віряться, що її немає серед нас, – закінчив свою розповідь Петро Сисойович. – Вона так любила життя і була майже вашою ровесницею. Небагато залишилося нас, Галиних однополчан. Не завжди ми можемо приїхати до неї в гості. Але пам'ять про неї у наших серцях житиме доти, доки живемо ми. Пам'ятайте, юні друзі, про таких людей.

2 Прочитайте оповідання і придумайте до нього обрамлення. Визначте головну думку. Доберіть назву.

Це було дуже давно. В одному селі України дівчата й жінки вирішили показати свою майстерність. Домовилися, що в неділю всі прийдуть на сільський майдан, і кожна принесе найкраще, що вона зробила своїми руками: рушник, полотно, скатерку, одяг.

У призначений день усі дівчата й жінки прийшли на майдан. Принесли безліч дивовижних речей. У стариків і бабусь, яким громада доручила назвати найкращих майстринь, очі розбігалися: так багато було талановитих жінок і дівчат. Дружини і дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові покривала, тонкі мережані занавіски, на яких були вив'язані дивні птахи. Але переможцем стала дружина бідняка Марина. Вона не принесла ні вишитого рушника, ні мережива, хоч все вміла чудово робити. Вона принесла п'ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Приклав Петрусь жайворонка до губів – заспівала, защебетала пташка, як жива. Всі стояли на майдані не поворухнувшись, усіх зачарувала пісня, і раптом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів на землі. „Хто творить розумну і добру людину – найкращий майстер”, – таке рішення стариків. *(За В. Сухомлинським)*

§ 25. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні

1 Прочитайте. Охарактеризуйте складні речення за будовою. Встановіть смислові зв'язки. Поясніть розділові знаки.

1. Уночі палало село, з неба злякано дивився вниз поблідлий місяць. Дерева хитались і, від страху найживши голі віти, ніби силкувалися втекти; вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безладно. Полум'я росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар. *(За В. Винниченком)*

2. Враз сталось щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось вбік, знялось над землею. *(М. Коцюбинський)* Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жучків. *(Панас Мирний)*

- Зіставте розділові знаки в кожній групі речень.
- Поясніть їх вживання. Зверте свою відповідь з поданим нижче теоретичним матеріалом.

Двокрапка між реченнями, що входять у безсполучникове складне речення, ставиться в таких випадках:

а) Якщо в другому реченні вказано на причину того, про що говориться в першому:

Здригалася глухо земля: у сусідів була важка артилерія. (Ю. Яновський)

[...]: [причина].

Здригалась глухо земля, тому що у сусідів була важка артилерія.

[...], (тому що...).

б) Якщо друге речення розкриває зміст першого, пояснює його (можна вставити сполучник *а саме*):

Цілісінький день у роботі: одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає.

[...]: [пояснення].

Цілісінький день у роботі, а саме: одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає.

[... , а саме]: [...].

в) Якщо друге речення доповнює перше в цілому або якийсь з його членів:

Дивіться, люди: з попелищ підвівся перший дім. (Ю. Нагнибіда)

[...]: [доповнення].

Дивіться, люди, що з попелищ підвівся перший дім.

[...], (що...).

г) Якщо у першому реченні випускаються слова *і побачив, і почув, і відчув*:

Бачу здалека: хвиля іскриста грає на синьому морі. (Лєся Українка)

[...]: [доповнення].

Бачу здалека, що хвиля іскриста грає на синьому морі.

[...], (що...).

2 Прочитайте подані речення, правильно їх інтонуючи. Як інтонація впливає на пунктуаційне оформлення речення?

1. Віз наш увесь **дерев'яний**: дід і прадід були чумаками. (О. Довженко)
 2. Глянь у поле: по коліна досягла трава. (Я. Щоголів)
 3. Коло самої греблі взяв ліворуч: він хотів на самоті побродити полями.
 4. **Наді мною твориться диво**: хтось невидимим смичком провів по синьому небі. (М. Стельмах)
 5. Він пізнавав дівчину й не пізнавав: вона була не вербівська. (І. Нечуй-Левицький)
 6. Ой з-за Дніпра та з-за Бугу хмара наступає: пан Хмельницький Кривоноса в похід виряджає. (Нар. тв.)
 7. Розцвівся пишно мій садок: рясна черемха і бузок, і яблуневий цвіт в своїм **убранні** молодім блищать на сонці золотім і шлють йому привіт. (М. Вороний)

- Спишіть. Поясніть розділові знаки, визначивши в кожному реченні смислові зв'язки між його частинами.
- Поясніть правопис виділених слів. Визначте, до яких частин мови вони відносяться.

3 Перепишіть прислів'я. Між частинами безсполучникових речень поставте розділові знаки. Поясніть їх вживання.

1. Наука – не пиво у рот не *наллєш*.
2. *Всяк* розумний *по-своєму* один спершу, а другий потім.
3. Не рубай вище голови тріски тебе запорошать.
4. На віку – як на *довгій* ниві не *пройдеши*, ноги не *поколовиши*.

(Нар. тв.)

- Визначте, до якої частини мови належать виділені слова. Поясніть їх правопис.
- Зробіть морфологічний розбір слова *запорошать*.

4 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення.

В усьому світі відомий Санта Клаус: він ощедрює дітвору багатими передноворічними подарунками. У нас цю роль виконує Дід Мороз. Не всі знають: в Україні був свій національний патрон дитячих розваг, він і дотепер живе в Галичині. Його праобраз – святий Миколай. Здавна на Прикарпатті та у Карпатах урочисто готувалися до цього свята (19 грудня). Особливо чекали його діти: ввечері хтось у родині, переважно дідусь, переодягався на вулиці в доброго Миколая, заходив до оселі з подарунками, підготовленими батьками задалегідь. Вручаючи іменні гостинці, святий Миколай згадував усе те добре, що зробив протягом року малюк.

- Проаналізуйте будову складних речень, види зв'язків.
- Поясніть написання двокрапки. Знайдіть такі приклади в тексті. Запишіть їх.
- Поясніть правопис префіксів у словах.

§ 26. Тире в безсполучниковому складному реченні

Тире між реченнями, що входять у безсполучникове складне речення, ставиться в таких випадках:

1. Якщо друге речення виражає наслідок того, про що йдеться в першому: *Брязне клинок об залізо кайданів – піде луна по твердинях тиранів.* (Леся Українка) [...] – [наслідок дії].

2. Якщо в першому реченні вказується на час або на умову того, про що говориться в другому реченні:

Вам страшно – геть ідіть з дороги! (Леся Українка)
[умова] – [...].

3. Якщо дії, названі в обох реченнях, протиставляються:

Ще сонячні промені сплять – досвітні вогні вже горять. (Леся Українка)
[...] – [зіставл.].

4. Коли зображається швидка зміна подій:

Защебетав соловейко – пішла луна гаєм. (Т. Шевченко)

5. При порівнянні змісту першої частини зі змістом другої: *Говорить – шовком вишиває.* (Нар. тв.)

1 Виразно прочитайте. Визначте смислові відношення між складовими частинами в безсполучникових складних реченнях. Поясніть розділові знаки.

1. Прийшла весна – стоять садки зелені та рясні. (*Г. Комарівна*) 2. Ластівки низько літають – дощ обіцяють. (*Нар. тв.*) 3. Посієш вчасно – вродить рясно. (*Нар. тв.*) 4. Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне. (*П. Тичина*) 5. Гляне – холодною водою обіллє. (*Марко Вовчок*) 6. Шелесне бур'ян за коморою – легенько тьохне у грудях. (*С. Васильченко*) 7. Любов і надія не в зорях, не в морі – між людьми поради питати. (*Леся Українка*)

2 Випишіть спочатку прості речення, потім – складні. Зіставте й поясніть вживання тире в простих і складних реченнях.

1. Степ квітчастий – то мій батько, пісня вільная моя – найулюблене дитятко. (*Т. Чупринка*) 2. Радіймо всі – весна прийшла! (*М. Вороний*) 3. Десь журавель скрипів, схилився – чабан отару напував. (*М. Філянський*) 4. На річці, в лісі, на полі – усюди німо, тихо. (*Панас Мирний*) 5. Над нами падало й падало листя – золоті сльози осіннього лісу. (*М. Стельмах*) 6. А осінь – це не смерть, це тільки тимчасовий відпочинок. (*Д. Фальківський*)

3 Спишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Сонце сховалось у вітах дерев річка дихнула прохолодою. (*М. Коцюбинський*) 2. Слово до слова складається мова. (*Нар. тв.*) 3. Була б охота знайдеться робота. Не збирай синові худоби збирай йому розум. (*Нар. тв.*) 4. Будеш сіяти з сумом вродить печаль. (*М. Стельмах*) 5. Чайки сідають на воду буде на морі погода. (*Ю. Смолич*)

4 Прочитайте народний календар.

Січень з груднем прощається – на лютий очі косує. Січи не січи – я на печі. У січні сніг січе вітрами – павук стукає зубами.

У ніч на Різдво селяни виходили на подвір'я і роздивлялися довкола. Зоряне небо – кури добре нестимуться і вродить горох. Місячна ніч – урожай на баштанові. Сніг іде – врожай на яблука. Чисте й зоряне небо – буде сухе й урожайне літо.

В червні на полі густо – в коморі пусто. У липні день одбуває – тепло прибуває.

У серпні серпи гріють – вода холодить.

У серпні дбаєм – взимку маєм.

Спасом завершувався літній сезон.

Прийшов Спас – пішло літо від нас.

Прийшов Спас – бери рукавиці про запас.

Прийшов осінній Лука (31 жовтня) – з'явилися хліб і мука.

Листопад дерев не обтрусить – зима довгою бути мусить.

- А які народні прикмети знаєте ви? Розкажіть.
- Проаналізуйте будову речень, визначте смислові зв'язки між частинами складних речень першого абзацу.
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення першого абзацу.

5 Розгорніть подані речення в безсполучникові складні так, щоб у них можна було вжити вказані в дужках розділові знаки.

Одшумів теплий дощ (,) ... (,) ... (,). З неба як розтоплене золото летіє світло сонця (;) ... (;) ... . Грім гримить (-) ... . Прийшла гроза (-) ... . Місто жило звичайним життям (:)... . Андрій прийшов сумний зі школи (:) ... .

Порядок синтаксичного розбору безсполучникового складного речення

1. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Тип речення за метою висловлювання (окличне, неокличне).
3. Вид речення (складне, безсполучникове). Визначити кількість частин.
4. Визначити типи частин (однотипні, різнотипні чи ускладненого типу).
5. Якими засобами виражені смислові і синтаксичні зв'язки між частинами речення.
6. Графічна схема речення.
7. Пунктуація.
8. Частини складного речення аналізуються за схемами синтаксичного розбору простих речень.

Письмовий розбір безсполучникового складного речення

Пахне корою, лугом, травою – духом землі душа моя повниться. (М. Сингаївський) (Розповідне, неокл., складне, безсполуч., складається з двох неоднорід. частин, перша з яких вказує на час дії в другій).

[...] – [...]

- 1 частина – односкл., безособ., повн., поширен., ускладн. однорідн. додатками;
- 2 частина – двоскладн., повн., поширен. речення.

§ 27. Систематизація та узагальнення вивченого про безсполучникові речення

1. Які характерні ознаки безсполучникового складного речення?
2. На які дві групи поділяються безсполучникові складні речення за характером смислових зв'язків? Які смислові відношення можуть виражати безсполучникові складні речення?
3. Сформулюйте правила вживання коми, крапки з комою, двокрапки і тире у безсполучникових складних реченнях.
4. Визначте види інтонації у безсполучникових складних реченнях. Чи існує взаємозалежність між інтонацією і розділовими знаками у безсполучникових складних реченнях?
5. Окресліть стилістичну функцію безсполучникових складних речень. Для яких жанрів художньої літератури властиві такі синтаксичні конструкції?

1 Спишіть текст, розставте розділові знаки, поясніть їх.

Прислів'я і приказки стислі крилаті вислови в них сконцентровано житейську мудрість і філософію народу. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі аспекти життя

людини її погляди на світ суспільні явища громадські та родинні стосунки побут тощо. Люди кажуть **Посієш** вчасно збереш рясно. І жодного слова звідси не викинеш тут сконцентровано багатовіковий досвід народу.

- Приведіть приклади прислів'їв, визначте їх тему. 1–2 прислів'я запишіть.
- Випишіть одне безсполучникове речення, зробіть його синтаксичний розбір.
- Розберіть останнє речення за частинами мови.
- Зробіть морфологічний розбір виділеного слова.
- Розберіть слова **багатовіковий**, **охоплюють** за будовою.

2 Прочитайте речення з правильною інтонацією. Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки.

1. Небо було суцільно чорне його розривали блискавки. 2. Тут було вже зовсім видно місяць підбився вгору. 3. Вік живи вік учись. 4. Любіть книгу вона научить вас жити. 5. Бур'ян знищити урожай підвищити. 6. Раптом хлопець радісно здригнувся він упізнав рідні місця.

- Встановіть, до яких стилів належить кожне речення.

3 Довопніть прислів'я та приказки усіма відомими варіантами. Як впливає інтонація речення на його розділові знаки?

1. Баба з воза – ... 2. Двадцять няньок –... 3. Життя як стерня – ... 4. Багато знатимеш –... 5. Що на умі –... 6. Шануй сама себе –...

- Визначте смислові відношення між частинами безсполучникового речення.
- Зробіть висновок, для яких жанрів художньої літератури властиві ці синтаксичні конструкції.
- Запишіть 1, 4, 5 прислів'я. Записуючи, поставте потрібні розділові знаки.

4 Прочитайте. Вставте пропущені букви, розкрийте дужки. Випишіть безсполучникові складні речення, вставляючи пропущені розділові знаки.

1. Співає Маланці колос смієт...ся лука ран...іми росами дзвоном коси кличуть городи синім сочистим листом. 2. Мої дні течут... тепер серед степу серед долини **налитої** зеленим хлібом. 3. Прислухайся у небі (с,з) ходит... пісня озвались (не) вм... руці жайвори. 4. Для нас Шевченко це самосвідомість україн...с...кої нації слава гідність і честь України. 5. Упали роси на зелені вруна з діброви обізвався соловей.

- Зробіть синтаксичний розбір другого і третього речень.
- Зробіть морфологічний розбір виділеного слова.

5 Утворіть безсполучникові складні речення із синонімічних сполучникових. Обґрунтуйте вживання розділових знаків, накресліть схеми речень.

1. Мені здається, що пейзажі у нас в Україні якоїсь приголомшливої краси і величі. 2. Помагай старим, адже доведеться і тобі бути таким. 3. Вітерець дмухнув і забриніли стебельця сіна. 4. Лише в труді живе людина, а без труда її нема. 5. Місяць зайшов уже, й надворі панувала сіра літня темрява, а в небі блідо тремтіли зеленуваті вогні зірок. 6. Поле вступило у тінь, бо наплинули з обрію хмари.

6 Складіть й запишіть безполучникові речення, використовуючи наведені слова як підмети окремих частин. Скористайтесь поданою репродукцією картини Ф. Васильєва.

1. Сонце, роса. 2. Поле, сівалки. 3. Ранок, туман. 4. Село, луки.

▲ Ф. Васильєв. Мокрий луг

Протокол

■ Що ви знаєте про протокол? Скористайтесь поданим нижче матеріалом.

Протокол – це офіційний документ, в якому фіксуються: 1) хід зборів, нарад, засідань; 2) питання, які розглядаються; 3) прийняті рішення.

Як і всі документи, протокол має чітко визначену структуру й форму. До основних частин протоколу належать: вступна частина (номер протоколу; назва того, що протоколюється, – збори, нарада, засідання; відомості про присутніх, записується їх кількість або перераховуються прізвища та ініціали; склад президії, порядок денний).

Основний текст протоколу поділяється на розділи, які відповідають пунктам порядку денного. Вони складаються з рубрик: „Слухали” й „Ухвалили”, а також „Виступали” – у складному або розгорнутому.

У такому протоколі відбивається весь хід зборів чи засідання, точно і повно записуються непрямою мовою кожне повідомлення і виступ.

Резолюція містить розгорнутий вступ, який називається констатуючою частиною. У вступі дається оцінка виконаної роботи (говориться спочатку про успіхи, потім про недоліки), визначаються завдання для наступної роботи, а в резолюції (постанові) зазначаються заходи, спрямовані на виконання поставлених завдань.

- 1** Прочитайте зразок протоколу. Визначте, що саме становить його фактичний зміст.

Протокол №3

*зборів учнів 11 класу ліцею
імені М. Коцюбинського м. Кишинєва*

від 20 грудня 2009 року.

Присутні: 26 чоловік.

Голова зборів – Сидоренко С.

Секретар – Бондаренко Е.

Порядок денний:

1. Підсумки успішності та поведінки учнів класу за I семестр 2008–2009 навчального року.
2. Організація вечора, присвяченого зустрічі Нового року.

Слухали: Про підсумки успішності та поведінки учнів класу за I півріччя 2008–2009 навчального року.

Інформація старости класу Гончарук Н. Вона відзначила, що переважна більшість учнів мають добрі і відмінні оцінки. Проте є учні, які не встигають (Сидоренко В., Соколова В. – з математики і хімії, Матвійчук О. – з історії).

Виступили:

Миколайчук О. нагадала, що Соколова В. довго хворіла в цьому семестрі. Вона вважає, що учениці треба допомогти, і запропонувала свою допомогу з математики. Василенко Т. відзначив, що Сидоренко В. і Матвійчук О. недобросовісно ставляться до навчання, часто пропускають уроки, приходять на заняття невідповідно.

Ухвалили:

1. Сидоренко В. і Матвійчук О. серйозно і відповідально поставитись до навчання і ліквідувати свою заборгованість.
2. Доручити Миколайчук О. допомогти з математики Соколовій В.
3. 20 січня 2009 року заслухати звіт усіх невстигаючих про їхнє навчання.

Слухали: Інформацію Ткаченко О. про організацію новорічного вечора.

Ухвалили:

1. Новорічний вечір провести 27 грудня.
2. Відповідальними за організацію і проведення вечора призначити Матрук Н., Кириченко В., Пономаренко Н.
3. Відповідальними за випуск новорічного номера стінгазети – Степаненко Г.

Голова зборів

Олексієнко О.

Секретар

Петренко К.

- 2** Напишіть протокол зборів чи засідання, в яких ви самі брали участь. Дотримуйтесь вимог, поданих в попередніх вправах.

Тест №3

№ п/п	Завдання	Оцінювання
	<p>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання до нього.</p> <p style="text-align: center;">БАСОЛЯ</p> <p>Диво дивне: наскільки вдало наші предки наділяли йменням речі й предмети, зокрема і музичні інструменти! Басоля... Походить воно від слів „бас” чи „басок”, але жіночого роду.</p> <p>В Україну басоля потрапила, як вважають, із Заходу: запорозькі козаки, мабуть, завезли її на Січ. Згадки про басовий інструмент типу віолончелі з’являються у документах XVII століття.</p> <p>Вона нагадує віолончель або великих розмірів скрипку; виготовляли її самі виконавці чи майстри, не дотримуючись певних розмірів. Найчастіше мала чотири струни. Головним чином служила для відбиття ритму. Нині зустрінеш басолю хіба що в музеї.</p> <p style="text-align: right;">(3 календаря)</p>	
1.	<p>Дайте письмову відповідь одним реченням на запитання: Як басоля з’явилась в Україні?</p>	1 б. (за умови правильної відповіді)
2.	<p>Поділіть текст на смислові частини. Складіть і запишіть простий план тексту з 3 пунктів.</p>	3 б. (по 1 б. за кожен пункт)
3.	<p>Визначте стиль тексту. Випишіть букву, що позначає правильну відповідь.</p> <p>А. Розмовний. Б. Художній. В. Науковий. Г. Офіційно-діловий. Г. Публіцистичний.</p>	1 б. (за умови правильної відповіді)
4.	<p>Доберіть до слова „басоля” 4 епітети і запишіть через риску.</p>	4 б. (по 1 б. за кожен епітет)
5.	<p>Замініть подані слова синонімічними словами чи виразами з тексту:</p> <p>а) часто – густо – б) чудеса –</p>	2 б. (по 1 б. за кожен вираз)
6.	<p>Випишіть 6 слів чи словосполучень, які є ключовими у поданому тексті.</p> <p>Диво дивне; наділяли йменням; речі; вважають; басоля; козаки; басовий інструмент; відбиття ритму; в музеї; розмірів; чотири струни.</p>	6 б. (по 1 б. за кожен вираз)

Тест №3

№ п/п	Завдання	Оцінювання
7.	<p>Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, розкриваючи дужки.</p> <p>Гуцульс...ке м...сте...тво (перед) усім вражає своєю різноманітністю, дивовижною (багато) жанровіс...тєю. Одна з найперших і найпошир...ніших на Гуцульш...ні галузей народного м...сте...тва – різ...бле...я по дереву. У художніх салонах можна побач...ти вироби: (багато) орнаментовані блюда, інкрустова...і шкатулки, настіл...не письмове приладдя, різ...блені гуцульс...кі топірці.</p>	<p>Всього: 5 б. 5 б. – 0 пом. 4 б. – 1–2 пом. 3 б. – 3–4 пом. 2 б. – 5–6 пом. 1 б. – 7 пом. 0 б. – 8 пом.</p>
8.	<p>Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки.</p> <p>1. Діти – квіти поливай, то будуть рости. 2. Не питай старого питай бувалого. 3. Гордий боїться приниження багатий боїться податків ніжність боїться насилля краса боїться старості тільки людина без сумління не боїться нічого. 4. Дивлюся я біла хмара криє сіре небо. 5. Кожен з нас любить на своє глядіти багач на маєтки бідний на діти. 6. У хорошому подружжі муж є головою дружина ж серцем.</p>	<p>Всього: 5 б. 5 б. – 0 пом. 4 б. – 1–2 пом. 3 б. – 3–4 пом. 2 б. – 5 пом. 1 б. – 6 пом. 0 б. – 7 пом.</p>
9.	Виконайте синтаксичний розбір виділеного у тексті речення.	3 б.
10.	Використавши 2–3 аргументи, доведіть думку: „Без минулого нема майбутнього“. Відповідь запишіть у вигляді зв'язного тесту (8–10 речень). Відповідаючи, спирайтесь на подану ілюстрацію.	8 б.
Всього:		38 б.+5 б.=43 б.

◀ Інтер'єр Володимирського собору

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

1 Прочитайте текст. Визначте тип і засоби зв'язку речень у тексті. Доберіть до нього заголовок.

Хірург працював з надзвичайним натхнен...ям і любов..ю. (Ні) коли ще (не) хотілось йому так палко врятувати жит...я людини, як зараз. Іван л...жав перед ним у гл..бокій (не) стямі, але його могутня воля до жит...я передалас... лікар..ві й сповнила його вщерть. Він забув свою втому, свої бе...сон...і ночі й працював, як після живодайного сну і освіжної ван...и, працював ле...ко й радіс...но, і со...нце, що заз...рнуло на хвилину (із) за хмар в оп...раційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар в...ртав хворому. Вливши йому ще раз протигангренозної сироватки і (пів) літра крові, хірург велів дати оперованому гарячого чаю.

Згодом у того почав помічатися пул...с, порож...віли щоки, і Кармалюк відкрив очі. (О. Довженко)

- Випишіть складні речення, визначте вид кожного з них. Накресліть схеми.
- Складіть зв'язну розповідь на лінгвістичну тему „Складносурядне речення, розділові знаки в складносурядному реченні“, „Складнопідрядні речення, їх види“.
- Які з складних речень, що зустрічаються в тексті, не можна віднести до цих речень? Чому? Зверте свою відповідь з поданим нижче теоретичним матеріалом.
- Випишіть слова з пропущеними буквами та апострофом, розкрийте дужки. Поясніть орфограми на місці пропусків.
- Визначте, до яких частин мови належать виділені слова.

Поряд із сполучниковими складними (складносурядними, складнопідрядними) і бесполучниковими складними реченнями є ще складні речення з різними видами зв'язку, а саме: складні речення, в яких прості речення з'єднані сурядним і підрядним зв'язком, та складні речення, в яких прості речення з'єднані бесполучниковим і сполучниковим зв'язком.

§ 28. Складні речення з сурядним і підрядним зв'язком

У складних реченнях з сурядним і підрядним зв'язком між одними простими реченнями зв'язок сурядний, між іншими – підрядний. За будовою такі речення різні.

1. Від одного із речень, з'єднаних сурядним зв'язком, залежить одне або кілька підрядних. Наприклад: Відтоді Київ став для мене ще дорожчим, і я використовував найменшу нагоду, щоб побувати тут, щоб відвідати якусь виставу. (Ю. Збанацький)

[...], і [...], (щоб...), (щоб...).

2. До кожного із речень, з'єднаних сурядним зв'язком, відноситься одне або кілька підрядних речень. Наприклад: Береги несподівано розступились,

відкриваючи широкі плеса затоки, які густо позаростали лататтям, і здавалось, що на ньому можна було пройти від берега до берега, не торкаючись ногами темної води. (М. Рильський)

Схема цього речення: [...ім...], (які...), і [дієсл.], (що...).

3. Два чи кілька речень, з'єднаних сурядним зв'язком, мають спільне підрядне.

Наприклад: Де на круті й високі хвилі ударять звечора дощі, там ходять хмари посивілі і глodu хмуряться куші. (А. Малишко)

Схема цього речення: (Де...), [вказ.слово там...] і [...].

Зверніть увагу!

Між двома сурядними реченнями, з'єднаними сполучниками і (й), та (і), якщо вони мають спільне підрядне речення, кома не ставиться.

1 З поданих речень утворіть складні синтаксичні конструкції з сурядним і підрядним зв'язком.

1. а) Вечоріло. б) Ми в'їхали в місто. в) Десь далеко здіймався гуркіт, гомін, дзвони. 2. а) Сонце прикрашає путь кораблеві. б) Без жалю віддає небо всі свої кольори грайливому морю. в) Мінливе, зрадливе, тільки небу вірне море, відбиває всі ці дивовижні барви. 3. а) Життя людське схоже на криницю. б) Чим довше живе людина, тим глибша криниця. в) Глибина в ній незмірна. г) Вода чиста, джерельна, без каламуті. 4. а) Тихо в лісі. б) Не колихнеться найтонша гілочка. в) І раптом у цю тишу ввірвався далекий, ледь вловимий шум. г) Він наближався до дороги.

- Визначте тип мовлення кожного речення (опис, розповідь, роздум). Свій вибір обґрунтуйте.
- Яка смислова й стилістична роль поданих синтаксичних конструкцій?
- Накресліть схеми складених синтаксичних конструкцій, простеживши структурний зв'язок простих речень.

2 Доберіть і випишіть 2–3 речення з творів Т. Шевченка із складними синтаксичними конструкціями (з сурядним і підрядним зв'язком). Накресліть їх схеми.

§ 29. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком

Складні речення, в яких поєднуються різні види сполучникового (сурядного і підрядного) та безсполучникового зв'язку, називають ще реченнями мішаного типу.

Такі сполучниково-безсполучникові складні речення бувають трьох основних різновидів.

1. Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним зв'язком.

Наприклад: А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. (М. Стельмах) – Складне речення складається з трьох частин, кожна з яких має

структуру простого речення; друге речення з першим з'єднане інтонацією, отже, безсполучниковим зв'язком; друге і третє речення з'єднані сполучником і (зв'язок між ними сполучниковий сурядний).

Схема цього речення: [...] : [...], і [...].

2. Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком.

Наприклад: *А я додаю: любити можна поезію в добу ракет, бо, дивна річ, людина кожна якоюсь мірою поет. (М. Рильський)*

– Це речення складається з двох частин, перша з яких є простим реченням, а друга становить речення складнопідрядне; між обома частинами зв'язок безсполучниковий, між реченнями (головним і підрядним) другої частини зв'язок сполучниковий підрядний.

Схема цього речення: [...] : [...], (бо...).

3. Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком.

Наприклад: *Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадіди були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. (О. Довженко)* – Це складне речення утворене з трьох частин, третя з яких є складнопідрядним реченням, між другою і першою частинами (реченнями) зв'язок безсполучниковий, між третьою і другою – сполучниковий сурядний, між головним і підрядним реченнями третьої частини зв'язок сполучниковий підрядний.

Схема цього речення: [...] : [...], а [...], (бо...).

1 Прочитайте. Випишіть складні речення з різними видами зв'язку. Визначте різновид складного речення. Накресліть схеми.

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами земля й не знає, коли усміхнеться. Де небо? Де сонце? Міради дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги.

(М. Коцюбинський)

2 Доведіть, що подані речення належать до складних речень з різними видами зв'язку. Спишіть, виділіть граматичну основу кожного простого речення, підкресліть сполучники і сполучні слова.

1. Багато не треба, щоб твердо знати: людина – найвищий вимір краси.
2. Спадає сонце на лісисті гори, спалахує червоно небокрай, але пташині не змовкають хори. (З тв. С. Жуковського)
3. Пусти мене, мій батеньку, на гори, де ряст весняний золотом жевріє, де вітер цвіт з мигдалів обсипає, – хай він мене дощем рожевим скропить, оплаче цвітом молодість мою. (Леся Українка)
4. Але коли ви такі добрі, що не відмовились би перекласти щось із рукопису, то я позволю собі скористатися з цього і, якщо зможу, пришлю вам рукопис. (М. Коцюбинський)
5. І якщо пісня вийде в люди, то племінь серця не згашу. (А. Малишко)

- Вкажіть речення, в яких є збіг двох сполучників.
- Як ви думаєте, чому у четвертому реченні перед сполучником **коли** і в п'ятому реченні перед сполучником **якщо** немає коми, а в четвертому реченні перед сполучником **якщо** кома ставиться?
- Зверте свою відповідь з поданим нижче теоретичним матеріалом.

Зверніть увагу!

Коли в складних реченнях з різними видами зв'язку поруч опиняються два сполучники, то кома між ними ставиться, але коли в наступному реченні наявне співвідносне слово **то**, **так** або перший з сполучників протиставний (*а, але, однак*), то кома між ними не ставиться.

3 Перепишіть прислів'я, а потім афоризми, розставте розділові знаки, накресліть схеми речень.

1. Мудрий той хто, долаючи помилки, приходиться до істини тільки дурень уперто **тримається** своїх помилок (*Ф. Рюккерт*). 2. Як ідеш дивись під ноги хоч грошей не знайдеш так носа не **розіб'єш**. 3. Погано коли людина залишається самотньою особливо коли вона працює одна якщо вона хоче чогось досягти їй потрібні **співчуття** і моральна підтримка. 4. Кожна людина народжується для якоїсь справи кожний хто ходить по землі має свої **обов'язки** в житті.

- Поясніть орфограми у виділених словах.
- Доберіть антоніми до слів *істина, співчуття*.
- Розберіть за будовою слов *підтримка, залишається, долаючи*.

4 Складіть речення за поданими опорними сполучниками. Чим ці речення відрізняються!

1. Що якщо... то. 2. Що, якщо... 3. І, коли... 4. А коли... 5. І коли... то.

Порядок синтаксичного розбору речень з різними видами зв'язку

1. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
2. Тип речення за інтонацією (окличне, неокличне).
3. Вид речення (складне з різними видами зв'язку). Частини речення виділити.
4. Частини об'єднані сполучниковим (сурядним, підрядним) чи безсполучниковим зв'язком. (Вказати смислові відношення між частинами, об'єднаними сурядним зв'язком.) Якій частині складного речення підпорядковується підрядне речення, на яке питання відповідає підрядне речення, вид підрядного речення, місце підрядного в складному.
5. Графічна схема речення.
6. Частини складного речення аналізуються за схемами синтаксичного розбору складносурядного, складнопідрядного чи простого речення.
7. Пунктуація.

Письмовий синтаксичний розбір речень з різними видами зв'язку

Настане день, настане час — і розіллється знов медами земля, що освятив Тарас своїми муками—ділами... (М. Рильський) (Розповідне, неокличне, складне, з різними видами зв'язку: безсполучниковим та сполучниковим сурядним і підрядним;

складається з 4-х частин: перша і друга – однорідні частини безсполучникового речення, між 2 і 3 – сурядний єднальний зв’язок, між 3–4 частинами – підрядний).

1 і 2 речення – двоскладні, повні, непоширені;

3 – головне – двоскладне, повне, поширене;

4 – підрядне означальне.

[...], [...] – і [...ім.], (що...)

яка?

↓

5 Спишіть речення, поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Будуй вали щоб захистити місто від біди бо з’явиться нараз лихий чужинець пощади від ординця ти не жди. 2. А тут гонець тривожну вість приніс що Київ у облозі що вже Щека можливо й смерть чекає недалеко а попід Києвом горить правічний ліс. 3. І виходить Наталка із хати і виносить вам кухоль води і така в неї мова багата хоч в словник її чисту веде.

(З тв. О. Забаиши)

- Зробіть повний письмовий синтаксичний розбір останнього речення.
- Випишіть з тексту по 1–2 приклади службових частин мови, визначте їх.
- Складіть зв’язну розповідь на лінгвістичну тему „Службові частини мови і їх роль“.

6 Складіть і запишіть речення за такими схемами:

1. [...] : [...], (...).

3. [...], (...), [...], (...).

2. [...] : [...], і [...].

4. [...], і [...] : [...], (...).

7 Напишіть твір-опис у художньо-публіцистичному стилі на тему „Чарівна осінь у моєму краї“, використовуючи речення з різними видами зв’язку.

Контрольний твір у публіцистичному стилі на суспільну тему

1 Напишіть твір у публіцистичному стилі на такі суспільні теми: „Ким і яким бути“, „Дороги, які ми обираємо“. Скористайтесь поданою репродукцією картини Т. Шевченка.

◀ Т. Шевченко.
Селянська родина

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 30. Фонетика. Будова слова. Словотвір. Лексикологія. Фразеологія

1 Дайте відповіді на питання.

1. Що означають терміни „фонетика”, „лексикологія”, „фразеологія”?
2. Яка різниця між розбором слова за будовою і словотвірним розбором?
3. Чи допомагає знання будови слів у правильному їх написанні? Доведіть свою думку на конкретних прикладах.
4. Що таке лексичне значення слова?
5. На які групи за значенням поділяються слова в українській мові?
6. Що таке фразеологізми?
7. Яка синтаксична роль фразеологізмів?

2 Прочитайте вірш. Визначте його основну думку.

Мабуть, ще людство дуже молоде.
Бо скільки б ми не загинали пальці, –
XX вік! – а й досі *де-не-де*
трапляються іще неандертальці.
Подивисья: і що воно таке?
Не допоможе ї *двоопукла* лінза.
Здається ж, люди, все у них *людське*,
але душа ще з дерева не злізла.

(Л. Костенко)

- Поясніть значення слів *неандертальці*, *двоопукла*, *лінза*.
- Як ви розумієте вираз *душа ще з дерева не злізла*?
- Виконайте фонетичний аналіз слів *людство*, *трапляються*.
- Обґрунтуйте орфограми у виділених словах.

3 Прочитайте ряди слів. Якими фонетичними рисами вони об'єднані!

Улесливий, тижневий, виїзний, безчесний, агентство, пестливий, шістнадцять. Рілля, стаття, знання, волосся, міццю, піччю, картоплиння. Сіль – солі, віл – воли, сім – семи, кіл – коли. Садити – саджу, водити – воджу,

любити – люблю, топити – топлю, зломити – зломлю. Смієшся, радишся, котишся, намагаєшся, прагнеш, бажаєш, хочеш.

- Поясніть орфограми у поданих групах слів.
- Запишіть по 2 приклади до кожної групи. Розберіть записані вами слова за будовою (по 1 слову з кожної групи).

4 Доберіть і запишіть до кожної схеми по 3 слова, які мають відповідну будову.

□□; □□□ □□; □□□□; □□□□□ □□; □□□□□□ □□.

5 Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення.

ПІДКОВА НА ЩАСТЯ

Ще в Стародавньому Римі та Греції був звичай *підковувати* коней і волів. Якщо, скажімо, ратаї чи воїни робили це з практичних міркувань, то для заможної верхівки таке *оздоблення* носило чисто *обрядовий* характер – кожен *по-своєму* намагався продемонструвати статки: власники коней чи волів взували їх у срібні, а то й золоті *підківки*. Траплялися випадки, коли *дорогоцінні* вироби непомітно губилися. І той, кому пощастило знайти з благородного металу підківку, *неабияк* дякував долі. Звідси і відомий вислів – підкова на щастя.

(З журналу)

- Чи знаєте ви історію походження висловів? Розкажіть одну з них.
- Випишіть з тексту і виконайте словотвірний розбір виділених слів.

6 Прочитайте уривок з вірша Л. Костенко. Визначте стиль тексту.

Несе Полісся в кошиках гриби.
За болотами причаїлись Охи.
І спорить тиша голосом гарби*
Із реактивним голосом епохи...
Правічну думу думають ліси,
Вгрузають в мох столітні дідугани.
Переметнеться заєць навкосо –
Горить асфальт у нього під ногами.
Лункі октави дальніх голосів
Запише обрій у вечірній простір.
І молодик* над смужкою лісів
Поставить позолочений апостроф.

- Відшукайте слова, вжиті в переносному значенні, та доведіть, що саме вони формують стиль цієї поезії. Це однозначні чи багатозначні слова?
- Запишіть словосполучення, в яких ці слова вживались би в прямому значенні.
- Відшукайте в тексті і поясніть значення вузьковживаних слів.

7 Прочитайте подані речення.

1. Починаєм з азів дивуватися, вірити, жити. (С. Антонишин) 2. Додому зараз! Де не підеш – то за тобою золоті верби ростуть... (М. Понеділок) 3. Ходив як у воду опущений, світ мені був не любий. (Ю. Збанацький)

4. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав. (І. Нечуй-Левицький) 5. Та й на вдачу він був легковажний – в нього було на тиждень сім п'ятниць. (І. Нечуй-Левицький)

- Знайдіть у кожному реченні фразеологізми. Поясніть їх значення.
- Виконайте розбір за членами речення 1, 3, 5 речення.

Відгук на твір мистецтва

1 Чи доводилося вам складати відгук на літературні твори, творчі роботи товаришів, кінофільми? Які труднощі у вас виникали при цьому?

2 Прочитайте текст. Яким вимогам має відповідати відгук на твір мистецтва?

Робота з книгою вимагає не тільки вміння розібратися у змісті, відібрати суттєве, головне в ідейно-тематичному багатстві твору, але і уміння дати йому оцінку, зробити певні висновки з прочитаного. Слід навчитися визначати точку зору автора, перевіряти достовірність фактичного матеріалу, висловлювати своє ставлення до нього, пов'язувати прочитане з оточуючим життям.

Оцінка творів подається переважно у відгуках (рецензіях) і частково в анотаціях.

Відгук – це текст, в якому дається оцінка прочитаного, почутого, побаченого, висловлюється думка про нього. Форма відгуку довільна. Він може бути написаний у формі листа, статті в газету, записів вражень у щоденник і т.д. Під час його складання не слід переказувати зміст твору. Можна переповісти щось особливо цікаве, таке, що може викликати інтерес до читання, спонукати до роздумів.

Пам'ятка

Як працювати над відгуком на твір мистецтва

1. Вдуматися в завдання висловлювання.
2. Визначити адресата і мету спілкування.
3. Дібрати форму відгуку (лист, повідомлення, записи вражень у щоденник, стаття до періодичного видання та ін).
4. Визначити стиль і тип мовлення.
5. Обґрунтувати свою думку про твір мистецтва. Добирайте переконливі аргументи.
6. Дбати про мовленнєве оформлення відгуку. Вживати лише ті мовні засоби, які характерні для обраного стилю і жанру мовлення.

3 Прочитайте текст. Чи можна його назвати відгуком на твір мистецтва? Скористайтесь поданою нижче орієнтовною схемою відгуку на книжку.

НА КОГО НАДІЯТИСЯ НАМ?

Сумуючи, знову і знову беру до рук улюблені книги: то „Собаке серце” Булгакова, то томик віршів Ахматової, то „Три товариші” Ремарка. Улюблені

книжки улюбленими і залишаються, але хочеться чогось нового, що узяло б за серце. А де візьмеш, коли все завалено детективами низької проби і фантастикою, котрі і літературою назвати не можна.

Якось випадково помітила на прилавку книгу – Володимир Набоков. Я вже колись читала Набокова, але без особливої цікавості. А тут така незрозуміла назва. Взявши книгу і перегорнувши кілька сторінок, я зрозуміла, що це саме те, що я так довго і наполегливо шукала.

„Камера Обскура” змусила мене подивитися на світ іншими очима. До речі, ви не знаєте, що таке камера „Обскура”? Це камера, через яку усе бачиш перевернутим. Вона використовується у фото – і кінозйомці. І якщо зазирнути в маленький отвір і подивитися через цю камеру на світ, то все змінюється. І вже незрозуміло, де добро, а де зло, де любов, а де ненависть, де життя, а де смерть.

Дивився через цю камеру на світ і Бруно Кречмар, герой роману Набокова. Дивився, тому що, закохавшись у 16-літню Магду, вже сприймав світ по-іншому, як усі закохані, серцем. Магда ж кохала Роберта Герна, талановитого карикатуриста, але зажерливу і жорстоку людину. В дитинстві Магда мріяла стати актрисою. З роками ця мрія посилилася.

І раптом – доля! – їй зустрічається Кречмар! Як це прекрасно, коли юна дівчина відчуває владу над чоловіком, що має сім'ю, становище, статок і, найголовніше, вагу у кінематографі. Як „звабливо” діє коханий Роберт, з яким вони удвох обманюють сліпого від кохання Кречмара, який згодом дійсно втрачає зір. Як „чудово”, коли цей „дурненький” закоханий Кречмар залишає дружину і дочку заради чарівної розпусної дівчинки, котра обдирає його як липку...

Прочитала твір на одному диханні. Буря почуттів вибухнула в душі. Співчуття до Кречмара – обманутий, обкрадений, покинутий; відразу – до Герна, відверта ненависть до Магди, хитрої, жорстокої, підлої. Залишилося почуття гіркоти більше всього від того, що в світі існують жорстокість і зло, серед яких загубилися добро, душевність, безкорисливість. Це зло породжується із покоління в покоління в будь-якому куточку нашого бездушного світу. Щемить серце, коли читаєш про смерть маленької Ірми, про сліпоту Кречмара, про нескінченну брехливість і знущання Магди. І фінал... Можливо, цим пострілом Магда принесла полегшення Кречмару, адже морально вона вбила його давно. І вже немає на що сподіватися.

А інші герої? Де ви такі, як Кречмар, як Макс-брат його дружини, як лікар, котрий лікував його хвору дочку Ірму. Вони вселяють надію. Кречмар мертвий, але залишаються інші, залишаємось ми з вами з питанням – „як жити далі?” І за те, що це питання виникло і у мене, я дякую Володимирі Набокову.

Журнал „Разом” №2, 1995 р., Наталка Князева.

- Що, на ваш погляд, слід додати, що змінити в змісті, в мовленнєвому оформленні?

Орієнтовна схема відгуку на книжку

1. Зміст книжки.
2. Актуальність тематики твору.
3. Творчий задум автора.

4. Критична оцінка твору:

- а) особливості композиції;
- б) сила впливу слова письменника;
- в) майстерність автора у зображенні характерів героїв;
- г) мистецтво художника, ілюстратора книжки.

5. Основна думка відгуку.

Зверніть увагу!

Під час складання відгуку на твір мистецтва використовуйте по можливості такі словосполучення: твір цікавий тим...; дуже вразило...; особливо запам'ятався епізод (момент, місце); увагу привертає...; автор вдало (переконливо, яскраво, захоплююче); на жаль, шкода, герой...; у творі піднімається проблема...; порушується питання...; стверджується думка...; основна думка розкривається... і ін... .

4 Складіть відгук на переглянутий кінофільм (відвідану виставу) чи прочитану книжку у формі листа, статті у періодичу, якщо:

1) адресат мовлення – ваш ровесник; мета спілкування – привернути увагу до творів мистецтва, посперечатися з приводу оцінки його героїв; 2) адресат мовлення – ваші друзі, батьки; мета спілкування – бажання поділитися враженнями від побаченого, почутого; 3) адресат мовлення – автор твору, на який складається відгук; мета відгуку – висловити свою думку про твір мистецтва. Скористайтесь поданими нижче орієнтовними схемами відгуку на кінофільм, спектакль.

Орієнтовна схема відгуку на кінофільм, спектакль

1. Тема та ідея кінофільму, спектаклю.
2. Стислий переказ (з елементами оцінки кінофільму; найбільш яскраві частини спектаклю).
3. Значення проблеми, поставленої у фільмі, спектаклі.
4. Враження від роботи режисера, гри акторів, музичного супроводу, кольорового оформлення; кінофільму; від гри акторів, сцени, художнього оформлення спектаклю (декорації, меблів, костюмів, освітлення), мови акторів, музики, співів, танців спектаклю.
5. Загальне враження і оцінка кінокартини, спектаклю.
6. Рекомендації тим, хто не дивився кінофільм, спектакль; висновки і побажання.

§ 31. Частини мови. Основні правила правопису

1 Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення.

Хортиця – кровна братаниця Дніпра. Скільки несе свої води Дніпро – Славутич, стільки й височить посеред його розлогого плину закучугурений крилатими дубами кам'яний острів...

Острів – справжнє буйство ландшафту. Утворюючи його, природа довго не роздумувала – нагромадила **бескиддя*** гранітних скель, **залила низинні** місця водою, кинула **деінде** віхті зелені – і вийшло диво...

Хортиця – свідок подій сивої давнини. На крутих відберегах острова зупинялися вої* **київських** князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира. Пізніше тут таборилася **Запорізька Січ**, майоріли козацькі корогви.

До наших днів дійшли козацькі назви окремих скель та яруг. „Найстійкіша” Чорна скеля. Один із переказів гласить, що на Чорній скелі в 972-му році загинув у **нерівному** бою князь Святослав.

Довкруг Хортиці чимало **напівзатоплених** скель. Одна із скель зветься **Запорізька миска**.

Неподалік від острова, на околиці села **Верхня Хортиця**, росте славетний **сімсотрічний** дуб. **Розповідають**, що під дубом стояв зі своїм військом Богдан Хмельницький, коли 1648 року йшов на Жовті Води.

Нині унікальний пам’ятник природи під охороною закону...

(З кн. „Відкриття. Пошуки. Знахідки”)

- Поясніть значення слів та виразів: *кровна братаниця Дніпра; бескиддя; віхті; вої; корогви.*
- Знайдіть виділені у тексті слова. Поясніть їх правопис. Випишіть ці слова у дві колонки: а) змінні частини мови; б) незмінні частини мови.
- Поряд з кожним словом в дужках укажіть, до якої частини мови воно належить.
- Виконайте морфологічний розбір слів *утворюючи, закучугурений.*

2 Прочитайте. Спишіть, правильно вживаючи частки *не і ні* з різними частинами мови.

Відгукуйтеся участю своєю
на крик зазивний і безмовне SOS
людини, птаха, навіть деревця,
робіть добро.
(Не) ждiть від цього слави,
(Не) ждiть багатства, знань чи похвали...
Робіть добро
(не) показно, буденно.
Це принесе найвищу з нагород,
(ні) з чим (не) порівнянне відчуття,
що ти живеш (не) марно на цiм світі.

(В. Крищенко)

- Сформулюйте правила вживання частки *не* з різними частинами мови.
- Виконайте морфологічний розбір слова *непоказно*.

3 Запишіть слова, вибираючи правильне написання: *н* чи *нн*.

Бездога...ість, лави...ий, скаже...ий, леви...ий, освітле...ість, годи...ик,
огне...ий, вогня...ий, блаже...ий, олов'я...ий, орли...ий, однозмі...ий, адре-
сова...ий, задума...о, страше...о, електро...ий, незбагнi...ий, незбагнe...ий,
письме...ик, шале...о, захопле...ий, намальова...ий, натхне...о.

- Сформулюйте правила написання *н* і *нн* у прикметниках, дієприкметниках, при-
слівниках.

4 Від поданих слів утворіть прислівники. Запишіть їх.

Без, кінця, краю; сам, на, сам; с, під, лоба; як, не, як; по, третє; по, іншому; день, у, день; будь, що, будь; куди, небудь; близько, близько; з, давніх, давен; ген, ген; тишком, нишком; не, сьогодні; завтра; з, дня, на, день; на, швидко, руч; у, сімох; в, двоє; на, четверо.

- Сформулюйте правила написання прислівників разом, окремо, через дефіс.
- Складіть і запишіть 5 словосполучень з прислівниками, які пишуться через дефіс.

5 Прочитайте групи слів. Визначте, до якої частини мови належать слова кожної з них.

1. Життєдайний, сліпучо-білий, жовто-гарячий, глухонімий, вищезазначений, вічнозелений, напівосвітлений.

2. Блок-схема, яхт-клуб, пап'є-маше, аерофлот, прем'єр-міністр, радіо-центр.

3. Напівсон, напів'ява, півроку, пів'яблука, пів-абрикоса, півострів, півогірка, пів-Європи, пів-Кишинєва.

- Знайдіть у кожній групі слова, написані з порушенням орфографічних норм. Обґрунтуйте свою думку.

6 Прочитайте і спишіть текст, вставляючи пропущені букви чи апостроф та розкриваючи дужки.**ІЗ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА**

Коли з...явилося на історичній арені українське коза...тво і що воно собою являло? На рубежі XIV–XV століть Україна була пошматована...а литовськими, польськими, угорськими феодалами. Під ударами іноземних поневолювачів загинули Галицько(Волинське), а (з)годом і Київське князівство. І тоді народ ...творив власні збройні сили – це було козацтво. До лав козацтва вступали (най) сміливіші, (най) мужніші люди. (Про) те козаки (не) лише воювали. Вони бралися за плуг, полювали на х...жого звіра, засн...ували хутори й села, відро...ували зруйнова...і міста й міст...чка.

Запоро...ці об...єдналися в одну організацію – Військо Запорізьке. Сп...раючись на Січ, воно ро...почало боро...ьбу проти нападників. Усе козацтво ділилося на полки по 500–1000, а згодом і більше чоловік на чолі з полковником. Полки склалися із сотен..., кєрова...их сотниками. Українське козацтво очолював гетьман, а запорізьке козацтво – кошовий отаман.

Кошову старшину вибирали (що) року на (загально) військовій раді, що збиралася (три) чотири рази на рік.

На Запорі...і в умовах постійної (не) бе...пеки склалися чудові традиції січового побратимства, (взаємо) допомоги, (взаємо) пожертви.

Роль козацтва в усьому (суспільно) політичному жи...і України була така велика, зв...язки з народом були такі міцні, що в документах XVII–XVIII століть всіх українців називали „нацією козаків”.

(За О. Апанович)

- Що нового ви дізналися з тексту?
- Що ви знаєте про освіту в Запорізькій Січі ?

§ 32. Система розділових знаків у простому та складному реченнях

1 Прочитайте уривок з вірша В. Симоненка. Визначте його основну думку.

Коли не вмів ще й букваря читати,
Ходив, як кажуть, пішки під столом,
Любить людей мене навчила мати
І рідну землю, що б там не було.
Чужих країв ніколи я не бачив,
Принад не знаю їхніх і окрас,
Та вірю серцем щирим і гарячим:
Нема землі такої, як у нас.

- Знайдіть у тексті фразеологізм, поясніть його значення.
- Поясніть вживання розділових знаків. Яку функцію вони виконують?

Зверніть увагу!

Розділові знаки за їхніми функціями поділяються на *відокремлюючі* та *виділяючі*.

Відокремлюючі – *крапка, знак оклику, знак питання, тире, три крапки* – служать для оформлення окремого речення як закінченого, для виділення кожного речення від наступного в тексті; **кома, крапка з комою, тире, двокрапка** – для позначення межі між однорідними членами в простому реченні та між простими реченнями у складному.

Виділяючі – *кома і дві коми, тире і два тире, знак оклику, дужки, двокрапка, двокрапка і тире, лапки* – слугують для виділення: а) смислових відрізків, що ускладнюють просте речення (звертань, вставних слів, сполучень слів, речень; відокремлених другорядних членів); б) груп однорідних членів з узагальнюючими словами; в) прямої мови.

2 Прочитайте. Запишіть спочатку прості речення, а потім – складні.

1. Хай щастить вам, люди добрі, хай пісні летять за обрій... (В. Крищенко)
2. Вже почалось, мабуть, майбутнє... (Л. Костенко)
3. На світі все знайдеш, крім рідної матері. (Нар. тв.)
4. Сповнений любові, я іду по вулиці вузькій. (В. Сосюра)
5. Щастя, воно, як ластівка, живе не під кожним дахом. (Л. Талалай)
6. Книжок немає – це вже зовсім лихо; а друге й більше – дощова весна. (П. Тичина)
7. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі; промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі... (В. Сосюра)
8. Жайворонок висить на невидимій нитці, співаючи весну. (І. Козура)
9. Поверх трави тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіває своє пекучо-іскристе проміння. (Панас Мирний)
10. Дивиться вона не надивиться на свого сина. (І. Нечуй-Левицький)
11. Нехай з-поміж усіх ти, мов зірниця, сяєш. (М. Вороний)
12. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. (О. Довженко)
13. Той, хто говорить багато, рідко приводить у діла свої слова, а розумна людина завжди боїться, щоб її слова не перевищили її справ. (Нар. тв.)

- Сформулюйте правила вживання коми і крапки з комою в простому реченні; у складному.
- Поясніть, чому у восьмому і дев'ятому реченнях кома не вживається.
- Виконайте синтаксичний розбір 3, 6 речень.

3 Пригадайте правила вживання тире та двокрапки у простому реченні. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки.

1. Життя єдина мить, для смерті вічність ціла. (*О. Олесь*) 2. Шанування батька – матері це священний обов'язок кожної людини. 3. Весь обшир мій чотири на чотири. (*В. Стус*) 4. Вік звікувати не в гостях побувати. (*Нар. тв.*) 5. У нас кохати полюбить сповна. (*А. Малишко*) 6. З одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого, протилежного, дуби. (*О. Вишня*) 7. Нова хата стояла вже майже готова біла, чиста, весела. (*О. Копиленко*) 8. І над водою, і над гаєм кругом, як в усі, все мовчить. (*Т. Шевченко*) 9. Чарівний світ плине переді мною сині води, білі піски, хати на високих берегах. (*О. Довженко*) 10. Усе небо, тривожний крик птиці і невисока росиста трава сповіщало, що літо здає ключі сумовитій осені. (*М. Дашкієв*) 11. На ослонах, на столі на припічку скрізь було понаставлено немитого начиння горщиків, мисок, ложок. (*М. Коцюбинський*)

- Поясніть значення слів *ослони, начиння*.

4 Прочитайте. Визначте тип складних речень. Установіть тип смислових зв'язків між їх частинами. Трансформуйте подані речення у безсполучникові і запишіть їх, правильно вживаючи розділові знаки. Свою думку обґрунтуйте.

1. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертає до своїх літ. (*М. Стельмах*) 2. Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох. (*Л. Костенко*) 3. І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять від жаху, бо кращих із них поведуть ні за що ні про що на плаху. (*Л. Костенко*) 4. Буває, що усміхнене обличчя незнайомої людини розігріває зачерствіле серце. (*Р. Іваничук*) 5. Як зайдеш словом ти у книжку, то вийдеш мудрістю із неї... (*С. Горлач*) 6. Коли немає сили, то й світ немилий. (*Нар. тв.*)

- Сформулюйте правила вживання тире і двокрапки у безсполучниковому реченні.
- Виконайте синтаксичний розбір одного із безсполучникових речень.

5 Прочитайте тексти. Визначте стиль кожного з них.

І. Почесну і вагому лепту до збору фольклору вносить наш сучасник – поет, журналіст, критик, есеїст, член Спільки письменників України – Келар Степан Пилипович. Почавши свою самостійну трудову діяльність у 15 років, майбутній журналіст працював на будівництві Дондюшенського цукрового заводу, у колгоспі, у рибгоспі, листоношею, у системі культури, у Державному комітеті охорони природи. У цьому різноманітному колі занять... зароджувалась і зростала зацікавленість до всього, що складало самобутній і багатобарвний світогляд, психологію і прагнення тих, що зрощують хліб насущний і прокладають стежки в майбутнє.

(З кн. К. Поповича „Сторінки літопису”)

II. Коли вже згадуєш все ти,
Що проситься на згадку,
То мусиш знов свій шлях пройти
Від самого початку.

(М. Емінеску. Переклад С. Келаря)

- Розкажіть, що ще вам відомо про Степана Келаря.
- Визначте вид складнопідрядних речень з кількома підрядними.
- Виконайте синтаксичний розбір речення другого уривка.

6 Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені розділові знаки. Виділені слова запишіть відповідно до орфографічних норм.

Українець без вишні – як дитина без мами.

Вишня – душа яка (*с*) (*покон*) (*віку*) світить коло нашої білої української хати.

Вишня – берегиня яка ревно оберігає святий спокій родини благословляє (*в*) *дорогу* і ставши (*на*) (*в*) (*шпиньки*) вічно виглядає (*з*) (*за*) верхівки даху дітей у далеких полях і обнімає гнучким *гі(л, лл)ям* як рідних, – листочком погладить, пелюсткою (*білою*) (*пребілою*) помилує...

Вишня завше була коло хати й виросла в моїй душі як образ рідного дому... Вона стояла за вікном як людина у травні простягала через *відчине(н, нн)* і вікна до хати квітучі (*віти*)(*руки*) в білих сорочках у липні подавала нам у цих руках червоні вишні і їх можна було нарвати просто з хати ставши на *підвіко(н, нн)я* у грози й у зимову пору стукала в шибки шукаючи захистку у сонячні дні дарувала затінок а в місячні ночі розповідала нам дивну казку...

Вишня світила під вікном білою свічкою і (*що*)(*раз*) новим світлом зігрівала нашу дивну казку.

(За Я. Гояном)

- Назвіть порівняння, які автор використав для створення образу вишні.

7 Складіть усну розповідь (5–6 речень) „Берег мого дитинства”.

III Підсумковий контрольний переказ (стислий) тексту художнього стилю за складним планом

1 Прочитайте текст. Доведіть, що текст належить до художнього стилю мовлення. Назвіть характерні для цього стилю особливості.

Гарно тут стояти отак після доброї роботи і думати, як здивуються напарники, глянувши на зораний лан. Ще нікому не вдавалося підняти стільки зябу за ніч. Лан лежав хоч куди! Чорний, масний, без жодної груди.

„От земля!” – подумав Микола з гордістю. Поблизу, за білястими стернями, темно зеленіє розкішна лісосмуга, найбільша і найглухіша в районі. Ліс, а не лісосмуга. Краса і гордість нашого степу. Подумалось, що незабаром відкриття полювання, треба подивитись, що в ній є, в цій славній лісосмузі.

Микола обережно випростався і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому виході з лісосмуги він почув дивні звуки і праворуч від себе побачив раптом... Він не повірив своїм очам: за кілька кроків від нього йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу шию, пильно вдивлявся поперед себе.

На спині, на шиї і на крилах він ніби припав іржею, а голова була темна, і вже зовсім чорні, колючі, мов у кота, вуса. „Дрохвич”, – подумав Микола, мимоволі вхопившись за серце.

Перелякане дрохвеня припало до землі і сіріло між стернею невеличкою грудкою, а дрохва пішла, розпустила крила по землі та шкандиб-шкандиб, ніби зовсім не може бігти. Та кружляє, кружляє по стерні, та все зирк та зирк на Миколу, ніби просить: „Ну, женися за мною! Ну, я ж не тікаю!”

Микола схопив дрохвеня, а воно неживе наче. Тільки серце під рукою Миколи б'ється так, що ось-ось вискочить! Навіть очі заплющило дрохвеня з переляку. А хвоста в дрохвеняти немає: самі колодочки. Якись темні і колючі голки. А саме сіре і ногате, якесь зворушливо незграбне, як дитина.

Микола дивився-дивився на нього та цмок його в голову. Дрохвеня пригнулося, увібрало голову. Тоді Микола поцілував його в спину, поміж крилами. Там пір'я було мало, і Микола відчув гаряче і вологе з переляку тільце, що пахло волею і сонцем. А тоді взяв та пустив.

Воно якусь мить посиділо без жодного руху, а потім кинулось через стерню, а далі через ріллю. „Куди ж ти біжиш?” – крикнув йому вслід Микола і, глянувши через дрохвеня вище і далі, побачив цілий табун дрохв. Семеро їх ходило по **просищу***. Семеро великих, мов телята, прекрасних і таємничих птахів нашого степу, гордість його.

І тут він пригадав, як під час весняної оранки мало не з-під гусениць трактора вискочила дрохва і легка після зими, з кількох кроків зірвалась у небо, лишивши на торішній стерні велике яйце. Микола мусив його забрати, щоб не зачепити лемешем, а потім зупинив трактор і поклав на ріллю в тому самому місці.

Цілий день він орав та все поглядав на те місце. А вранці знову гнав свіжу скибу, щоб відірватись від того місця. Сам і засівав той клин, і знову перекладав яйце на те місце після сівалки – тепер їх уже було двійко. І потім, хоч як хотілося поглянути хоч краєчком ока, чи є вони там, ні разу не дозволив собі цього. А ярина зійшла і покрила беззахисні яйця, і, може, сьогодні він тримав дрохвеня, що вилупилося з одного з тих яець, і тепер можна було розповісти всім, як він близько бачив дрохву, як піймав і тримав дрохвеня. Тільки ніхто йому не повірив. А Микола всміхався. І любив ці поля й лісосмуги ще більше.

(О. Сизоненко)

Масний – м'який, жирний, родючий (про землю).

Стерня – поле, на якому зібрані хлібні рослини й залишилися лише біля кореня їх стебла.

Рілля – виоране поле.

Скіба – тут: шар землі, яку вивертає плуг під час оранки.

- За самостійно складеним планом напишіть стислий переказ.

Тест № 4

№ п/п	Завдання	Оцінювання
	<p>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання до нього.</p> <p>Весна, літо, і ось тихою ходою підступає осіння пора: рано чи пізно, але дівчина стає дружиною, потім ньенькою, далі свекрухою чи тещею і врешті-решт бабусею, а парубок перетворюється на чоловіка, батька, тестя і нарешті стає дідусем.</p> <p>Як старі дерева підтримують гілками одне одного, так і старі люди почувають себе добре доти, доки вони вкупі. Дід і баба, які прожили разом довге життя, навіть переймають риси характеру. Правда, у багатьох випадках жінка виявлялася стійкішою. У зв'язку з цим родичі між собою жартували, що дід давно розпався, коли б баба його вчасно не підперезала.</p> <p>Велика біда, коли старість втрачає опору.</p> <p>Діти турбувалися про своїх батьків. Злочином вважалося покинути старих ньеньку і батька, коли вони робилися немічними. Добрі діти – батькам вінець, а злі – кінець. Старий батько часто поселявся у сина. Лише за умови, що не було синів, батько йшов до молодшої дочки. Самітня старенька мати також намагалася поселитися у сина.</p> <p>Старі люди приносили чималу користь у господарстві. Вони не сиділи без діла, бо життя не навчило їх байдики бити. „Поки діда, поки й хліба; поки баби, поки і ради“, – говорили в народі.</p> <p style="text-align: right;">(За В. Супрунечком)</p>	
1.	<p>Дайте письмову відповідь одним реченням на запитання: Чому вважається злочином залишити немічних батьків без догляду?</p>	1 б. (за умови правильної відповіді)
2.	<p>Випишіть 6 слів чи словосполучень, які є ключовими у поданому тексті.</p> <p>Підступає; осіння пора; вкупі; втрачає опору; турбувалися; злочин; користь; життя не навчило; бити байдики.</p>	6 б. (по 1 б. за кожне словосполучення чи слово)
3.	<p>Поділіть текст на смислові частини. Складіть і запишіть простий план тексту з 4 пунктів.</p>	4 б. (по 1 б. за кожен пункт)
4.	<p>Доберіть і запишіть заголовок, який би відображав тему поданого тексту.</p>	1 б. (за умови правильної відповіді)
5.	<p>Установіть за допомогою стрілочок, якими художніми засобами є подані вирази:</p> <p style="margin-left: 40px;">осінь підступає тавтологія немічні батьки гіпербола епітет уособлення</p>	2 б. (по 1 б. за кожен вираз)
6.	<p>До якого роду літератури належить текст?</p> <p style="margin-left: 40px;">А. Лірика Б. Епос В. Драма</p>	1 б. (за умови правильної відповіді)

Тест №4

№ п/п	Завдання	Оцінювання
7.	Вживши 3 вирази з тексту, розкажіть, як ставляться один до одного старі люди. Відповідь запишіть у вигляді зв'язного тексту (4–5 речень).	Всього: 8 б.; 2 б. – текст відповідає вимогам характеристики; 3 б. – по 1 б. за кожен вираз; 2 б. – розповідь зв'язна; 1 б. за відповідність обсягу
8.	До поданих виразів доберіть із тексту синонімічні: а) до пори до часу – б) ні за холодну воду не братися –	2 б. (по 1 б. за кожен вираз)
9.	Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви чи апостроф, розкриваючи дужки. Сім...я – то жит...є (дайний) ос...редок, що пл...кає найвищу цін...ість – дітей, майбутнє народу, (за) вдяк... яким батько й мати мають можливіс...ть повторити й продовж...ти себе у своїх наща...ках. Кожна людина хоче пройти з кимо(сь) життя пліч (о) пліч. Будь(яка) людина є смертною. Але сім...я, рід, народ – бе...смертні.	Всього: 5 б. 5 б. – жодної помилки; 4 б. – 1–2 помилки; 3 б. – 3–4 помилки; 2 б. – 5–6 помилок; 1 б. – 7 помилок; 0 б. – 8 і більше помилок
10.	Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Мати не раз нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками – нестатками й злиднями проте нічого так не любила як землю. Мати вірила земля усе знає що говорить і думає чоловік вона може гніватись і бути доброю і на самоті тихенько розмовляла з нею довіряючи свої радощі й болі й просячи щоб вона родила на долю всякого і роботящого і ледачого.	Всього: 5 б.; 5 б. – жодної помилки; 4 б. – 1–2 помилки; 3 б. – 3–4 помилки; 2 б. – 5 помилок; 1 б. – 6 помилок; 0 б. – 7 і більше помилок
11.	Виконайте синтаксичний розбір другого речення із завдання №10.	3 б.
12.	Використавши 2 аргументи, доведіть думку: „Добрі діти – батькам вінець, а злі – кінець”. Відповідь запишіть у вигляді зв'язного тексту (8–10 речень).	Всього: 8 б.; 3б. – за дотримання структури: теза, аргументи, висновок; 2б. – за вміння побудувати текст за поданою темою; 2б. – по 1б. за кожен аргумент; 1б. – за відповідність обсягу
	Всього:	46 б. + 5 б. = 51 б.

ЛІТЕРАТУРА

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

ІСТОРИКО-ГЕРОЇЧНІ ДУМИ

Український фольклор, багатство якого неосяжне, – це складова і невід’ємна частина великої культури нашого народу. З його сторінок відкривається енциклопедія народного побуту, звичаїв, обрядів, традицій і цілий світ життя українців за тисячоліття.

Одним із найпопулярніших видів усної народної творчості в Україні є **думи**. **Це великі пісенно-розповідні твори переважно героїчного змісту про важливі історичні події українського народу.** Найчастіше у них розповідається про боротьбу проти іноземних загарбників.

У думах змальовано страждання народу від турецьких поневолювачів, прославлено воїнів-козаків – вірних захисників рідного краю (“Дума про козака Голоту”, „Дума про Самійла Кішку”).

Деякі думи оспівують боротьбу українського народу за визволення з-під гніту експлуататорів у XVII ст., звеличують керівників і героїв національно-визвольної боротьби проти польської шляхти – Богдана Хмельницького та інших, гостро засуджують зрадників і ворогів українського народу („Хмельницький і Барабаш”).

Багато дум на соціально-побутову тематику („Хвесько Ганджа Андибер”).

Народні думи дуже близькі до історичних пісень і билин. У них подібна тематика пов’язана з героїчною боротьбою народу проти поневолювачів, але якщо пісня співається, то дума і билина виконуються речитативом, тобто повільним проказуванням, наближеним до співу.

Дума, на відміну від пісні, має нерівноскладові рядки, переважно дієслівне римування.

Виконуються думи у супроводі народного інструменту, який називають кобзою, бандурою або лірою. Тому і виконавців дум називають кобзарями, бандуристами, лірниками.

Хто ж вони, оті талановиті співці-музики, котрі створили і донесли до нас невмирущі перлини – народні думи та історичні пісні? Це О. Вересай, П. Братиця, У. Кравченко-Крюковський, М. Ригоренко, Ф. Гриценко-Холодний, Данило Бандурка. Цікава доля Григорія Любистки, який був бандуристом у дочки Петра Першого, цесарівни Єлизавети.

- Прочитайте текст думи, зверніть увагу на особливості стилю розповіді.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА БАРАБАШ¹

Як із день-години
Зчиналися великі війни на Україні,
От тогді ж то не могли обібрати,
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш, да Хмельницький,
Да Клиша білоцерківський.
От тогді вони од своїх рук листи писали,
До кроля Радислава посилали.
Тогді ж то кроль Радислав листи читає,
Назад одсилає,
У городі Черкаськім Барабаша гетьманом настановляє:
„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаськім гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білій Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигирині хоть писарем військовим”.
От тогді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,
Тільки півтора года.
Тогді ж Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його вітав
І стиха словами промовляв:
„Ей, пане-куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
Чи не могли б ми з тобою удвох королевських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?”
От тогді ж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
„Ей, пане-куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий!
Нащо нам з тобою королевські листи удвох читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Чи не лучче нам із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-соль по вік вічний уживати?”
От тогді ж то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє має,
Ще кращими напитками вітає.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий
Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напивсь,
Дак у його і спать поваливсь.
От тогді-то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця щирозлотний
Перстень ізняв,

¹ *Барабаш Іван* (р. нар. невід. – 1648) – осавул реєстрового козацького війська, прибічник польської шляхти. Скараний повсталими козаками.

Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого повірного добре кликав-покликав:
„Ей, слуго ти мій, повірений Хмельницького!
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського, до пані Барабашевої прибувати,
Кролевські листи до рук добре приймати”.
От тогді-то слуга, повірений Хмельницького,
Добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пильною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов – шличок із себе скидав,
У світлицю ввійшов – низький поклон послав,
Тії значки на скам’ї поклав,
А ще стиха словами промовляв:
„Ей, пані, – каже, – ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
Уже ж тепер твій пан Барабаш, гетьман молодий,
На славіній Україні з Хмельницьким великі банкети взчинають,
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листи кролевські оддати,
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?”
От тогді ж то пані Барабашева, гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
„Ей, не з горя-біди мойому пану Барабашу
Схотілося на славіній Україні
З кумом своїм Хмельницьким
Великі банкети взчинати!
Нащо б їм кролевські листи удвох читати?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-соль вічнії часи уживати?
А тепер нехай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славіній Україні огнів да тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарі годувати –
Од кума свого Хмельницького”.
От тогді ж то пані молодая Барабашева
Стиха словами промовляє:
„Ей, слуго, повірений Хмельницького!
Не могу я тобі листи кролевські до рук подати,
А велю я тобі до воріт одходжати,

Кролевські листи у шкатулі із землі виймати”.
От тогді-то слуга, повірений Хмельницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною до воріт одходжав,
Шкатулку з землі з кролевськими листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною до города Чигирина прибував,
Свойому пану Хмельницькому
Кролевські листи до рук добре оддавав.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Кролевські листи у кума свого Хмельницького зоглядає,
Тогді й напитуку дорогого не пропиває,
А тільки з двора тихо з’їжджає
Да на старосту свого Крачевського кличе, добре покликає:
„Ей, старосто, – каже, – ти мій старосто Крачевський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав, –
Ще б нас могли ляхи, мостивії пани, за білосорів почитати”.
От тогді-то Хмельницький як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердіє мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного з собою забирав,
От тогді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковниче – Максиме ольшанський,
А другий полковниче – Мартине полтавський,
Третій полковниче – Іване Богуне,
А четвертий – Матвіє Бороховичу.
От тогді-то вони на славну Україну прибували,
Кролевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогді-то у святий день, у божественний, у вовторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
„Ей, козаки, діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте, од сна уставайте,
Руський оченаш читайте.
На лядській табори наїжджали,
Лядській табори на три часті розбивали,
Ляхів, мостових панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий,
От тогді-то Барабаш, гетьман молодий, конем поїжджає,
Плаче-ридає і стиха словами промовляє:

„Ей, пане-куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий!
 Нащо б тобі кролевські листи у пані Барабашевої визволяти,
 Нащо б тобі козакам козацькі порядки давати?
 Не лучче б тобі з нами, із ляхами,
 З мостивими панами,
 Хліб-соль з упокоєм уживати?”
 От тогді-то Хмельницький
 Стиха словами промовляє:
 „Ей, пане-куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий!
 Як будеш ти мені сими словами докоряти, –
 Не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку, як галку, зняти,
 Жону твою і дітей у полон живцем забрати,
 Турському султану у подарунку одослати”.
 От тогді-то Хмельницький, як сі слова зговорив,
 Так гаразд-добре й учинив:
 Куму своїому Барабашеві, гетьману молодому,
 З пліч головку, як галку, зняв,
 Жону його і дітей живцем забрав,
 Турському султану у подарунку одослав,
 З того ж часу Хмельницький гетьманувати став.
 От тогді ж то козаки, діти, друзі, молодці,
 Стиха словами промовляли:
 „Ей, гетьман Хмельницький,
 Батю наш, Зинов Богдане чигиринський!
 Дай Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
 Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали!”
 Господи, утверди люду царського,
 Народу християнського,
 Всім слухаючим,
 Всім православним християнам,
 Пошли, Боже, много літ!

Думаємо і відповідаємо

- Яка тема розмови Б. Хмельницького й Барабаша?
- Як пощастило Б. Хмельницькому одержати кролевські листи?
- Як ви оцінюєте вчинок Б. Хмельницького?
- Дайте характеристику образу Б. Хмельницького.
- Зверніть увагу на строфічну будову думи.

Цікаво знати

Про неабиякий воїнський талант Богдана Хмельницького свідчать такі факти: в боях на Жовтих Водах і під Корсунем (16 і 26 травня 1648 року) військо Хмельницького вщент розбило добре озброєні та навчені військовий

справі заgonи польського короля. Повстанці діяли рішуче, швидко і злагоджено, добирали собі вигідні місця для зустрічі з ворогом. У битві під Пилявцями польське військо було розбите одним ударом. 80 гармат і декілька тисяч возів забрали козаки. Цю здобич оцінили в десятки мільйонів злотих (польські гроші).

Венеціанець А. Віміна у 1650 році записав, що бачив серед козаків таких стрільців, які пострілом гасять свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями.

■ Прочитайте уривок думи і визначте час її основних подій.

ДУМА ПРО САМІЙЛА КІШКУ

(Скорочено)

Ой із города із Трапезонда¹ виступала галера²,
Трьома цвітами процвітана, мальована,
Ой первим цвітом процвітана –
Злато-синіми киндяками³ пообивана;
А другим цвітом процвітана –
Гарматами арештована⁴,
Третім цвітом процвітана –
Турецькою білою габою⁵ покровена.
То в тій галері Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Гуляє,
Собі ізбранного люду має:
Сімсот турків, яничар⁶ штириста
Да бідного невольника півчвартаста⁷
Без старшини військової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий – Марко Рудий,
Суддя військовий;
Третій – Мусій Грач,
Військовий трембач;
Четвертий – Лях Бутурлак⁸,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,

¹ *Трапезонд* – тепер Трабзон, місто на північному узбережжі Малої Азії.

² *Галера* – старовинне військово судно, що пересувалось за допомогою весел.

³ *Кинд'ак* – стрічка, дорога тканина.

⁴ *Арештована* – тут: озброєна.

⁵ *Габ'а* – біле турецьке сукно.

⁶ *Яничари* – турецьке військо, створене з військовополонених, обернених у мусульманство, що охороняло багатих турецьких панів.

⁷ *Півчвартаста* – 350.

⁸ *Лях Бутурлак* – перекручене Ілля (Ілляш, Ляш), Путурнак (тобто потурчений).

Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири, як став по волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли...
До города Козлова¹,
До дівки Санджаківни² на зальоти³ поспішали,
То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаківна навстрічу виходжає,
Алкана-пашу в город Козлов
Зо всім військом затигала,
Алкана за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці визивала,
За білу скам'ю саджала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку саджала,
То Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Не барзо⁴ дорогії напитки вживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає,
Щоб не міг Ляше Бутурлак
Кішку Самійла одмикати,
Упоруч себе саджати.
То скоро ся тії два турчини до галери прибували...
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
„Ай ляше Бутурлаче,
Брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера,
Добро нам вчини,
Хоч нас, старшину, одімкни –
Хоч би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали”.
Каже Лях Бутурлак:
„Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни.

¹ Козлов – нині Євпаторія.

² Санджаківна – дочка козловського санджака (санджак – адміністративний район у Туреччині, так же іменувався і старший над цим районом).

³ Зальоти – залицяння, любовні пригоди.

⁴ Барзо – дуже.

Аще¹ будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати!”
То скоро Кішка Самійло зачував, словами промовляв:
„Ой Ляше Бутурлаче,
Сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати;
Ваша віра погана,
Земля проклята!”
Скоро Лях Бутурлак теє зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає:
„Ой, каже, – Кішко Самійлу, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче² всіх невольників доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек втрое буду брати!”
То тії два турчини теє зачували,
До Алкана-паші прибували,
Словами промовляли:
„Алкане-пашо,
Трапезондськеє княжа!
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного ключника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!”
То Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Великую радість мало:
Пополам дорогії напитки розділяло,
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою Санджаківною уживало.
Став Лях Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову ключника розбивати.
„Господи, єсть у мене що і спити, і ісходити.
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити”.
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубки в руки брав,
То у рукава, то у пазуху, крізь третю хусту додолу пускав.

¹ Аще – якщо.

² Паче – більше.

Лях Бутурлак по єдиному випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмiсто дитяти спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав,
Словами стиха промовляв:
„Козаки-панове,
Добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години ожидайте!”
Тоді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе прийняв,
Полуночної години ожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-паша з військом до галери прибувати,
То до галери прибував,
Словами промовляв:
„Ви, турки-яничари,
Помаленьку ячіте¹,
Мойого вірного ключника не збудіте!
Самі же добре поміж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотряйте, –
Бо тепер він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав”.
То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів проходжали,
Всякого чоловіка осмотряли,
Бог поміг – за замок руками не приймали!
„Алкане-пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного ключника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,
По три, по два старії кайдани і новії посправляв,
А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв”.
Тоді турки-яничари у галеру входжали,
Безпечно спати полягали;
А котрії хмельні бували,
На сон знемагали, –
Коло пристані козловської спати полягали...

¹ Ячати – кричати, галасувати.

Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
У галеру входжав,
Козаків побуджав.
Саблі булатні¹ на вибір вибирає,
До козаків промовляє:
„Ви, панове-молодці,
Кайданами не стучіте,
Ясини² не вчиніте,
Нікотрого турчина в галері не збудіте!..”
То козаки добре зачували,
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
„Ви, козаки-молодці,
Добре, братіє, майте,
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничар впень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море бросайте!”
Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничарів упень рубали,
Которих живих у Чорнеє море бросали,
А Кішка Самійло Алкан-пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнеє море побросав,
До козаків промовляв:
„Панове-молодці!
Добре дбайте,
Всіх у Чорнеє море бросайте,
Тільки Ляха Бутурлака не рубайте,
Міждо військом для порядку
За яризу³ військового зоставляйте!”
Тоді козаки добре мали,
Всіх турків у Чорнеє море пометали,
Тільки Ляха Бутурлака не зрубали,
Міждо військом для порядку
За яризу військового зоставляли.
Тоді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли...
А ще у неділеньку,

¹ Булатний – стальний.

² Ясина – галас, тривога.

³ Яриза – посланець.

У полуденну й годину,
Лях Бутурлак од сна пробуджає,
По галері поглядає,
Що ні єдиного турчина у галері немає,
Тоді Лях Бутурлак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває,
У ноги впадає,
Словами промовляє:
„Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці віка могого на тебе!
Бог тобі да поміг неприятеля побідити,
Да не умітимеш у землю християнськую входити!
Добре ти учини:
Половину козаків у окови до опачин¹ посади,
А половину у турецькеє дорогее плаття наряди,
Бо ще будемо од города Козлова до города Цареграда² гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкан-пашу із дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти,
То як будеш одвіт оддавати?”
Як Лях Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогее плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.
То Лях Бутурлак чогось догадав,
Сам на чердак³ виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге по-турецьки.
Каже: „Ви, турки-яничари, помаленьку, братія, ячіте,
Од галери одверніте.
Бо тепер він підгуляв, на упокої почиває,
На похміллі знемагає,
До вас не встане, голови не зведе,
Казав: «Як буду назад гуляти,

¹ Опачина – весло.

² Цареград – так у народній творчості називається Константинополь (нині м. Стамбул).

³ Чердак – передня частина човна.

То не буду вашої милості і повік забувати!»
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали;
Із дванадцяти штук гармат гримали, –
Ясу¹ воздавали.
Тоді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
Ї Дніпру-Славути низенько уклоняли...
Тую галеру на пристань стягали.
Тоді злато-синії киндяки – на козаки,
Златоглави² – на отамани,
Турецькую білу габу – на козаки, на біляки,
А галеру на пожар спускали...
Очертами³ сідали,
Пили да гуляли,
Із семип'ядних пицалей⁴ гримали,
Кішку Самійла по волі поздравляли...
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!..
А чи на могилі положити?
А будуть буйні вітри по степу пролітати,
Твої струни зачіпати
І жалібно вигравати,
І будуть козаки подорожні проїжджати,
І твій голос зачувати,
До могили будуть привертати...”

*с. Стільне, Чернігівщина, 1926 р. –
Мишанич, с. 90.*

Думаємо і відповідаємо

- З ким воював Самійло Кішка? Який громадянський обов'язок він виконав?
- Якими рисами наділені українські козаки?
- Чим закінчилася боротьба запорозьких козаків з турками?
- Чому слава і авторитет Самійла Кішки живе серед народу?

¹ Яса – привітання, салют.

² Златоглав – верхня одежа з шовкової парчі, витканої або вишитої золотом чи сріблом.

³ Очертом – колом.

⁴ Пицаль – старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю.

КОЗАК НЕТЯГА ФЕСЬКО ГАНДЖА АНДИБЕР

Ой полем, полем Килиїмським,
Битим шляхом ординським,
Ей гуляв, гуляв козак, бідний летяга, сім год і чотири
Де потеряв з-під себе три коні воронії.
На козаку, бідному летязі,
Три серомязі,
Опанчина рогожовая,
Поясина хмельовая;
На козаку, бідному летязі, сап'янці –
Видні п'яти і пальці,
Де ступить – босої ноги слід пише;
А ще на козаку, бідному летязі, шапка-бирка –
Зверху дірка,
Шовком шита,
Буйним вітром підбита,
А околиці давно немає.
Ще ж то козак, бідний летяга, до города Килиї прибуває,
Та не питається, де б то стати
Коня попасти,
А питається, де корчма новая,
Шинкарка молодая,
Настя кабачна:
„Тая на нас, бідних летяг, хоч зла, да й обачна”.
Городом Килиєю іде,
Слухає-прислухається,
Чи не радиться хто на славне Запорожжя гуляти.
Аж тільки радяться-поражаються
Три дуки-сребраники
На кабак іти
Меду та оковитої горілки попивати.
Тогді-то козак добре дбав,
Попереду собі у кабаку кватиру займав,
Край груби сідає,
Плечі свої козацькі і пригриває.
Тогді дуки-сребраники у кабак уходжали,
У стола сідали,
По цебру меду, оковитої горілки постановляли.
Первий дука-сребраника Гаврило Довгополенко переяславський,
А другий Войтенко ніжинський,
Третій Золотаренко чернігівський.
Ще ж бідного козака-летяги не вітають
Ні медом шклянкою,
Ні горілки чаркою.
То козак, бідний летяга, на дуків-сребраників скоса поглядає;
То один дука-сребраника був обачний, –

Гаврило Довгополенко переяславський, –
Із кармана людську денежку виймав,
Насті кабачній до рук добре оддавав,
А ще стиха словами промовляв:
„Ей, – каже, – ти, шинкарко молода, ти, Насте, кабачна!
Ти, – каже, – до сих бідних козаків-летяг хоч злая, да й обачна:
Коли б ти добре дбала,
Сю денежку до рук приймала,
До погребга одходила,
Хоч норцового пива уточила,
Сьому козаку, бідному летязі,
На похмілле живіт його козацький скріпила”.
От тогді-то Настя кабачна денежку приймала,
До погребга одходила,
Меду та оковитої горілки вточила,
Козаку, бідному летязі, коновку в руки втербила.
От тогді козак, бідний летяга, як узяв коновку за ухо,
Оглядиться – аж і в дні сухо.
От тогді-то козак, бідний летяга,
Як став у собі хмель козацький зачувати,
Став коновкою по мосту погримати, –
Стали в дуків сребраників
Із стола чарки й шклянки літати.
От тогді ж то козак, бідний летяга,
Як став у собі більший хміль зачувати,
Став з-під опанчини рогожової,
З-під пояснини хмельової
Щирозлотний обушок виймати,
Став шинкарці молодій за цебер меду застановляти;
Стали дуки-сребраники
Один до одного стиха словами промовляти:
„Ей, шинкарко молода,
Настя кабачна!
Нехай сей козак, бідний летяга,
Не мається в тебе сеї заставщини викупляти,
Нам, дукам-сребраникам,
Нехай не зарікається воли поганяти,
А тобі, Насті кабачній, груб топити!”
От тогді-то козак, бідний летяга,
Як став сії слова зачувати,
Так він став по кінець стола сідати,
Став чересок винімати,
Став шинкарці молодій,
Насті кабачній,
Увесь стіл червінцями устилати.
Тогді дуки-сребраники,
Як стали в його червінці зоглядати,

Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою.
Тогді й шинкарка молода,
Настя кабачна,
Істиха словами промовляє:
„Ей, козаче, – каже, – козаче!
Чи снідав ти сьогодні, чи обідав?
Ходи зо мною до кімнати,
Сядем ми з тобою поснідаєм
Ли пообідаєм”.

Тогді-то козак, бідний летяга,
По кабаку походжає,
Квартиру одчиняє,
На бистрії ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
„Ой ріки, – каже, – ви, ріки низовії,
Помощниці Дніпровії!
Або мені помочі дайте,
Або мене з собою візьміте!”

От тогді один козак іде,
Шати дорогії несе,
На його козацькі плечі надіє;
Другий козак іде,
Боти сап’янові несе,
На його козацькі ноги надіє;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку главу надіє.

Тогді дуки-сребраники
Стиха словами промовляли:
„Ей, не єсть же се, братці,
Козак, бідний летяга,
А єсть се Фесько Ганджа Андибер,
Гетьман запорозький!
Присунься ти до нас, – кажуть, – ближче,
Поклонимось ми тобі нижче;
Будем радиться,
Чи гаразд-добре на славній Україні проживати”.

Тогді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він тее од дуків-сребраників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
„Ей, шати, мої шати!

Пийте, гуляйте:
Не мене шанують,
А вас поважають;
Як я вас на собі не мав,
Ніхто мене й гетьманом не почитав”.
Тогді-то Фесько Ганджа Андибер,
Гетьман запорозький,
Стиха словами промовляв:
„Ей, козаки, – каже, – діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сребраників
За лоб, наче волів,
Із-за стола виводжайте,
Перед окнами покладайте,
У три березини потягайте!”
Тогді ж то козаки, діти, друзі, молодці,
Добре дбали –
Сих дуків-сребраників за лоб брали,
Із-за стола, наче волів, виводжали,
Перед окнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
„Ей, дуки, – кажуть, – ви, дуки!
За вами всі луги і луки, –
Нігде нашому брату, козаку-летязі, стати,
Й коня попасти!”
Тогді-то Фесько Ганджа Андибер,
Гетьман запорозький,
Хоча помер,
Дак слава його козацька не вмере, не поляже!
Теперішнього часу,
Господи, утверди й поддержи
Люду царського,
Народу християнського
На многая літа.

Думаємо і відповідаємо

- Чому виник конфлікт між козаком і дуками?
- Ким був справді Ганджа Андибер?
- З якою метою Ганджа Андибер був одягнений у старий одяг?
- Які почуття викликав у вас образ Ганджі Андибера?
- Визначте ідею думи і запишіть.
- Як ви думаєте, чому за царату забороняли думи, а кобзарів переслідували?
- Чи можна вважати героїв дум патріотами і чому? Хто з них вам найбільше сподобався і чим саме?

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

- Зіставте тексти народної думи та історичної пісні і скажіть, чим вони схожі і чим відрізняються за змістом, персонажами, способом викладу матеріалу, побудовою і мовою.

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА, БО НІЧИМ ПРОЖИТИ

Зажурилась Україна,
 Бо нічим прожити,
 Витоптала орда кіньми
 Маленькі діти,
 Котрі молодії –
 У полон забрато;
 Як заняли, то й погнали
 До пана до хана.
 Годі тобі, пане-брате,
 Гринджоли малювати,
 Бери шаблю гостру, довгу
 Та йди воювати!

Ой ти станеш на воротах,
 А я в закаулку,
 Дамо тому стиха лиха
 Та вражому турку!
 Ой ти станеш з шabelькою,
 А я з кулаками,
 Ой щоб слава не пропала
 Проміж козаками.
 Ой козак до ружини,
 Бурлака до дрюка:
 Оце ж тобі, вражий турчин,
 З душею розлука.

ОЙ НА ГОРІ ДА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі да женці жнуть,
 А попід горою,
 Попід зеленою,
 Козаки йдуть.
 А попереду Дорошенко¹
 Веде своє військо,
 Веде запорізьке
 Хорошенько!
 Посередині пан хорунжий,
 Під ним кониченько,
 Під ним вороненький
 Сильне – дужий!
 А позаду Сагайдачний.
 Що проміняв жінку

На тютюн то люльку
 Необачний!
 „Гей, вернися, Сагайдачний!
 Візьми свою жінку,
 Оддай мою люльку,
 Необачний!”
 Мені з жінкою не возиться;
 А тютюн да люлька
 Козаку в дорозі
 Знадобиться!
 „Гей, хто в лісі, озовися!
 Да викрешем огню,
 Да потягнем люльки,
 Не журися!”

ОЙ НАВАРИЛИ ЛЯХИ ПИВА

(пісня про Івана Гонту²)

Ой наварили ляхи пива,
 Та й нікому пити;

Гей, взяли собі Україну,
 Та нігде прожити.

¹ *Дорошенко Петро (1627–1698)* – гетьман Правобережної України (1665–1676). Онук гетьмана Михайла Дорошенка. Вів боротьбу за возз'єднання Правобережної та Лівобережної України.

² *Гонта Іван (р.нар.невід. – 1768)* – один із керівників Коліївщини. Був сотником в Умані. Перейшов на бік повстанців, з'єднав свій загін з військом М. Залізняка. Після перемоги в Умані – полковник. Після придушення повстання був підданий лютому катуванню.

Ой наварили ляхи меду,
Та й не шумували;
Гей, взяли собі Україну,
Та й не шанували.

Ой ви, ляшки та недовірки,
Годі ж шанувати;
Гей, недалеко іде Гонта –
Дасться він вам знати!

Думаємо і відповідаємо

- Дайте визначення пісні.
- Про що розповідається в історичних піснях?
- Зіставте тексти кількох пісень і зверніть увагу на їх будову, особливо на те, чому в піснях введені повтори.
- Яка з історичних пісень вам сподобалася і чому?
- Хто є героями історичних пісень, якими властивостями характеру вони наділені?
- Які історичні пісні Молдови ви знаєте?

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Виникла наша література в сиву давнину, більше тисячі років тому в Київській Русі.

Від Київської Русі-України веде свій початок і українська література, перший давній період якої, з огляду на ті історичні умови та назву держави (Русь), називаємо **прадавньою українською**, або **давньоруською літературою**, найвидатнішою пам'яткою якої є героїчна поема в прозі „Слово про похід Ігорів”.

З XIV ст. починається **давня українська література**. У давній українській літературі слід розрізнити дві основні форми: усну народну творчість і книжне письменство. Перша форма існувала у вигляді усної передачі творів від одного покоління до наступного, від лірника, кобзаря-співця до їхніх учнів, від матері – до сина й доні. Йдеться передусім про пісні – історичні, любовні, патріотичні, обрядові, думи, а також плачі – голосіння, казки, легенди, перекази, бувальщини, анекдоти, прислів'я, приказки. Давня книжна література відрізняється від нової і мовою, і художніми засобами, і побудовою. З кінця XVI ст. – період Першого українського Відродження. Усяке Відродження – це загострене відчуття своєї національної самобутності. Пишно розквітає полемічна, драматична та віршована література, найвидатнішими представниками якої є Іван Вишенський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Герасим Смотрицький. Цей період називають епохою **бароко**.

Бароко – стиль у європейському мистецтві, якому властиві декоративна пишність, мальовничість і вигадливість форм. Саме тоді виник давній український театр. Мандрівні актори ставили релігійні драми, а в антрактах – інтермедії, гумористично-сатиричні сценки, які користувалися в середовищі міщан та селян величезною популярністю.

У цьому ж періоді виділяємо епоху монументального стилю (X–сер XI ст.), ознаками якого є масштабність, величність, ідейний пафос. Монументальними вважаємо „Остромирове Євангеліє», „Повість минулих літ” і т.д. Літературу з кінця XI до кінця XIII ст. називають епохою орнаментального стилю, головними рисами якого є ритмічність упорядкування художнього тексту, що нагадує візерунок, і витонченість художніх засобів-прикрас.

Ця оздоблюваність гармонійно підсилювала та увиразнювала зміст твору. Це ми бачимо, наприклад, у „Слові про похід Ігорів”, у „Повчанні дітям” Володимира Мономаха.

1798 рік (коли вийшла в світ поема І. Котляревського „Енеїда”) – рік народження нової української літератури. Літературну справу, розпочату Котляревським, Г. Квіткою–Основ’яненком та іншими письменниками початку XIX ст., геніально продовжили Т. Шевченко та багато інших прозаїків, поетів і драматургів.

Літературу XIX ст. ми називаємо **новою**, бо, на відміну від літератури попередніх семи століть, її мовою стала не напівмертва книжна, а жива народна.

Народними стали і характери – образи, тематика і проблематика літературних творів, їх фольклорне підґрунтя, відображення мрій народних мас. Література нової доби перестала бути синкретичною: лірика, епос і драма стали автономними, а кожен з цих родів зазнав видового розгалуження: лірико-громадянська, пейзажна, інтима, філософська; епос – героїчний, побутовий, сатиричний: драма – побутова, соціальна, психологічна. У надрах нової літератури виникають десятки нових жанрів: поеми, балади, оповідання, повісті, романи, сонети, памфлети, драми, комедії, трагедії, трагікомедії, водевілі, мелодрами тощо.

Такі основні віхи у становленні й розвитку української літератури від Київської Русі до кінця 80-х років XIX ст., такі її спрямування й основні особливості, які ви, мандруючи сторінками підручника, пізнаєте докладніше.

* * *

Українське художнє слово завжди утверджувало і відстоювало гідність людини й народу в цілому. Фізично виснажена до краю людина, послухавши у виконанні кобзаря історичну пісню, оживала й знову бралася за шаблюку; кріпак, скараний канчуками за непокору, після слухання думи міцніше стискав у руках косу чи сокиру; козак, що стікав кров’ю, на погук рідного слова знаходив у собі нові сили, і горе було нападаєві від списа козацького. На голос рідної пісні, на поклик художнього слова талановитих синів народу – письменників оживали знесилені серця.

Юнак, що прочитав Шевченків „Кобзар”, неодмінно запалювався святою любов’ю до України і вже до скону служив їй. Одне слово, усна народна творчість і художня література відвернули велику трагедію – знищення нації, самобутньої неповторної культури; вони врятували її, не дали зупинитися народові в його духовному розвитку.

ПРАДАВНЯ І ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛІТЕРАТУРА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ (XI–I-ша пол. XIII ст.) (прадавня)

Як держава Київська Русь склалася в IX ст. в результаті об'єднання різних східнослов'янських племен – полян, древлян, сіверців, радимичів, кривичів та інших численних неслов'янських племен, пов'язаних з ними спільним місцем проживання та історичною долею.

Київська Русь займала велику територію – від Балтійського та Білого морів до Чорного й Азовського, від Карпат до Волги й Оки. За князювання Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого це була могутня економічно й культурно розвинута держава, дружби з якою домагалися і ближні, й дальні країни.

Вчені припускають, що ще до прийняття християнства в Україні–Русі користувалися азбукою, яка мала назву глаголиця.

Переважна більшість мовознавців світу, базуючись на свідченнях античних авторів, пам'ятках давніх східно– та західнослов'янських літератур, а також даних археології, схиляються до тієї думки, що українська мова, очевидно, виділилася із спільної для багатьох племен праслов'янської мови в IV ст. і пройшла довгий шлях безперервного розвитку.

У наш час точиться гостра полеміка про те, якою мовою писали наші предки в Київській Русі. Прихильники старої гіпотези, яка склалася в російському мовознавстві XIX–XX ст., твердять, що в ті часи в ужитку була давньоруська мова, з якої походять східнослов'янські – українська, білоруська, російська. Їхні опоненти в останні десятиріччя висунули нову гіпотезу, за якою давньоруської мови не існувало, а була українська на одному з перших етапів її розвитку.

У IX–X ст. вона була вже досить багата лексично й досконала граматично. Нею виголошувалися промови на князівських вічах, писалися ділові папери (наприклад, договори русичів з греками), твори світського характеру („Слово о полку Ігоревім“, літописи тощо). Сучасна українська мова є її прямим продовженням, як французька – мови франків, італійська – латинської тощо.

Після прийняття християнства разом з культовими книгами на Русь прийшла староболгарська мова (церковнослов'янська). Болгарські просвітителі Кирило

і Мефодій створили слов'янську азбуку, яка отримала назву кирилиця. У Київській Русі одночасно використовувалися і кирилиця, і глаголиця. Кирилиця лежить в основі сучасного нашого алфавіту.

Отже, в епоху Київської Русі літературна мова була двох типів:

1) місцева на одному з ранніх етапів свого розвитку, тобто давня українська (можливо, в основі її лежала говірка, якою розмовляли тоді кияни, позаяк адміністративним і культурним центром був Київ);

2) старослов'янська (церковнослов'янська), яка базувалася на західноболгарській (македонській) говірці, але ввібрала в себе чимало елементів місцевих діалектів. Ці мови існували паралельно, впливали одна на одну, проте не змішувалися.

Після прийняття християнства спочатку в Києві, а потім і в інших містах та монастирях створювалися гуртки вчених людей, які перекладали церковні книги, художні твори й наукові праці – з давньогрецької, давньоримської, візантійської літератур. **Перекладна література** була досить багата і складалася з творів церковного і світського характеру.

З **релігійної літератури** в першу чергу було взято переклади староболгарською мовою творів з Біблії, потрібні під час церковних відправ (Євангеліє, Псалтир, Апостол та інші).

Біблія (від гр. *biblia* – книга) – визначна пам'ятка світової літератури. Створювалася вона 25 авторами понад тисячу років (з V ст. до Хр. по V ст. Хр.); складається з 77 окремих книг різних за обсягом, змістом, композицією та жанром.

Серед них є юридичні кодекси, хроніки, оповідання, перекази, ліричні пісні, релігійні настанови, пророцтва, заповіді, молитви, легенди, а також міфи про походження світобудови й людини, про кінець світу й інше. Усі ці твори згруповані в двох частинах Біблії: Старий Заповіт (50 книг) та Новий Заповіт або Завіт (27 книг).

У „Старому Заповіті” розповідається про напівлегендарну історію давньоєврейського та інших народів Близького Сходу: про їхній державний лад, спосіб життя, звичаї, повір'я, війни, перемоги й поразки, про видатних людей тих часів.

Твори Старого Заповіту склалися протягом віків усно і записані, як вважають учені, за часів славнозвісного царя Соломона (X ст. до Хр.).

▲ Створення світу. Мініатюра з Біблії, XII ст.

Біблія

СТАРИЙ ЗАВІТ

Перша книга Мойсеєва¹:

Буття².

Створення світу

1. На початку Бог³ створив Небо та землю.

2. А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води. 3. І сказав Бог: „Хай станеться світло“! І сталося світло. 4. І побачив Бог світло, що добре воно, – і Бог відділив світло від темряви. 5. І Бог назвав світло: „День“, а темряву назвав: „Ніч“. І був вечір, і був ранок – день перший. 6. І сказав Бог: „Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою. 7. І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так. 8. І назвав Бог твердь „Небо“. І був вечір, і був ранок – день другий. 9. І сказав Бог: „Нехай збереться вода з-під неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний“. І сталося так. 10. І назвав Бог суходіл: „Земля“, а місце зібрання води назвав: „Море...“ 12. І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що насіння його в нім за родом його... 13. І був вечір, і був ранок, – день третій... 16. І вчинив Бог обидва світила великі, – світило велике, щоб воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі... 19. І був вечір, і був ранок, – день четвертий... 21. І створив Бог риби великі, і всяку душу живу плазуючу, що її вода виросла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її... 23. І був вечір, і був ранок, – день п'ятий... 25. І вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його. І бачив Бог, що добре воно.

Новий Завіт відтворює історію Римської імперії також у напівлегендарній формі. Серед творів найважливішим було Євангеліє⁴ – оповідання про життя, віровчення, страту й воскресіння основоположника християнської релігії Ісуса Христа. Таких книг (Євангелій) чотири, і приписуються вони учням Христа –

¹ *Мойсей* – біблійний пророк, визволитель давніх євреїв з єгипетського полону. Мойсей після ряду чудес вивів єврейський народ з Єгипту і після 40 років блукань по Сінайській пустелі привів в „обітовану землю“ – Ханаан (тепер Палестина). Мойсей провів реорганізацію релігійно-морального і політичного законодавства Ізраїлю на основі одержаних ним від Бога десяти заповідей. Він – автор перших п'яти книг Біблії.

² *Буття* – перша книга Біблії, в якій ідеться про створення світу та виникнення єврейського народу.

³ *Бог* – первісне значення слова Бог не з'ясоване, воно прийшло з глибини віків, греки в зміст слова Бог вкладали Красу, поганські римляни – Силу, євреї – Закон, християни – Любов. Згідно з Біблією Бог – це надприродна, верховна, духовна субстанція або єство. Він створив всевіт і ним керує. Сутність визначають такі поняття: духовність, самобутність, неосяжність, безмежність, трансцендентність (те, що виходить за межі), вічність (позачасовість), всюдиприсутність, всевідання, всесильність, всевладність, незмінність, святість, праведність, справедливість, доброта, правда.

⁴ *Євангеліє* (від гр. evangelion – добра звістка) – Добро, Новина, Благовість, тобто гуманне віровчення.

апостолам Матвію, Марку, Луці, Іоанну. Одним із перших перекладів цих творів українською мовою було „Остромирове Євангеліє“, переписане дяконом Григорієм в 1056–1057 роках.

Біблія справила великий вплив на світову культуру Середньовіччя і певною мірою – нових часів. З неї митці брали сюжети, ідеї, теми, мотиви, образи, афоризми, а також деякі жанри (псалом, притчу, послання тощо).

Переробки й переспіви біблійних легенд, пісень, переказів тощо є в творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки.

На біблійні сюжети є чимало живописних, графічних, скульптурних творів. Т. Шевченко намалював серію малюнків „Притча про блудного сина“, С. Іванов – картину „Явлення Христа народу“. Церковні псалми поклали на музику Д. Бортнянський, П. Чайковський, Д. Верді та багато інших композиторів.

Думаємо і відповідаємо

- Що ви знаєте про писемність Київської Русі до прийняття християнства?
- Розкажіть про Біблію: час її створення, зміст, композиція, жанри.

Крім перекладних творів релігійного характеру були також перекладні твори і **світського** характеру, такі, як збірка „Пчела“ (в ній зібрані вислови на теми моралі та оповідання), укладені ченцем Києво-Печерської Лаври Антонієм, твори науково-природничого характеру та історичні повісті.

В **оригінальній літературі** Київської Русі розроблялися майже всі жанри перекладної літератури, однак були створені й нові різновиди (літописи, проповіді, навчання).

Найдавнішими пам'ятками оригінальної світської літератури Київської Русі є **літописи** – хронологічний опис важливих історичних подій, очевидцем яких був сам літописець або про які він чув чи вивчав з письмових джерел – „військових повістей“, монастирських переказів, „повчань“ тощо. Першим літописом, що дійшов до нас, є „Повість минулих літ“, або „Початковий літопис“.

Про високий ступінь розвитку оригінальної літератури Київської Русі XI– XII ст. свідчить й „Повчання“ Володимира Мономаха, **проповіді** Кирила Туровського і Іларіона та Климента Смолятич. „Особливо слід виділити твір Володимира Мономаха „Повчання дітям“.

Цікаво знати

Найдавніша згадка про те, що писемність існувала на східнослов'янських землях, у тому числі й на території сучасної України, ще до запровадження християнства належить до 858 року.

Уперше назва „Україна“ з'явилася наприкінці XII століття в літописі від 1187 року в зв'язку зі смертю в Переяславі князя Володимира Глібовича. У літописі так про це пишеться: „... і плакали по ньому всі переяславці. Він-бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині, був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями сповнений. За ним же Україна багато потужила...“

Про „СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ”

Це невелика повість про битву русичів з половцями на річці Каялі в 1185 році.

Композиція. „Слово про похід Ігорів” має вступ, основну частину і закінчення. У вступі безіменний автор роздумує, в якій манері описувати події. Основна частина – це кілька оповідань: про виступ Ігоревої дружини, похід, битви з половцями та про події, пов’язані з поразкою русичів: „золотий сон” Святослава, „плач Ярославни”, втеча Ігоря з полону. Кінцівка – величання Ігоря, князів та дружини. Особливістю композиції „Слова ...” є недотримання хронологічної послідовності у розповіді. Автор перериває опис походу Ігоря й згадує минуле чи переноситься думкою в інші місця (Київ, Путивль) або ж розмірковує над причинами та наслідками подій, радить, веде суперечку.

Образи. Розкриваючи зміст подій, автор розповідає про поведінку окремих людей, їхні вчинки, наводить їхні висловлювання, з чого поступово вимальовуються образи героїв. Людські характери змальовані скупко, але в кожному підкреслено найприкметнішу рису: в Ігоря – хоробрість, у Святослава – мудрість, у Ярославни – вірність і т.д. І розкриті ці властивості в найхарактерніших для даного героя обставинах: воїна – у битві, політика – у промові, жінки – в очікуванні повернення коханого.

Ігор – головний персонаж. Це князь, який любить свою батьківщину і без вагань готовий віддати за неї життя. Він чесний, відкритий, гордий і відважний. Ігор вольова натура: він один зумів повернути тисячі відступаючих воїнів назад. Його образ викликає симпатію.

Святослава автор називає великим, грізним київським князем. **Святослав** – видатний державний діяч, справжній патріот і благородна людина. Автор „Слова ...” оспівує мудрість і хоробрість Святослава, адже великий князь київський не лише об’єднавав руські землі, а й успішно звоював ворогів.

Єдиний жіночий образ „Слова ...” – **образ Ярославни**, дружини Ігоря. Поряд із мужніми, у залізних шатах воїнами на тлі грізних битв ця ніжна жінка виділяється дуже виразно, а глибокий ліризм та моральна краса Ярославни роблять цей образ неповторним.

У поемі є ще один образ, про нього у творі прямо не сказано ні слова, і водночас він у кожному рядку. Це – сам **автор твору**. Мабуть, один із талановитих представників давньоруського письменства, руський воїн, патріот рідної землі, тонка, емоційна натура з багатим життєвим досвідом.

Центральний образ „Слова” – Руська земля. Творча уява дала авторові „Слова”... можливість побачити величезні простори рідного краю від берегів Чорного моря до Новгороду і від Волги аж до Карпат. І чим ширше охоплено рідну землю гострим зором оповідача, тим вона конкретніша, тим життєвішим стає її образ: оживають і розмовляють ріки, звірі, птаство.

В „Слові ...”, як і в народній поезії, язичницька віра переплітається з християнською.

Жанр, тема, ідея. У „Слові ...” присутні елементи двох жанрів: проза („Чи не годилося б нам, браття, почати...”) переплітається з поезією („На Дунаї Ярославнин голос чути...”). Жанр „Слова ...” перші видавці визначили як героїчну пісню. Сучасні дослідники відносять „Слово ...” до жанру поеми,

що зумовлюється поетичністю метафор і порівнянь, ритмічною будовою значної частини тексту, багатою символікою.

Тема „Слова про похід Ігорів” – зображення невдалого походу Ігоревої дружини проти половецьких орд. **Ідея** „Слова...” – заклик руських князів до єднання для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів.

„Слово ...” підносить глибокопатріотичну ідею єдності народу та засвідчує високий культурний рівень давніх слов’ян – праукраїнців.

Письменство Київської Русі стало тим надійним фундаментом, на якому українці звели прекрасну будівлю своєї національної літератури.

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЕГА

ЗАСПІВ

Чи не гоже було б нам, браття,
почати старими словами ратних повістей про
похід Ігорів,
Ігоря Святославича?
Початися ж цій пісні по билицях¹ часу нашого,
а не за вимислом Бояна².
Боян-бо віщий,
якщо кому хотів пісню творити,
то розтікався він мислю по древу,
сірим вовком по землі,
сизим орлом під хмарами.
Споминав він, кажуть, давніх часів усобиці –
тоді напускав десять соколів на стадо лебедів³:
котрого сокіл настигає,
той спершу пісню співає
старому Ярославу⁴;
хороброму Мстиславу,
який зарізав Редедю перед полками касозькими;
красному Романові Святославичу.
Боян же, браття,
не десять соколів на стадо лебедів пускає,
а свої віщі персти на живії струни накладає, –
і вони самі князям славу рокотали.
Почнем же, браття, повість оцю
од старого Володимира до нинішнього Ігоря,
який укріпив ум силою своєю

¹ *Билина* – дійсність, те, що було насправді.

² *Боян* – славетний поет-співець і музикант – гусяр жив наприкінці другої половини XI – в середині XII ст.

³ *...десять соколів на стадо лебедів...* – образна характеристика гри Бояна на гусях: струни порівнюються з лебедями, пальці – з соколами.

⁴ Йдеться про Ярослава Мудрого.

і вигострив серця свого мужністю;
сповнившись ратного духу,
він навів свої хоробрі полки
на землю Половецькую¹
за землю Руськую.

ІГОР РУШАЄ В ПОХІД. ЗАГРОЗЛИВИ ВІЩУВАННЯ

О Бояне, соловію години давньої!
Аби ти оці полки ощебетав,
скачучи, соловію, помислом по древу,
літаючи умом під хмарами,
звиваючи славу обаполи часу нашого,
біжаючи тропою Трояна через поля на гори!
Співати було б пісню Ігореві, того (Олега) внуку:
„Не буря соколів занесла через поля широкії –
стадами галки біжать до Дону великого”.
А чи так заспівати було б, віщий Бояне, Велесів внуче²:
„Коні іржуть за Сулою –
дзвенить слава в Києві;
труби трублять в Новгороді –
стоять стяги в Путивлі”.
Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур Всеволод:
„Один брат,
один світ світлий – ти, Ігорю!
Оба ми є Святославичі!
Сідлай, брате, свої борзії коні,
а мої вже готові,
осідлані під Курськом, попереду.
А мої ті куряни – воїни вправні:
під трубами повіті,
під шоломами злеліяні,
кінцем списа згодовані,
путі їм відомі,
яруги їм знайомі,
луки у них напружені,
сайдаки отворені,
шаблі вигострені;
самі скачуть, як ті сірії вовки в полі,
шукаючи собі честі, а князю – слави”.
Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив,
що воно тьмою всіх його воїв прикрило.
І сказав Ігор до дружини своєї:

¹ ...на землю Половецьку... – тюркські кочові і напівосілі племена половців, що з'явилися на Русі 1061 р., заселяли степи між Волгою і лівобережжям середньої та нижньої течії Дніпра.

² Велес чи Волос – давньоруський бог худоби, пастухів, водночас бог поезії, покровитель поетів.

„Браття і дружино!
Лучче ж би потятим бути,
аніж полоненим бути.
Тож всядьмо, браття, на свої борзії коні
та на Дін синій поглянем”.
Спала князю на ум охота –
і жадоба спробувати Дону великого
знамення йому заступила.
„Хочу-бо, – сказав, –
списа приломити кінець поля Половецького;
з вами, русичі,
хочу голову свою положити
або напитися шоломом з Дону!”
Тоді вступив Ігор-князь в злоте стреме́но
і поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою путь заступало;
ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила;
лютий свист зблизька встав:
Див кличе з верху дерева –
велить прислухатись землі незнаємій:
Волзі, і Помор’ю, і Посуллю,
і Сурожу, і Корсуню,
і тобі, тмутороканський¹ ідол!
І половці небитими дорогами
побігли до Дону великого;
кричать теліги опівночі,
мов лебеді сполохані.

Ігор на Дін воїв веде!

Уже-бо біди його птахи ждуть по дуб’ю,
вовки страх наводять по яругах,
орли клекотом на кості звірів зовуть,
лисиці брешуть на черленії щити.

О Руськая земле, уже за горами еси!

ПЕРША БИТВА З ПОЛОВЦЯМИ

Довго ніч меркне.
Зоря-світ запалала.
Мла поля покрила.
Щебет солов’їв заснув,
говір галок пробудився.
Русичі великії поля черленими щитами² перегородили,

¹ *Тмуторокань* – столиця Тмутороканського князівства Київської Русі, на Таманському півострові; нині м. Тамань.

² *...черленії щити...* – дерев’яні щити руських воїнів були звичайно пофарбовані в рожево-червоний колір.

шукаючи собі честі,
а князю – слави.

З зарання в п'ятницю
вони потоптали поганії полки половецькії
і, сипнувшись стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними золото, і паволоки¹,
і дорогі оксамити.
Покривалами, і опанчами, і кожухами
почали мости мостити
по болотах і багнистих місцях, –
і всякими узороччями половецькими.
Черлен стяг, біла хоругов,
черлена чілка², сріберне ратище –
хороброму Святославичу.

Дрімає в полі Олегове хоробреє гніздо.
Далеко залетіло!
Не було воно в обиду породжене
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний ворон,
поганій половчине!
Гзак біжить сірим вовком,
Кончак³ йому вслід править до Дону великого.

Другого дня вельми рано
кривавії зорі світ провіщають;
чорнії тучі з моря ідуть,
хотять прикрити чотири сонця⁴,
а в них трепечуть блискавки синії.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут списам поломитись,
отут шаблям пощербитись
об шоломи половецькії
на ріці на Каялі,
близ Дону великого!

О Руськая земле, уже за горами еси!

Ось вітри, Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві.

¹ Паволоки – дорогі шовкові тканини.

² Черлена чілка – пофарбований кінський хвіст, прикріплений до древка – знак влади.

³ Кончак – син половецького хана. Очолював набіги степовиків на Русь.

⁴ Чотири сонця – йдеться про чотирьох князів, учасників походу.

Земля гуде.
Ріки мутно течуть.
Порохи поля прикривають.
Стяги говорять,
половці ідуть од Дону,
і од моря,
і зо всіх сторін руські полки обступили.
Діти бісові кликом поля перегородили,
а хоробрі русичі перегородили черленими щитами.
Яр-туре Всеволоде!
Стоїш ти в обороні,
прищеш ти на воїв стрілами,
гримиш ти об шоломи мечами харалужними¹.
Куди тур поскакає, своїм злотим шоломом посвічуючи,
там і лежать поганії голови половецькіі.
Поскіпані шаблями гартованими шоломи оварськїі
тобою, яр-туре Всеволоде!
Що там рани, дороге браття, –
забув він почесьть і життя,
і города Чернігова отчий злотий стіл,
і жони своєї милої, красної Глібівни,
звичаї і обичаї!
Були віки Трояна,
минули літа Ярослав;
були походи Олегові;
Олега Святославича.
Той-бо Олег мечем крамолу кував
і стріли по землі сїяв.
Вступає він в злоте стремено в городі Тмуторокані, –
і той дзвін чув давній великий Ярославів син Всеволод,
а Володимир кожен ранок уші закладав у Чернігові.
Бориса ж Вячеславича
хвальба на суд привела
і на Канині зелений постелила покров
за обиду Олегову,
хороброго і молодого князя.
З тієї ж Канини Святополк повелів взяти отця свого
межи угорськими інохідцями
до святої Софії, до Києва.
Тоді, за Олега Гориславича,
сіялося й виростало усобицями,
гинуло добро Даждьбожого внука²,
в княжих крамолах віки вкоротилися людям.
Тоді по Руській землі рідко ратаї гейкали,
та часто ворони каркали,

¹ *Харалужними* – назва зброї – мечі, списи, бойові ціпи.

² *Даждьбожий внук* – йдеться про руський народ.

трупи собі ділячи,
а галки свою річ говорили:
хотять полетіти за поживою.

То було в ті битви і в ті походи,
а такої битви – не чувано!
З зарання до вечора,
з вечора до світу
летять стріли гартовані,
гримлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужнії
у полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитьми
кістьми була засіяна,
а кров'ю полита:
тугою зійшло це по Руській землі!

Що там шумить,
що там дзвенить
здалеку рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
жаль-бо йому милого брата Всеволода.
Билися день,
билися другий;
третього дня під полудень упали стяги Ігореві.
Тут два брати розлучились на березі бистої Каяли;
тут кривавого вина не достало;
тут пир докончали хоробрі русичі:
сватів попоїли
і самі полягли
за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою к землі приклонилось.

ТУЖІННЯ ЗА ІГОРЕВИМ ВІЙСЬКОМ

Уже-бо, браття, невеселая година настала,
уже пустиня силу прикрила.
Встала обида в силах Дажьбожого внука,
вступила дівою на землю Трояна,
заплескала лебединими крильми на синім морі край Дону,
плещучи, прогнала щедрості часи.
Воювання князям із поганими пропало,
сказав-бо брат брату:
„Се моє, і те – моє теж”.
І почали князі про малее – „се великеє” мовити

і самі на себе крамолу кувати.
А погані з усіх сторін приходили з побідами
на землю Руськую.
О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, – к морю!
А Ігоря хороброго полку – не воскресити!
За ним кликнули Карна і Жля,
поскакали по Руській землі,
вогонь людям мечучи в полум'янім розі.
Жони руськії заплакали, мовлячи:
„Уже нам своїх милих лад¹
ні мислю помислити,
ні думою здумати,
ні очима оглядіти,
а злота і срібла того не мало загубити”.

І застонав же, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастьми.
Тоска розлилася по Руській землі,
печаль буйна тече серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на Руськую землю,
хапали дань – по бранці од двора².

Тії-бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,
уже лжу розбудили,
котру ото приспав був отець їх,
Святослав грізний великий київський грозьбою;
він прибив її своїми сильними полками
і харалужними мечами,
наступив на землю Половецькую,
притоптав горби і яруги,
змутив ріки і озера,
висушив потоки і болота.
А поганого Кобяка³
із лукомор'я,
од залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив.
І упав той Кобяк
в граді Києві,
в гридниці⁴ Святослава.
Тут німці і венеційці,

¹ *Ладо, лада* – муж, чоловік, дружина.

² *...по бранці од двора...* – тобто жінку, дівчину чи заміжню жінку.

³ *Кобяк* – половецький хан.

⁴ *Гридниця* – великий зал у княжому дворі.

тут греки і морава
співають славу Святославу,
корять князя Ігоря,
що потопив добро на дні Каяли,
ріки половецької, –
руського злота насипали.
Тут Ігор-князь висів із сідла золотого
та в сідло невольниче.
Сумні ж в городах заборола¹,
а веселощі поникли.

СОН І ЗОЛОТЕ СЛОВО СВЯТОСЛАВА

А Святослав мутен сон бачив у Києві на горах².
„Сю ніч з вечора одягали мене, – сказав, –
чорним покривалом на кроваті тисовій³,
черпали мені сине вино, з горем змішане,
сипали мені з порожніх сайдаків пособників-поган
великий жемчуг⁴ на лоно
і ніжили мене.
Уже дошки без князька⁵ в моїм теремі злотоверхім.
Сю ніч з вечора сірі ворони каркали під
Плісеньським на оболоні,
були в дебрі Кияні
і неслися до синього моря”.

І сказали бояри князю:
„Уже, княже, туга ум полонила;
се-бо два соколи⁶ злетіли з отчого стола золотого
пошукати града Тмутороканя
або напитися шоломом з Дону.
Уже соколам тим крильця повтинали поганих шаблями,
а їх самих опутали у пута залізні.
Темно-бо було в третій день:
два сонця затемнились,
оба багрянії стовпи погасились
і з ними молоді два місяці,
Олег і Святослав,
тьмою там заволоклися,
і в морі потонули,

¹ ...в городах заборола... – городи-кріпості обгороджувалися стіною, перед якою викопували рів.

² у Києві на горах... – княжий київський двір знаходився на горі, на високій частині города.

³ Тис – дорогоцінне дерево.

⁴ Жемчуг, перли були символом сліз.

⁵ ...дошки без князька... – знак трауру.

⁶ ...два соколи... – князі Ігор та Всеволод.

і велику зухвалість подали ханові¹.
На ріці на Каялі тьма світ покрила;
по Руській землі простерлися половці,
наче пардуже² гніздо.
Уже упала хула на хвалу,
уже вдарило насилля на волю,
уже кинувся Див на землю.
І от готськії краснії діви
заспівали на березі синього моря:
дзвонять руським злотом,
славлять часи Бусові³,
леліють мсту Шарукана⁴.
А нам уже, дружино, жодних веселощів!”

Тоді великий Святослав ізронив золоте слово,
із сльозами змішане,
і прорік:
„О мої синовці,
Ігорю і Всеволоде!
Рано есте почали Половецькую землю мечами разити,
а собі слави шукати.
Та без честі одоліли,
без честі-бо кров поганую ви пролляли.
Ваші хоробрі серця в жорстокім харалузі сковані,
а в смілості згартовані.
Що ж ви вчинили моїй сріберній сідині?
І уже не бачу влади сильного,
І багатого, і многоратного
брата мойого Ярослава
з чернігівськими вельможами,
з воеводами, і з старшими,
і з боярами, і з топчаками⁵,
і з силачами, і з смільцями.
Тії-бо без щитів
з ножами захалаявними
кликом полки побивають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Ви ж сказали: «Мужаймося самі –
славу минулу самі візьмемо
і прийдешню ми самі поділимо!»
А чи диво се, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл пір'я мінає –

¹ Ханова – очевидно, збірна назва різних кочових народів Сходу.

² Пардуси – гепарди, хижі звірі з родини котячих.

³ Бус – це князь антів, предків східних слов'ян.

⁴ Половецький хан Шарукан.

⁵ Топчаки – очевидно, якась частина чернігівських тюрків.

високо птиць ганяє,
не дасть гнізда свого в обиду.
Та се зле: князі мені – не пособники,
нінащо ся година обернулась.
Он в Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.
Туга і печаль сину Глібовому!”
Великий княже Всеволоде!
На мислю б тобі прилетіти іздалека –
отчий злотий стіл постерегти!
Ти-бо можеш Волгу веслами розкрити,
а Дін шоломами вилляти!
Коли б ти тут був –
то була б рабиня по ногаті,
а бранець – по різані¹.
Ти-бо можеш посуху живими самострілами стріляти –
удалими синами Глібовими!

О, стогнати Руській землі,
спом’янувши давнішню годину і давніх князів!
Того старого Володимира
ніяк було пригвоздити до гір київських;
отож-бо й нині встали стяги Рюрикові,
і другії – Давидові,
та нарізно в них бунчуки мають, співають списи!

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

На Дунаї Ярославнин голос чути,
вона, чайка незнаєма, рано квилить:
„Полечу, – рече, – я чайкою по Дунаєві,
омочу шовковий рукав у Каялі-ріці,
утру князю кривавії його рани
на дужому його тілі”.
Ярославна рано плаче у Путивлі² на заборолі, мовлячи:
„О вітре, вітрило!
Чому, господине, так сильно вієш ти?
Чому мечеш ти хиновськії стрілки
на своїх легесеньких крильцях
на моєї лади воїв?
Мало тобі було вгорі під хмарами віяти,
леліючи кораблі на синім морі?
Чому, господине, мої веселощі по ковилі розвіяв?”

¹ *Ногата і різань* – дрібні гроші.

² Путивль був дуже укріпленим городом, і коли половці після поразки Ігоря посунули на Русь, Ярославна перебралася із Новгорода-Сіверського у це безпечніше місце.

Ярославна рано плаче в Путивлі-городі на заборолі, мовлячи:
„О Дніпре-Словутичу¹!
Ти пробив еси кам'яні гори²
через землю Половецькую.
Ти леліав еси на собі Святослава насади³
до полку Кобякового.
Прилелій, господине, мою ладу мені,
щоб я не слала йому сліз на море рано”.

Ярославна плаче рано у Путивлі на заборолі, мовлячи:
„Світлеє і трисвітлеє сонце!
Всім тепле і красне еси!
Чому, господине, простерло гарячі промені свої
на лади воїв,
в полі безводнім спрагою їм луки звело,
тугою сайдаки стягло?”

ІГОР ТІКАЄ З ПОЛОНУ

Грає море опівночі,
ідуть смерчі млою:
Ігореві-князю бог путь явить
із землі Половецької
на землю Руськую,
к отчому злотому столу.
Позгасали вечірні зорі.
Ігор спить,
Ігор не спить,
Ігор мислю поля мірить
од великого Дону
до малого Дінця.
Свиснув опівночі Овлур⁴ на коня за рікою,
велить князю розуміти:
князю Ігорю не бути кликаним!

Гуде земля,
шумить трава,
вежі половецькії задвигтілися.
А Ігор-князь поскочив горностаєм в очерет
і білим гоголем на воду.
Зметнувся на борзого коня
і скочив з нього сірим вовком.

¹ *Словутич* – славний. Так Дніпро називається в українських народних піснях.

² *Кам'яні гори* – пороги на Дніпрі.

³ *Насади* – великі човни з високими, „насадженими” боками.

⁴ *Овлур* – як сказано у літописі, це половець, який утік на Русь разом з Ігорем.

І помчав він до лугу Дінця,
і полетів соколом під млою,
забиваючи гусей і лебедів
на сніданок, обід і вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
тоді Влур вовком помчав,
струшуючи собою студену росу:
підірвали-бо своїх борзих коней.

ПОВЕРНЕННЯ ІГОРЯ; ВЕЛИЧАННЯ

То не сороки заскрекотали –
по сліду Ігоревім їздить Гзак з Кончаком.
Тоді ворони не каркали,
галки позмовкали,
сороки не скрекотали,
полози повзали тільки.
Дятли стукотом путь до ріки вказують,
слов'ї веселими піснями світ провіщають.

Сказав Боян про походи Святослава,
піснетворець часу давнього –
Ярослава, Олега, княжого:
„Хоть і тяжко тій голові бути без пліч –
зле і тілу без голови”, –
Руській землі без Ігоря.

„Сонце світиться на небесах –
Ігор князь в Руській землі”, –
дівчата співають на Дунаї,
в'ються голоси через море до Києва.
Ігор їде по Боричевім¹ до святої Богородиці Пирогощої².
Землі раді, городи веселі.
Співавши пісню старим князям,
потім і молодим співати:
„Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володимиру Ігоревичу!”

Здоров'я князям і дружині,
що стають за християни на поганії полки!
Князям слава і дружині!
Амінь³.

¹ *Боричів узвіз* – нині Андріївський узвіз у Києві, що веде від Андріївської церкви на Поділ.

² Ігор їхав з верхнього Києва на Подолля до церкви, в якій поставили ікону „пирогощу” (гр. – *баштова*), привезену з Константинополя.

³ *Амінь* – це слово (гр. „істинно”, „хай буде так”) ставили в кінці літературних творів.

Думаємо і відповідаємо

- Що в творі вас найбільше вразило (події, герої, екскурси у минуле, описи чи що інше)? Чому?
- Зіставте Ігоря зі Всеволодом та Святославом. Підготуйтеся до їх порівняльної характеристики.
- У чому ліризм, моральна краса і велич Ярославни? Що в ній вас приваблює?
- Яка частина поеми є центральною? Чому, на вашу думку, вона має особливе значення для розкриття ідеї цього твору?

ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV–XVIII ст. (давня)

Після монголо-татарської навали, починаючи з середини XIII ст., українські землі поступово окупувалися сусідніми державами. Закарпатську Україну загарбали угорські феодалі. Буковина опинилася під владою молдовського господаря. Значна частина українських земель увійшла до складу Литви, а потім – Польщі. Зв'язки між територіально роз'єднаними частинами народу, звичайно, послабилася, проте ніколи не зникали, а з часом почали посилюватися. Всі українці завжди усвідомлювали себе єдиною нацією і постійно боролися за возз'єднання своїх земель у самостійну державу – суверенну і незалежну.

Внаслідок зруйнування центрів культури Київської Русі розвиток давньої української літератури в перший час дуже підупав. До середини XVI ст. вона не змогла піднятися до того рівня, на якому була в часи Київської Русі. Нормальному розвитку її заважали роз'єднаність території, відсутність своєї держави, постійні утиски і переслідування з боку панівної верхівки країн-окупантів.

Стогнала вкрай пошматована земля, терпіли муки закріпачені феодалами волелюбні сини степів, плакали осиротілі діти, жони–вдови, а чужинці-загарбники чинили насильство над народом, його мовою, глушилися над прадідівськими звичаями.

Однак усна народна творчість невпинно збагачувалася: виникали нові твори, з'явилися нові жанри – думи, історичні пісні, які продовжували традиції давньоруських билин, героїко-фантастичних казок, переказів і легенд про богатирів.

В українській книжній літературі тієї доби творили такі майстри слова, як Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Самійло Величко, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький та інші. Українська літературна мова того часу була ще далекою від народної, але невпинний процес проникнення елементів розмовної мови в книжну зближував ці мовні стихії, особливо в козацьких літописах, в драматичних творах і полемічних посланнях.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Найталановитішим і найпліднішим українським полемістом¹ XVI–XVII ст. був Іван Вишенський. Перекоаний демократ, гуманіст, палкий патріот, він став на захист православ'я, гідності й прав людини-трудівника, нещадно викривав і гостро заперечував феодально-кріпосницький устрій Речі Посполитої, її агресивну політику.

Полемічна література має художньо-публіцистичний характер, а тому становить окремий етап у розвитку українського красного письменства. Основою полеміки були релігійні розходження, але учасники її порушували також важливі суспільні питання.

Невідомі точні дати його народження і смерті.

Біографічних відомостей про Івана Вишенського збереглося дуже мало. Народився він в містечку Судова Вишня на Львівщині між 1545–1550 рр.

Вишенський у зрілому віці жив у різних містах Галичини, Поділля, Волині, зокрема в Луцьку і Острозі при дворі князя Острозького. У віці 30–35 років Іван з Вишні, як він сам себе звав, несподівано постригся в ченці й оселився в Греції на Афоні.

На Афоні Вишенський пробув більше сорока років, жив у кількох монастирях, потім осів у самотньому скиті² серед лісу, заховавшись від усього світу, та ще й дав обітницю мовчання. Дав, та не дотримав слова, хоч твердого характеру і стійким у переконаннях був. Не дотримав обітниці й заговорив, бо відчув нестерпну тугу за покинутим краєм. Любов до батьківщини перемогла релігійний фанатизм. У кожного, хто прибував з України, скитник докладно розпитував про життя земляків і, дізнавшись про знущання шляхти й ксьондзів над народом, написав „Послання до всіх, в лядській землі живущих“, за ним – друге, третє... Його полум'яні послання, надіслані в Україну, швидко стають популярними і поширюються в рукописних списках; надруковане було тільки одне.

На заклик братств Вишенський прибуває в Україну, багато подорожує, пише нові твори. За щирість і правдивість, за безстрашну прямоту, з якою він викривав панівну верхівку, й незганьблене сумління його дуже любили.

Через два роки Вишенський повернувся на Афон, наказав себе замурувати в кам'яній печері. У 20-х роках XVII ст. в голоді, молінні й роздумах помер цей аскет, письменник і політичний борець.

Творчість. Іван Вишенський писав послання і полемічні трактати³, в яких відстоював життєві інтереси народу, викривав жорстоких панів та єпископів, мріяв про справедливий суспільний лад.

Найвизначніші твори Вишенського – це вже згадуване „Послання до всіх, в лядській землі живущих“, „Послання до князя Острозького“, „Послання до єпископів“ та інші.

¹ *Полеміка* (від гр. *polemicos* – войовничий) – дискусія, зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-якого питання, полемічний – той, що містить суперечливі думки.

² *Скит* – житло християнського ченця – пустельника.

³ *Трактат* – наукова праця, де докладно розглянуто якесь конкретне питання чи окрему проблему.

Про „ПОСЛАННЯ ДО ЄПИСКОПІВ”

Це послання адресоване архієпископові Михайлові, єпископам Потієві, Кирилові, Леонтієві, Діонісієві та Григоркові, які 1596 р. в Бресті проголосили унію (союз) православної церкви з католицькою. Задум у цих церковних ієрархів був патріотичний і благородний: відділити українську православну церкву від Московського патріархату і повернути її в бік Західної Європи. Із запровадженням унії мали б припинитися переслідування, яких зазнавали православні від поляків-католиків, і українське духовенство одержало б рівні права з польським духовенством.

Проте більшість віруючих на чолі з Констянтином Острозьким унії не підтримала. Непримеренну боротьбу з уніатами розпочав Іван Вишенський. На початку „Послання до єпископів” він з сарказмом висміяв Берестейську угоду, назвавши її „гадючою”, чим посприяв посиленню розколу української церкви на дві ворогуючі конфесії.

Несприйняття православними унії було фатальною помилкою: Україна не скористалася своїм історичним шансом. Наступні століття довели слушність цієї великої ідеї.

У роки більшовицької влади уніатська церква, очолювана митрополитом Андрієм Шептицьким, була бастионом національного спрямування в духовному житті українського народу. Нині, через чотири століття після Берестейської угоди, чимало богословів та істориків релігії дали унії позитивну оцінку.

У цьому посланні єпископи зображені як жорстокі феодалі, які й так голодних селян ще більше „оголоднують і спрагнучими чинять”, їх „труд і піт кривавий проїдають”.

Іван Вишенський перший в українській літературі так сміливо виступив на захист трудівників, спростував нібито існуючу вищість аристократів над простолюдинами.

Послання Івана Вишенського спрямовані й проти Ватикану, який підтримував і заохочував колоніальну політику польських феодалів на українських та білоруських землях.

**ВЕЛЬМОЖНИМ ЇХНИМ МИЛОСТЯМ ПАНАМ
АРЦИБІСКУПУ МИХАЙЛУ І БІСКУПАМ ПОТІЮ, КИРИЛУ, ЛЕОНТІЮ,
ДІОНИСІЮ ТА ГРИГОРКУ ІОАНН, ЧЕРНЕЦЬ З ВИШНІ, ВІД СВЯТОЇ
АФОНСЬКОЇ ГОРИ СЕРДЕЧНО ВАМ ЗИЧИТЬ, ЩОБ БУЛА ПОСЛАНА
ВАМ З НЕБА ПАМ'ЯТЬ ПОКАЯННЯ, СТРАХ ГЕСНИ Й МАЙБУТНЬОГО
СУДУ ВІД ВСЕВИДЯЩОГО ОКА ТРОЇЧНОГО БОЖЕСТВА,
ОТЦЯ, І СИНА, І СВЯТОГО ДУХА**

(Уривок)

Покажіть, отже, мені ви, котрі згоду в'яжете, чи котрийсь із вас отой перший ступінь сам собою виконав і чи перебуває у вірі, заснованій на непорушному фундаменті, з виконаними заповідями? Чи не ваші милості лихими справами розорили спершу віру? Чи не ваші милості розпустили в собі джерело похотей через прагнення здирства грошового і мирського достатку і насититися ніяк не можете, а ще більшим голодом та спрагою похворіли, прагнучи світських достатків? Покажіть же мені, о ви, котрі згоду в'яжете, чи хтось із вас, будучи в мирському житті, виконав оті шість заповідей,

узаконених Христом: тобто чи голодних нагодував, чи спраглих напоїв, чи мандрівних людей прихистив, чи голих одягнув, чи хворим послужив, чи темничників навідував? Чи не ваші милості ті шість заповідей не тільки потоптали в мирському чині, але й нині, начебто в духовнім перебуваючи, постійно топчете!

Чи не ваші милості голодних оголоднюєте і чините спраглими бідних підданих, котрі носять той самий образ Божий, що й ви; на сиріт церковних і їхнє прогодування подане від благочестивих християн грабуєте і з гумна стоги та обороги тягнете, самі з того зі своїми слугами годуєтеся, їхній труд та піт кривавий, лежачи та сидючи, сміючись та граючи, пожираєте, горілки очищені курите, пиво трояковиборне варите і вливаєте у прірву ненаситного черева, самі і з гістьми своїми пересичуєтеся, а сироти церковні голодні і спрагли, а бідні піддані у своїй неволі річної потреби не можуть задовольнити, з дітьми у скруті, їжу собі уймають, боячись, що їм хліба до наступного врожаю не вистачить.

Чи котрийсь із вас завів у дім страннього, прихистив, задовольнив, ноги по-авраамському мандрівній людині помив? Чи не ваші милості, котрі самі нібито в духовному чині, странніх огуджуєте, ганьбите, обмовляєте, ненавидите, лихословите, оббріхуєте? А що з'явилося з тих вуст, котрі в'яжуть сморідну згоду, – вони таким духом огуджували, кажучи: „А що вони, оті патріархи чи грецькі владики? Жебраки, волоцюги, облудники!” Ось бачите, як ви розумієте гостинність для странніх.

Чи було, що ви одягали голих? Чи не ваші милості самі оголюєте: з обори коні, воли, вівці у бідних підданих забираєте; податки грошові, податки поту й труду від них витягуєте; із них з живого лупите, оголюєте, мучите, морите, гоните до ком'яг на шкут, не зважаючи на час: взимку і влітку, в негоду, а самі, як ідоли, на одному місці сидите або, коли й трапиться перенести на інше місце того ідолотворного труда, безскорбно переносите його на колісках, так наче ви вдома сидите. А бідні піддані і день і ніч на вас трудяться й мучаться, ви ж бо, їхню кров, силу, працю і старання висмоктавши і починивши голими в оборі та коморі, ваших вирванців, що ступають перед вами, фалюндишами, утрфинами і каразіями одягаєте, щоб красним виглядом тих слуг око наситити, а ті бідні піддані простої доброї серм'яжки не мають, щоб покрити голизну. Ви з їхнього поту мішки повно напихаєте грішми золотими, талярами, півталярами, ортами, четвертаками, потрійними суми докладаєте, шукаєте в шкатулах місця, де б котрій особі з тих згаданих грошей гідно було б спочивати, в тії бідолахи шеляга, за що солі купити, не мають.

Чи було, що ви хворим послужили? Чи не ваші милості самі чините хворих із здорових: б'єте, мучите і забиваєте? Пошкреби тільки свою лису голівку, ксьондзе біскупе луцький, скільки ти за свого священства живих мертвими до Бога послав, одних січеною, других водотопною, третіх вогнепальною смертю вигнав із цього життя? Я думаю, що пам'ятаєш, ваша милість, усіх тих, якщо захочеш покаянну правду на сповіді виригнути? Згадай-но Пилипа, маляра багатогрошового! Куди ті рум'яні золоті після його невірної смерті подівалися, в чиєму нині сидять ув'язненні?

Чи ж було, що ви в'язнів у темницях навідували? Чи не ваші милості в темниці за правду зачинаєте і даєте терпіти біди християнським людям?

Чи не ваші милості й Никифора добре навідали і в темницю зачинити його подбали, щоб безпечно при неправді панувати і не мати з його вуст викриття за своє відступництво зі своїм папою? Але знайте і таке: коли навіть людський язик замовкне, та глядач згори бачить тих, що внизу, – уздрите ви все своє теперішнє тоді, коли, виконавши таїнство цього життя, відійдете в країну майбутнього віку. Тоді все те вам відкриється, чого нині не можете обмацати й побачити через окрадення сліпоти світу цього і його слави.

Покажіть мені ви, котрі згоду в'яжете, чи котрийсь із вас покинув дім, села, маєтки, майно, родичів і мирське життя заради Господа? Чи не ваші милості для того й до біскупства докопалися, щоб знайти у Божій церкві більше маєтків, майна, грошових скарбів та прибутків, слуг лічбою подвійною і потрійною, ніж мали їх спершу, славою віку цього коронуетеся, плаваєте, як у маслі, в безпечальних та розкішних достатках, дочок обвіновуєте багатим біскупським вином, робите зятів пишногордими панамі і забагатіли церковним, сирітським, убогих і тих, що сліду Христового тримаються, добром своїх підлеглих; титули тим зятям найславніші у світі цьому подавали: від війських на підкоморих, від підкоморих на суддів, від суддів на каштелянів, від каштелянів на старост, від старост на воевод перевертаєте!

Отож запитаю вас при цьому на докінчення тих п'яти ступенів. Покажіть мені ви, котрі згоду в'яжете, як це ви удостоїлися управляти вірою, коли плоди віри самі від себе розорили, а саму віру обезчестили й наругу над нею вчинили? Чи не бачите, нікчемні мудреці, того, що сказав Христос: „Так ото й кожен із вам, який не зречеться усього, що має, не може бути учнем моїм”. А коли не може бути його учнем, як же він може пізнати таїнство віри? А коли таїнство віри пізнати не може, як же цією вірою управляти сміє? Чи не бачите ви, котрі згоду в'яжете, віру вас самих, адже у воскресіння мертвих не віруєте? Чи ж не бачите вашу сміливість, адже у прірву впали! Чи не бачите вашу сліпоту, адже в погибель, світолюбства погрузли! Чи не бачите вашу премудрість, адже у звабах цього віку потонули! Чи не бачите ваш подвиг, труд, ревність і старання, адже за благами теперішнього віку гонитеся, а майбутнього пам'ять, тепло, страх та боязнь погубили!

Але, о возлюбленіі, віруйте, віруйте, адже буде суд і страшний суд, і такий страшний, як і нині, коли б вам сердечні очі відкрилися, і жажнувшись од видіння страшного судді, тікали б ви голі, як мати вас народила, од тих біскупств, від титулу того й санів тих, котрі здобули ви собі в Римі, й усе те за шматину чи віхоть не оціниться. Але що ж, коли змістити світ, і його любов, і його державця вам не попустить? Отож я вас із повинності своєї християнської застерігаю, нагадую, молю, прошу і в ноги вам кланяюся: тікайте в Сігор із Содоми, щоб сірка й вогонь геєнський у тім невір'ї вас не спостигли, біжіть на покаяння, доки час віку вашого вам триває – по смерті-бо покаяння не знайдете! Коли ж не можете показати велике покаяння подвигу, принаймні дух свій у православній вірі спустить і вже не від усіх частин Бога відпадете.

Правду-бо вам кажу, правду, коли не покаєтеся і справдешнім помислом, серцем і душею не повернетесь у православ'я, то будете в геєнському вічному вогні разом з вашими папами клекотіти й кипіти, від якого вас хай би порятував син Бога живого, який прийшов у світ спасти грішників. Амінь.

- На чий захист став письменник-полеміст? Як саме?
- Якими рисами наділені представники католицької віри?
- До чого закликав український народ І. Вишенський?
- Стиль того часу називають „плетінням слівес”? Як ви думаєте, чому?

ВІРШОВАНА ЛІТЕРАТУРА

У давнину вважали: якщо ти освічена людина – повинен уміти вправно скласти вірш з будь-якого приводу. Саме тому в братських школах та колегіумах піітика (теорія і практика віршування) була чи не найважливішим предметом. Вірші писалися з приводу Різдва, Великодня та інших релігійних свят, на честь приїзду в школу якоїсь високопоставленої особи – ці вірші звали похвальними. Були також історичні, сатиричні вірші. Популярними були твори „мандрівних дяків”, що гуртом обходили двори, хором співали, читали вірші, ставили невеликі сценки і цим заробляли собі на харчі. Їхні твори були гумористичні, навіть релігійні теми подані в жартівливому дусі.

Так виникла в Україні **бурлескна** література. У бурлескних віршах „мандрівних дяків” жартівливо трактуються серйозні теми, нерідко звучать соціальні мотиви.

На ґрунті сатири релігійних бурлескних віршів XVIII ст. виникає сатирична віршована література.

Вірші XVI–XVII ст. написані нерівноскладовою системою віршування. Це означає, що кількість складів в окремих рядках різна.

Наприклад:

*Ні одного не сищеш малого куточка,
Чтоб где лиха не била великая бочка.*

У XVII ст. паралельно виникла **рівноскладова** (силабічна) система віршування (силаба – по-латинськи „склад”). Найчастіше зустрічаємо чотирнадцятискладові силабічні вірші, наприклад:

*Которому книжечку тую офірую
І под іменем всего войська в друк дарую.*

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Хмельниччина, ця героїчна доба в житті українського народу, найдокладніше відображена в трьох козацьких літописах: Самовидця, Грабянки і Величка. Чому козацьких? Бо йдеться в них про звияги січового козацтва, та й авторами-літописцями цих творів були козаки.

„Літопис Самовидця” в запису під 1663 роком описує Чорну Раду під Ніжином, докладно розповідає про два ворожі табори – Сомка та Брюховецького і про жорстоку розправу останнього над своїм суперником та його прихильниками.

„Літопис Григорія Грабянки” описує історію козацтва з часу його виникнення до 1709 р. У ньому наводяться тексти багатьох державних актів, гетьманських

універсалів, грамот, договорів. Написано цей твір тодішньою українською літературною мовою з використанням віршів, панегіриків¹. Автор третього чотиритомного, літопису – Самійло Величко закінчив Києво-Могилянську академію і був людиною енциклопедичних знань, вільно володів шістьма мовами. „Літопис Самійла Величка“ відрізняється чіткою ідейною спрямованістю та високим художнім рівнем.

Оздобою літопису є оповідь кошового отамана Івана Сірка; мотиви з цього твору черпали Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Дмитро Яворницький, Олександр Довженко та інші письменники, композитори, художники.

Козацькі літописи зібраним фактичним матеріалом і патріотичною спрямованістю стали основою (або поштовхом) до виникнення низки літературних художніх творів.

ДРАМАТУРГІЯ

Перші драми XVII ст. були віршованими діалогами і називалися **шкільними**, бо виходили зі стін вищих шкіл. Автори їх – викладачі, духовенство, студенти. За тематикою це різдвяні та великодні драми.

Як правило, до шкільних драм додавалися **інтермедії** чи **інтерлюдії**² – побутові гумористичні сценки, котрі йшли як окремі невеличкі вистави в антрактах між діями драми чи трагедії. Сюжетна основа інтермедій, звичайно, фольклорна (народні жарти, анекдоти, прислів'я, побутові подробиці). Завданням інтермедій було розвеселити, розважити глядача, втомленого від напруженої дії драматичного твору. Автори надавали найбільшій уваги шкільним драмам, а їх слухали неохоче (тому життя цих п'єс було короточасним, інтермедії ж були для авторів чимось другорядним), а глядач йшов на виставу саме заради них.

Саме з інтермедії бере свій початок український театр. Його зародження відбувалося на початку XVII ст.

Мандрівні дяки створювали **вертепи**³ і під час різдвяних свят ставили вистави з колядками. Вистава відбувалася у спеціальній скриньці, яка зовнішнім виглядом нагадувала макет двоповерхового будиночка. Вертепник, пересуваючи на дротиках дерев'яні ляльки, говорив за кожну особу. У верхній частині йшли сцени релігійного змісту, а в нижній – з народного життя. Так у XVII ст. виникла вертепна драма.

Народ любив вертеп за правдивість зображення життя в його сценках, за гумор, гостре сатиричне слово. Так інтермедії та вертепна драма готували появу професійної драматургії, зокрема комедії.

Думаємо і відповідаємо

- Що подібне й що відмінне у шкільних та вертепних драмах?
- Життя яких класів ці п'єси відтворювали? Звідки автори брали сюжети?

¹ *Панегірик* – твір, у якому когось або щось прославляють.

² *Інтермедія, інтерлюдія* – від латинського *infer* – між, *medius* – середина, *ludus* – гра.

³ *Вертеп* – старовинний пересувний ляльковий театр, де ставили релігійні й світські п'єси.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794)

Григорій Сковорода ще за життя став легендою. До Шевченка не було в Україні популярнішої за нього людини. Є й зараз на Полтавщині над річкою Многою село Чорнухи, а в ньому незаселена ділянка, яку звать дворцем Сковороди. Саме тут стояла хата Сави і Палажки Сковород – малоземельних селян з козаків.

У тій хаті 3 грудня 1722 р. побачив світ їхній первісток Григорій.

Одного дня повів тато сина до дяка в науку. У полотняній торбї малюка – скибка житнього хліба, а в душі – цікавість: що то за наука в тій школі?

У дяка-скрипаля Гриць був на привілейованому становищі, бо той виявив у хлопця незвичайної краси голос, навчив нотної грамоти, поставив першим співаком у церковному хорі, давав читати книжки, підготував до вступу в академію.

Одного серпневого ранку Гриць поцілував натруджені руки старої неньки та передчасно посивілого батька і з торбою харчів, латинською граматикою та улюбленою сопілкою надовго покинув рідне село. Йшов йому тоді шістнадцятий рік. Битим шляхом через Пирятин пішки дістався жадібний до знань юнак до Києва, мандруючи із кобзарем та в дорозі навчаючись на кобзі грати. Здійснилася давня мрія хлопця – навчатися у Києво-Могилянській академії. Григорій став одним з найретельніших, особливо наполегливих і тямущих студентів. Закінчив академію в 1753 р.

На двадцятому році життя Сковороду відряджають до Петербурга в придворну капелу, бо він прославився чудовим басом, майстерною грою на скрипці, флейті, бандурі, цимбалах і сопілці та композиторським талантом. Музику Григорій створював на власні вірші. І таку музику, що деякі із сквородинських пісень перейняли навіть кобзарі. Отже, поет, композитор, соліст і музикант в одній особі! Всебічно обдарований хлопець міг би зажити слави та багатства. Але життя не пізнаєш, якщо скнітимеш у палатах, тому Григорій вирішив якомога більше мандрувати, зустрічатися з людьми. Повернувшись до Києва, юний поет і композитор вирушає за кордон і три роки мандрує по Угорщині, Словаччині, Польщі, відвідує Братиславу, Відень, Будапешт. Він буває в університетах, слухає лекції знаменитих професорів, працює в бібліотеках, студіює філософські праці й, володіючи багатьма мовами, вільно дискутує із ученими різних країн. З Європи Сковорода повернувся без шеляга в кишені, але сповнений новими знаннями та блискучими ідеями.

Повернувшись в Україну, Сковорода у Переяславському колегіумі почав викладати піітику. Працював залюбки, писав вірші та підручник з поетики. Викладав предмет Сковорода по-новому, що не сподобалося єпископу, і Сковорода був звільнений з роботи.

Наступні шість років Сковорода працював у селі Коврай на Переяславщині домашнім учителем сина поміщика Томари.

Хоч і добре було Сковороді в Ковраї, його тягне до спілкування з молоддю, і він стає у Харківському колегіумі викладачем синтаксису, грецької мови та

етики¹. Незвичайний це був учитель: писав байки, викладав стародавні мови, глибоко цікавився математикою, географією, економікою; учив тих етичних норм, яких завжди дотримувався сам. Оскільки підручника з етики не було, Сковорода написав його сам. Це був його перший філософський твір, основою якого є думка, що ледарство – найбільша людська вада.

З 1769 р. Сковорода вів мандрівне життя, не спокушаючись різноманітними посадами й чинами, щоразу відхиляючи пропозиції і світських, і церковних осіб.

Так великий учений став мандрівним педагогом-просвітителем. Ходив Сковорода у звичайній свиті. Крім книг, рукописів, сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав.

Майже тридцять років неквапно мандрував цей співець-музикант і вчитель-байкар курними шляхами Лівобережжя, заходив у села й хутори, рідше – в міста, здебільшого на ярмарок, зупинявся в приятелів, а то й у зовсім не знайомих селян, і всюди зустрічали його як рідного, приймали як найпочеснішого гостя, бо зі Сковородою до хати входили дружня бесіда, добрий настрій, доброзичлива порада, влучний жарт.

Чого навчав Сковорода? Що в природі – краса, гармонія, а в суспільстві – несправедливість, і щоб змінити макросвіт на краще, треба кожному змінити мікросвіт, тобто себе самого. Пізнавай себе, а пізнавши – удосконалюй. Пізнаючи свої нахили, людина правильніше визначить своє місце в суспільстві й принесе найбільшу користь. Великий філософ доводив, що людина не може бути щасливою, якщо діє всупереч своїй природі.

Григорій Сковорода був переконаним демократом. Погляди великого правдолюбця мали великий вплив на наступні покоління. Лев Толстой зазначав, що світогляд Григорія Сковороди дивовижно близький йому.

Останні десятиріччя життя Сковороди – це роки його слави.

Важко повірити, але великий філософ передбачив свою смерть. У 72 роки він пішки пройшов триста верств аж до Орловщини, де жив його учень і приятель Михайло Ковалинський, щоб передати йому рукописи своїх творів. Непомітно проминув час у задушевних розмовах. Останні слова, обійми, стискання рук – і Григорій Савич рушив додому. Зупинився в селі Іванівці. З цієї нагоди господар запросив гостей; серед своїх прихильників Сковорода був веселий, балакучий, згодом вийшов у сад і край дороги став копати яму. „Що це ви робите, Григорію? – запитали здивовані друзі. „Та копаю собі могилу, бо прийшов мій час“, – наче про щось буденне, відповів той. Коли ж гості роз'їхалися, Сковорода помився, переодягнувся в чисту білизну, ліг на лаві й... заснув навіки. Сталося це 9 листопада 1794 р. Помер великий мудрець так просто, як і жив.

З творчої спадщини Григорія Сковороди залишились збірка ліричних поезій „Сад божественних пісень“, книга „Байки Харківські“, філософські трактати й притчі. Особливість творів Сковороди полягає в тому, що в ліричних поезіях він – філософ, а в філософських працях – лірик.

Проти ворогів щастя трудової людини спрямовує автор сатиричні стріли свого найкращого поетичного твору – „**Всякому місту – звичай і права**“.

¹ *Етика* – наука про мораль, її походження і роль у суспільному та особистому житті людей.

У цьому вірші Григорій Сковорода шикує в один ряд усіх, кого засуджує, – здирників, бюрократів, пияків, розпусників, підлабузників, ледарів. Це пани, що безупинно стягають поля, купці й лихварі, що обманюють трудящих, чиновники та юристи, що зловживають своїм становищем, багачі, у яких „дім, як вулик, гуде від гуляк“.

Отже, совість і мудрість у цій поезії не лише протиставлені багатству й знатності – вони піднесені автором над усім дріб'язковим, буденним, нікчемним.

Проблеми, порушені у поезії „Всякому місту – звичай і права“, були зло–боденними для того часу й вимагали негайного розв'язання, тож автор висвітлив їх із властивим йому сатиричним пафосом¹.

ВСЯКОМУ ГОРОДУ НРАВ И ПРАВА

Всякому городу нрав и права;
 Всяка имеет свой ум голова;
 Всякому сердцу своя есть любовь,
 Всякому горлу свой есть вкус каков.
 А мне одна только в свете дума,
 А мне одно только не идет с ума.

Петр для чинов угли панськіи трет,
 Федька – купец при аршине все лжет.
 Тот строит дом свой на новый манер,
 Тот все в процентах, пожалуй, поверь!
 А мне одна только в свете дума,
 А мне одно только не йдет с ума.

Тот непрестанно стягает грунта.
 Сей иностраны заводит скота.
 Те формируют на ловлю собак,
 Сих шумит дом от гостей, как кабак, –
 А мне одна только в свете дума,
 А мне одно только не йдет с ума.

Строит на свой тон юриста права,
 С диспут студенту трещит голова.
 Тех беспокоит Венерин амур,
 Всякому голову мучит свой дур, –
 А мне одна только в свете дума,
 Как бы умерти мне не без ума.

Смерте страшна, замашная косо!
 Ты не щадиш и царских волосов,
 Ты не глядиш, где мужик, а где царь, –
 Все жереш так, как солому пожар,
 Кто ж на ея плюет острую сталь?
 Тот, чія совість, как чистый хрусталь.

¹ Пафос – пристрасне натхнення, піднесення.

- Які проблеми порушує Г. Сковорода в цій поезії ?
- Наведіть фольклорні епітети, приказки та порівняння, використані в поезії.

БАЙКИ

Григорій Сковорода – не лише талановитий поет-лірик, а й видатний байкар. Сковорода надав байці жанрової самостійності, в той час як байки його попередників лише ілюстрували твердження, висловлені в творах інших родів літератури. Сковорода створив 30 прозових байок. Відтворити істину й висловити критичне ставлення до суспільних явищ – таке завдання й призначення байки, на думку Сковороди. Тому деякі його байки гостро сатиричні. В його байках висміюється розумова обмеженість, чванство й самодурство панства.

Байки навчають скромності й волелюбності.

Значна частина байок присвячена темі праці. Кожна людина, на думку байкаря, наділена певним даром. Треба вчитись розпізнати його. Дехто, знехтувавши природними задатками, вибирає для себе прибутковий фах, але цим шкодить собі й суспільству. „Не змагай до того, що не дано від природи“, – повчав письменник. Саме ця думка покладена в основу байки „Бджола і Шершень“.

У байках Сковороди відчувається вплив його попередників у цьому жанрі, починаючи від Езопа до Лессінга, але головне джерело його байок – українська народна казка.

Особливість байок Сковороди: мораль, яку він називає „силою“; буває в кілька разів більшою, ніж основна частина байки.

Про байку „БДЖОЛА І ШЕРШЕНЬ”

Бджоли збирають мед, тому що „для цього народжені“, для них сам процес збирання меду „незрівнянно більша радість від споживання його“. Цього Шершень збагнути не може. Як і слід, наприкінці байки алегорія розкривається: „Бджола – це символ мудрої людини, яка у природженому ділі трудиться. Шершень – се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого“ і проводять життя паразитичне, в розкошах. **Ідея** байки: праця повинна стати для людини природною потребою, „найсолодшою поживою“. Тільки тоді життя матиме зміст і красу. А паразитів на зразок Шершня в суспільстві не повинно бути. У праці людина відчуває радість буття, а в безділлі деградує. Така мораль трудового народу. Автор щоденним життям утверджував свою ідею природної праці.

Байка „Бджола і Шершень“ стала популярною, бо її мораль відповідала поглядам народу й була спрямована проти суспільства, у якому пани – нероби споживали результати праці мільйонів.

БДЖОЛА І ШЕРШЕНЬ

– Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Ти ж знаєш, що плоди твоєї праці не так тобі, як людям корисні, а тобі часто шкодять, приносячи замість нагороди смерть. А все одно ви не перестаете збирати мед. Багато у нас голів, але всі без мозку. Видно, що ви без толку закохалися в мед.

– Великий ти дурень, пане совітнику, – відповіла Бджола. – Мед любить їсти і ведмідь, та й Шершень теж лукаво його дістає. І ми могли б мед красти, як іноді братія і робить, якби любили лише їсти його. Але для нас незрівнянно більшою радістю є збирати мед, ніж їсти. Ми до цього народилися і не перестанемо це робити, поки не вмеремо. А без цього жити і досхочу мед їсти для нас все одно, що смерть.

Сила. Шершень – це образ людей, що живуть крадіжкою чужого і родяться лише на те, щоб їсти, пити й т. ін. А бджола – це мудра людина, що в своєму сродному ділі працює. Багато шершнів без толку говорять: „Для чого цей, наприклад, студент вивчився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися і не мати багатства?...” Вони не розуміють, що сродна праця – це найсолідша в світі річ...

Що є гірше, як плавати в багатстві і смертно мучитися без сродної праці?.. Нема нічого радіснішого за життя відповідно до природи. Тоді є солодкою і фізична праця, і терпіння тіла... Але ж треба розкусити, що то означає жити відповідно до природи. Це не закон тваринного бажання нашого, а блаженне існування в сродній собі часті. Це те існування, про яке древній Епікур¹ сказав: „Дякуємо блаженній природі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним”.

Думаємо і відповідаємо

- Проаналізуйте самостійно байку „Бджола і Шершень”: осягніть її зміст, розкрийте алегорію, виявіть застосовані автором зображувально-виражальні засоби, доберіть з тексту матеріал для характеристики персонажів, визначте головну думку твору.

ПРИТЧІ

Григорій Сковорода є також автором ряду притч-оповідей алегорично-повчального характеру.

Притча за жанром споріднена з байкою, бо вона, так само як байка, має сюжет, діалог, мораль. У притчах Сковорода висловлював свої філософські, естетичні й педагогічні погляди.

Про притчу „РОЗМОВА, ЗВАНА АЛФАВІТ, ЧИ БУКВАР СВІТУ”

Життя, за Григорієм Сковородою, – це постійний і безперервний пошук істини. І ця істина, порівнюючи з людським життям, нетлінна. Без її пошуку не може людина вповні бути щасливою.

¹ Епікур (342–271 р. до Хр.) – грецький філософ.

„Бути щасливим, – пише він у «Розмові, званій Алфавіт, чи Буквар світу», – пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді з загальною потребою”. Вихідна позиція філософа така: „Природа – всьому початкова причина і рушійна сила”. А основною моральною засадою є „Праця – живий і невисипущий рух усієї машини... . Багато хто, потоптавши природу, вибирає для себе ремесло наймодніше і найприбутковіше, але сим лише ошукує себе”.

Людина народжена для щастя, людина повинна бути щасливою. Але як цього досягнути? Григорій Сковорода певен, що це внутрішнє джерело спокою, яке треба постійно очищувати. Щастя, на думку філософа, не за морями, не в царських палатах, а в наших думках, в нашому серці, в любові.

Щастя, за Сковородою, і в любові до природи, бо, пізнаючи природу і себе в ній, людина вповні зазнає почуттів захоплення і радості від сприйняття прекрасного. Зливаючись з природою, людина виявляє свої кращі духовні якості. Щастя і в тому, щоб не бути бездіяльним, ніколи не переставати вчитися, цікавитись науками, любити їх.

Не може бути повного щастя без любові до рідного краю. Тож шукаймо щастя на своїй землі, а не за морями.

Одним із свідчень глибини творів Сковороди є їх афористичність. Не одна крилата фраза пішла мандрувати по світу з його писань: „Ні про що не турбуватись – значить, не жити, а бути мертвим”; „Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю”; „Не все те отрута, що неприємне на смак”; „З усіх утрат втрата часу найтяжча”; „Визначай смак не за шкаралупою, а за ядром”; „Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти”; „Один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий”; „Краще голий та правдивий, ніж багатий та беззаконний”.

Основа нашого щасливого буття на землі – здорова душа, бо з хворої душі виникають тілесні хвороби.

РОЗМОВА, ЗВАНА АЛФАВІТ, ЧИ БУКВАР СВІТУ

... Моя розмова стосується лише людинолюбних душ, чесних станів і благословених видів промислу, які не суперечать Божому і людському законові, а складають плодоносний церкви, ясніше кажучи, суспільства, сад, як окремі частини складають годинниковий механізм.

Мова моя тоді спокійніша, коли кожна людина не лише добра, але і споріднену собі всіма сторонами знаходить роботу. Се і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді з загальною потребою. Така потреба – се благодійство і послуга. Не дивно, що в стародавніх римлян як потреба, так і благодійство означалося словом *officium*, тобто моральний обов'язок.

Найдобріша людина тим неспокійніша і нещасніша, чим більшу посаду вона займає, але до неї не народжена. Та й як їй не бути нещасною, коли загубила той скарб, що дорожчий за все на світі: „Веселоці серця – життя для людини, і радість людська є довгоденність” (Сірах).

Як же не згубити, коли замість добрих послуг лише ображає друзів родичів, близьких і далеких, співвітчизників і чужоземців? Як не ображати, коли вона суспільству приносить шкоду? Як не зашкодити, коли погано виконувати обов'язки? Як не буде погано, коли немає завзятості і невтомної праці? Звідки ж з'явиться працелюбність, коли немає бажання і старанності? Де ж візьмеш бажання без природи? Природа – всьому початкова причина і рушійна сила. Вона і є матір'ю бажання. Бажання ж – започаткування, схильність і рух. Бажання, за приказкою, сильніше неволі. Воно прагне до праці і радіє з неї, як зі свого сина. Праця – живий і невсипущий рух усієї машини, доки не довершиться справа, що сплітає творцеві своєму вінець радості. Коротко кажучи, природа наснажує до діла і зміцнює до праці, роблячи її солодкою...

Скажу тобі: коли бажаєш, щоб син твій охоче й безпомилково виконував свої обов'язки, мусиш сприяти йому під час вибору звання відповідно до його якостей. Сто спорідненостей – сто звань, а всі почесні, як законні.

Хіба не знаєш, що маєтність – від чесно виконаних обов'язків, а не обов'язки від маєтності залежать? Чи не бачиш, що низьке звання часто віднаходить маєтність, а високе – губить?

Не дивись, хто вище і хто нижче, хто видніше і незнатніше, багатше й убогіше, але дивись на те, що з тобою споріднене. Вже ми казали, що без спорідненості все ніщо...

Коли володар маєтків живе щасливо, не тому він щасливий, що володіє ними: щастя до маєтків не прив'язане.

Коли казати про володіння за спорідненістю, слід розуміти і види всіх зовнішностей. Зовнішнє те, що лежить поза людиною: ґрунт, рід, чин тощо. Шукай, що хочеш, але не загуби світу. Шляхетний список лежить поза тобою, а ти поза ним цілком можеш бути щасливий. Він без світу ніщо, а світ без нього – щось, без чого не можна бути щасливим і в едемському раю.

Думаємо і відповідаємо

- Що з життєпису Сковороди вразило вас і чим саме?
- Розкажіть про особливості його байок.
- Кого Г. Сковорода зобразив у байці „Бджола і Шершень”?
- Доведіть, що в байках Сковорода в художній формі викладав свої філософські ідеї.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА

Понад два століття минуло з того часу, як цей самобутній і багатогранний письменник та учений ходив по землі, проте голос його не стихає, а все дужчає. Його заповіді справедливості, добра, людяності, працьовитості знаходять відгук у серцях і наших сучасників. Ще за життя Сковорода називали „українським Сократом”, „українським Горацієм”, „українським Езопом”. Адже як згадані мудреці у своїх країнах, так Сковорода в Україні значно розвинув філософію, літературу, педагогіку, тільки все це довелося йому робити самому. Як Ломоносову в Росії, лише у значно складніших умовах.

Григорій Сковорода змінив основи багатьох наук в Україні. Його просвітительська діяльність сприяла відкриттю першого (у Харкові) університету в Україні. У своїх творах, які наче підсумували найвищі здобутки давньої української літератури, Сковорода оспівав природу України, її працьовитих людей, їх прагнення до волі й щастя, висміяв панівну верхівку за її паразитизм і знущання з народу, проголосив людину та її волю найвищою цінністю. Сковорода розвинув ідеї демократизму й гуманізму, вніс у нашу літературу нові теми та образи. Його сатира підготувала ґрунт для появи політичної сатири Шевченка. Сковорода перший з українських письменників по-новому поставився до народнопоетичної творчості, розірвавши ланцюг заборон, який сковував митців. Народна мудрість стала основою в трактуванні письменником-філософом багатьох процесів суспільного життя.

„Спадщина Сковороди, – справедливо зауважив літературознавець Іван Пільгук, – є свідченням тієї істини, що в тяжкі часи історичних роздоріжж український народ носив у собі невгасиму жагу волелюбства, яка виливалась у поезію і роздумах великих мислителів. Спадщина Сковороди є дорогим надбанням української національної і світової культури.”

Пророче передбачаючи майбуття, а в ньому долю свого народу, великий письменник і філософ писав: „Ми створимо світ кращий. В Горній Русі (в майбутній Україні) бачу все нове: нових людей, нове творіння і нову славу”.

Цікаво знати

Тогочасна Україна мандрівних філософів не знала. Були мандрівні ченці, які збирали пожертву на монастирі. Мандрівні студенти заробляли собі на хліб навчанням дітей. Ходили по Україні мандрівні артисти, фокусники. Працювали на замовлення мандрівні ремісники. Григорія Савича можна вважати першим мандрівним філософом. Розповідають, що у своїй торбі, крім книг, Сковорода носив також скрипку і запасні чоботи.

Протягом 1769–1774 років у Харкові та в селі Бабаях Г.С. Сковорода написав 30 байок. Вони склали збірку „Байки Харківські”.

ОСНОВНІ НАДБАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ХІХ СТОЛІТТЯ

Ми коротко оглянули шлях української літератури від прадавнього письменства Київської Русі до самобутньої творчості Григорія Сковороди включно. Які ж її надбання за цей період?

Від „житій святих” і літописів через сатиричні вірші мандрівних дяків та інтермедії Митрофана Довгалевського і Якуба Гаватовича до „Послань” Івана Вишенського й Мелетія Смотрицького, поезії Климентія Зіновіїва, лірики та байок Григорія Сковороди збагачувалася наша література на жанри, теми, образи, ідеї. Долаючи вікові канони, жива мова народу зборювала книжну, з’являлися нові жанри, удосконалювалася система віршування. Кращі літературні сили зростали на життєдайному ґрунті усної творчості народу.

Розквіт давньої української літератури припадає на другу половину XVII і XVIII ст. Але вже з середини XVI ст. почався період великого піднесення української літератури, чому активно сприяв розвиток братств, шкіл, друкарень, наук гуманітарного і природничого циклу.

Наша давня художня література розвивається у взаємозв'язках з малярством, музикою, архітектурою та іншими видами мистецтва. У літературу приходять обдаровані особистості з різних станів. Найбільші художні досягнення цього часу – твори полум'яних полемістів Мелетія Смотрицького та Івана Вишенського і великого філософа Григорія Сковороди, бо саме вони перетворили українську літературу на дієву суспільну силу, на зброю нашого народу за піднесення національної свідомості і гідності.

Переважна частина творів українських письменників своєчасно не була надрукованою (ні твори Вишенського і Сковороди, ні козацькі літописи, ні більшість інтермедій тощо), що загальмувало літературний процес, негативно відбилосся на всьому духовному житті українців. Вільним виразником справжніх дум і сподівань народу, його поглядів був фольклор. У думах, історичних піснях, ліричній поезії виявилася творча сила народу, його соціальні, національні й естетичні ідеали.

Ця двоєдиність тодішнього літературного життя – літератури книжної й усної в їх взаємозв'язках – характерна риса нашого давнього письменства. Завдяки подвижництву письменників та безіменних творців фольклору наша література вийшла на магістральні шляхи народності й правдивого, критичного зображення життя.

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (другої і третьої чвертей ХІХ століття)

Кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. – надто важка доба в історії України. У 1764 р. скасовано гетьманство, через дев'ять років – Запорозьку Січ, цей форпост¹ волі народної, а незабаром повністю ліквідовано автономію на Лівобережжі. Україна стала низкою „новоросійських” та „юго-західних” губерній. І найстрашніше – запровадження кріпацтва. Ще недавно вільні люди стали рабами. Разом із кріпацтвом в Україну з Росії прийшло нещасття: царат масово закривав народні школи, що були до того майже в кожному українському селі. Ліквідовано друкарство; Синод² заборонив друкування навіть українського букваря. Настав жахливий занепад освіти.

Постало тривожне питання: бути чи не бути не лише українській мові, літературі, культурі, а й самому народові.

У відповідь на кріпосницький і національний гніт наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. посилюється опір народних мас, вибухають повстання, наприклад на Поділлі, де діяли загони легендарного Устима Кармалюка. Проти кріпосництва й царату борються члени Кирило-Мефодіївського братства – Тарас Шевченко, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров та інші. Скасування кріпацтва й розвиток капіталізму стимулюють зростання української культури: відкриваються гімназії, ліцеї, Харківський та Київський університети. У 1818 р. виходить перша граматики української мови О. Павловського. М. Максимович видає три збірки українських народних пісень, з'являються перші газети й журнали.

Українську науку того часу розвивали математики Т. Осиповський і М. Остроградський, фізіолог І. Срезневський, історики Д. Бантиш-Каменський, О. Бодянский, що видрукував знамениту „Історію русів” та інші.

Вихід у світ першої граматики української мови, збірок народних пісень, наукових праць багатьох авторів у галузі народної мови, фольклору та історії України довели всьому світові, що українська мова і культура є самобутніми, що не визнавати цього могли тільки колонізатори.

¹ *Форпост* – тут: те, що є передовим і має провідне значення.

² *Синод* – найвища церковна установа в царській Росії.

Зароджувався новий український театр. Перші професійні театри було засновано у Харкові, Києві, Полтаві. Розвиваються українська музика й живопис. Видатні кобзарі Андрій Шут, Остап Вересай високо несли українську пісню. Композитор Семен Гулак-Артемівський, художники Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський збагачували мистецтво України.

НОВА УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРА

На межі XVIII і XIX ст. виникла нова українська література, біля колиски якої стояв Іван Котляревський. Вихід „Енеїди” знаменував собою наступний етап в історії української літератури: кращі традиції давньої літератури були органічно засвоєні новою літературою; разом з „Енеїдою” народилася нова література з живою народною мовою. Процес становлення нової української літератури завершується виходом у світ „Кобзаря” Т. Шевченка у 1840 р., що було подією великої мистецької та історичної ваги.

Нова українська література розвивалася шляхом народності. До Шевченка народність розуміли вузько: як насичення літературних творів фольклорними мотивами, народнопоетичними художніми засобами, розмовною лексикою, як докладне зображення побуту народу. Творчість Шевченка народна в широкому розумінні, бо в ній уся правда про народ, його духовне життя, прагнення і мрії. Поет використав не тільки фольклорні засоби, а й увібрав дух, ідеї усної творчості народу.

Майже всі українські митці, починаючи з Котляревського і закінчуючи Шевченком, зазнали певного впливу сентименталізму й романтизму – літературних течій, що прийшли до нас із заходу. Реалізм і народність, національне відродження в українській літературі утверджувалися в одному річищі зі слов'янським національним відродженням початку XIX ст. в Чехії, Болгарії та інших країнах. Це був взаємопроникаючий процес. Т. Шевченко та його послідовники в народності літературного твору вбачали насамперед відбиття поглядів, ідеалів народу, його волелюбних прагнень, не відкидаючи, звичайно, відображення побуту, мотивів та засобів усної народної творчості. Тому в їхніх творах на першому плані – протест народу проти соціального і національного гноблення, образи народних месників – борців супроти царизму, який закабалював і сплюндрував Україну.

Нова українська література принесла нові теми, створила нові образи, покликала до життя нові жанри. Це **теми** соціальної та національної неволі, спільної боротьби трудящих проти царату, запроданства частини козацької старшини; **образи** народних месників, жінки-страдниці, сатиричні образи царів, панів-лібералів; **жанри**: ліро-епічна поема, віршована байка, балада, соціальна та історична повісті, реалістична драма, водевіль, громадянська та інтимна лірика.

▲ Фронтиспіс першого видання „Кобзаря” 1840 року. Офорт В. Штернберга

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ (1769–1838)

Народився 29 серпня 1769 року.

Рід Котляревських походив з українського старшинства й від російського уряду одержав дворянське звання.

Маєтність Петра Котляревського була невелика: крім садиби, мав за Ворсклюю до шістдесяти десятин поля і луків та ділянку лісу. Кріпаків усього восьмеро – дві родини. Через невеликі достатки батько змушений був

служити канцеляристом у міському магістраті.

Вразливий і чуйний до краси змалку, Івась подовгу милувався чарівними пейзажами, влітку бігав з друзями купатися і печерувати раків. А з осені сидів за столом у церковноприходській школі, в якій був чи не найкращим учнем. ґрунтовна початкова освіта стала гарною основою для здобуття знань у духовній семінарії. Тут Іван добре оволодів латинською, французькою та російською мовами, слабше – польською. Знання мов дало йому змогу читати в оригіналі „Енеїду“ Вергілія¹. Уже в семінарії, де писання віршів було обов'язковим для учнів, у юнака Котляревського проявилися неабиякі поетичні здібності. Він швидко міг дібрати до одного слова кілька рим, легко і вправно писав невеликі вірші, за що товариші прозвали його „рифмачем“. У VI частині „Енеїди“ Котляревський свідчить, що його „муза в полтавській школі вчилась“.

Останнього (богословського) класу юнак не закінчив. Може, через нестатки (навчання було платним) або тому, що не схотів стати священиком. Кілька років працював канцеляристом у новоросійській² губернській канцелярії. За складом характеру Іван Петрович був людиною доброю, співчутливою, ненавидів зло й неправду. Обидві ці обставини виявилися благодатним ґрунтом для сприйняття ним ідей просвітництва. За своїми переконаннями Котляревський був просвітителем, демократом, гуманістом. Утвердившись в юнацькі роки, ці переконання не змінилися до кінця життя.

Потім став домашнім учителем у поміщицьких маєтках. Становище вчителя в панській родині було важким і малооплачуваним.

Провівши дитинство та юність у місті, Котляревський мало знав життя і побут селян. Переодягнений у парубоцький стрій, пильно придивлявся до старожитнього способу життя українців, прислухався до розмов, вивчав звичаї, повір'я, обряди. Записував пісні, прислів'я, приказки, влучні слівця, жартівливі вислови, перекази – особливо про козацьку старовину. У його пам'яті відклалися величезні запаси знань про побутове й громадське життя своїх співвітчизників, що стало невичерпним джерелом літературної творчості письменника, яку розпочато поемою „Енеїда“.

У 1896 році Іван Петрович покинув учительювання.

¹ *Вергілій Марон Публій* (70-й рік до н.е. – 19-й рік н.е.) – римський поет, написав поеми «Енеїда» та «Георгіки», збірку віршів „Буколіки“.

² *Новоросійська губернія* – адміністративно-територіальна одиниця, утворена царською владою в 1707 році; до неї входили Миколаївщина, Херсонщина, Катеринославщина й Таврія; з центром у Катеринославі.

Відразу ж Котляревський вступив кадетом¹ до Сіверського карабінерного полку, який перебував у сільських місцевостях Полтавщини. Це дало змогу Івану Петровичу продовжувати вивчення народного життя.

Під час війни з Туреччиною (1807–1808) він брав безпосередню участь у багатьох боях, зокрема відзначився винятковою хоробрістю і винахідливістю при взятті Бендер та Ізмаїла.

За час перебування у війську Іван Петрович добре оволодів військовою справою, глибоко пізнав спосіб життя, інтереси, психіку, взаємини між солдатами і офіцерами, що йому дуже згодилося під час написання поеми „Енеїда” та водевілю „Москаль-чарівник”.

У 1808 році Іван Петрович вийшов у відставку в чині „капітана з мундиром”².

Втративши службу, яка була єдиним джерелом прибутку, Іван Петрович опинився в скрутному становищі. З „худеньким” гаманцем він подався в Петербург шукати якої-небудь посади. Довго штовхався у передпокоях „власителей судеб”, писав прошення, але все марно.

У 1810 році генерал-губернатор краю князь Бібіков запросив його на посаду директора Полтавського будинку виховання дітей бідних дворян. Це була своєрідна бурса при міській гімназії. У Будинку жило щороку 200–250 хлопчиків, на утримання яких виділялися невеликі кошти. Котляревський умів по-хазяйському розпорядитися ними. Організовував для дітей різні розваги. Клопотався і тим, щоб вони одержали достатні знання з різних предметів, були добре вихованими, людяними, вміли поводитися в товаристві. Вихованці його дуже любили й шанували. За добре ведення справ цар Олександр I нагородив Котляревського чином майора, пенсією 500 крб. щорічно та діамантовим перснем.

З 1827 року Іван Петрович займає ще одну посаду – наглядача богоугодних закладів.

Як людина він був дуже симпатичним і з першого знайомства приваблював серця, з усіма тримав себе як рівний з рівними, був душею кожної компанії.

Незважаючи на завантаженість по службі, Іван Петрович брав активну участь у культурному житті міста. У 1816 році він став директором полтавського театру.

На початку 30-х років письменник почав хворіти і в 1835 році був змушений залишити службу. Дедалі хвороба загострювалася, люті болі не стихали й на часинку, але він переносив їх мужньо, нерідко навіть жартував. А 10 липня 1838 року тихо згас.

Думаємо і відповідаємо

- Де вчився майбутній письменник? Яку освіту здобув? Якими книжками особливо захоплювався? Коли і як саме проявився в нього талант поета?
- Де Іван Петрович учителював? Чим захоплювався?
- Які службові посади обіймав Котляревський?
- Яку участь брав письменник у культурному житті Полтави?

¹ *Кадет* (від фр. *cadet* – молодший) – молодий дворянин на військовій службі в солдатському чині.

² Тобто мав право носити військову форму і не служачи в армії.

Перший пам'ятник І.П. Котляревському збудований на зібрані серед народу гроші й відкритий у 1903 році на батьківщині поета – у місті Полтава.

Про „ЕНЕЇДУ”

Джерела. Над „Енеїдою” Котляревський працював 30 років. Повністю твір завершено в 1825–1826 р.р., а видано в 1842 р. вже після смерті письменника. Для написання поеми автор скористався з досвіду своїх попередників. Близькими до обраного ними жанру були різдвяні та великодні вірші мандрівних дяків, жартівливо – сатиричні сцени яких нагадують окремі картини „Енеїди”, її стиль, гумор.

Головні джерела „Енеїди” – реальна дійсність того часу та усна народна творчість. Котляревський з уст кобзарів, лірників не раз слухав живу історію свого народу, в історичних і побутових піснях чув биття його вічно живого серця, своїх троянців – козарлюг зустрічав головним чином не на сторінках Вергілієвої поеми, а бачив їх на шляхах рідної Полтавщини, в полках, які формував на Дунаї, на церковних картинах талановитих, хоч і безіменних, українських живописців, читав про їхні звитяжні походи в козацьких літописах.

Пригадаймо, що незадовго до написання „Енеїди”, у 1775 році, за наказом Катерини II Запорозьку Січ було зруйновано. Тож зображення Котляревським козаків в образах відважних троянців було спробою нагадати українцям про героїзм, незламність духу, волелюбність, патріотизм наших предків і відновити притлумлену царизмом національну гордість українського народу, його прагнення до волі й самостійності.

Котляревський зробив сміливий вибір і написав поему „мужичою”, тобто народною мовою.

Сюжет. Котляревський, згідно з вимогами жанру, дотримується сюжету, запозиченого у Вергілія.

Після того як греки зруйнували Трою, внук троянського царя Еней, виконуючи волю богів, на чолі троянців мандрує в пошуках Італії, де він повинен заснувати нову державу. Після семи років блукань по різних морях і країнах, зазнавши чимало пригод, троянці прибувають до Італії. Зустрічають їх гостинно, але попереду – тривала й кривава війна троянців із рутульцями, бо цар рутульців Турн, як і Еней, хоче одружитися з дочкою царя Латина, Лавінією. На боці Турна Амата, дружина Латина, і латинське військо царя Евандра. Втручаються й боги: одні стають на бік троянців, інші – проти них, отже, й боги ворогують між собою. Війна закінчується тільки тоді, коли Еней в бою долає Турна. Аж тепер внук троянського царя стає царем латинської землі.

Як бачите, зміст обох творів схожий. І все-таки „Енеїда” оригінальна насамперед за композицією: у римського автора 12 частин, а в Котляревського – тільки 6. Ряд епізодів український письменник зовсім випускає, а деякі, навпаки, розгортає у ширші картини, пекло і рай описує по-своєму, інші картини теж оригінальні, бо вони в душі українського фольклору, та й дія відбувається в Україні. Правдиві й мальовничі картини життя України відтіснили античний світ на другий план. Завдяки такому самостійному підходу до справи „Енеїда” і вийшла оригінальним твором.

Жанр. „Енеїда” – поема, тобто великий за обсягом ліро-епічний віршований твір, в якому зображені значні події та яскраві характери, а розповідь про героїв супроводжується ліричними відступами. Жанр поеми народився з народних героїчних пісень.

За жанром „Енеїда” – травестійно-бурлескна поема. Травестія (з французької) дослівно означає „переодягання”. Бо й справді герої поеми римського автора у творі Котляревського одягнені в національний одяг українців, вживають українські національні страви й напої, співають українські пісні. Їхні звичаї, побут, життя різних соціальних станів – усе, як було в Україні у XVIII ст.

Суть травестії та бурлеску – в різкому контрасті між темою й характером її розкриття. „Енеїда” Котляревського – травестія, в якій не дотримано всіх правил жанру, швидше це героїко-комічна поема.

Жанр **бурлеску** (від італійського *burla* – жарт) вимагав, щоб про буденне говорилося „високим стилем”, піднесено, а героїчний зміст викладався зумисне вульгарно. Проте гумор „Енеїди” – не розважальний. Ніби жартуючи, Котляревський відтворив минуле України і заглянув у майбутнє.

Тематика. Вергілій зображував й оспівував загарбницькі війни своїх предків. Котляревський алегорично зображує не старовину, а сучасну йому дійність XVIII ст. і не возвеличує панівні класи, а глузує з них, показує їхній паразитизм, жорстокість, хабарництво, пияцтво, зажерливість, пихатість, тобто їхню соціальну й моральну нікчемність.

Автор української „Енеїди” ставить ряд суспільно важливих для нашого народу проблем: соціальної нерівності, захисту рідної землі від ворогів, громадянського обов’язку, честі сім’ї, виховання дітей, дружби, кохання та інші.

Як і в усякому великому творі в „Енеїді” є певна система образів: Еней і троянці; боги – вершителі долі людської (Зевс, Нептун, Еол, Плутон, Меркурій); земні герої – Латин, Турн, Дідона, Ацей, Паллант, Евандр.

Образ Енея. Еней – головний герой поеми – має суперечливу вдачу: то він сміливий, то „піджав хвіст, мов собака, мов Каїн, затрусивсь увесь”. То він „хлопець хоть куди козак”, а то – боягуз і плаксіє. І все-таки автор любить Енея, підкреслює влучними порівняннями його дотепність.

У другій половині поеми – це хоробрий отаман і дипломат, мудрий державний діяч-організатор та дбайливий командир – батько, що турбується про своїх воїнів-дітей.

У бою Еней одчайдушний і великодушний. Користується любов’ю та повагою троянців. Порівнюючи лютий гнів Енея з бушуванням вихору в пісках пустель і лютуванням вод у порогах рік, автор оспівує могутність свого головного персонажа. Еней – збірний образ запорозького ватажка, в якому відтворено деякі національні риси українського характеру.

Образи троянців. Розкриттю теми патріотизму українського козацтва, його волелюбності служать образи троянців. Правда, спочатку їхні вчинки викликають у нас рішучий протест і осуд. Ці безжурні „голодранці” спочатку тільки те й роблять, що тиняються по досвітках і вечорницях, хрестинах і весіллях, п’ють горілку, залицяються до дівчат. Проте в останніх частинах поеми троянців наче підмінили. Ці бурлаки – побратими, раніше „моторні... швидкі, проворні” тільки для власної вигоди, стають хоробрими, велико-

душними і навіть дисциплінованими воїнами, незламними в присязі, вірними й волелюбними синами Вітчизни, що готові до останньої краплі крові „свою свободу – боронити”. Вони перемагають і в найбезвихідніших ситуаціях. Їхня одчайдушність і лицарство тепер проявляються не в гулянках, а на полі бою.

Серед троянців особливо виділяються Низ і Евріал. Обидва вони – не троянці за походженням, але були „в службі вірні козаки”. Як земляки, вони разом завербувалися до Енеєвого війська і сумлінно несуть свою службу. Відомо, що в Евріала є десь старенька мати „без сил і в бідності слабая”, а Низ взагалі не має нікого з рідних. Їх намір пробратися у ворожий стан „і каші наварити там” породжений високим патріотичним обов'язком. На умовляння Низа, щоб Евріал залишився на варті, не ризикував своїм життям, бо в нього є мати, задля якої він повинен жити, – той відповідає:

*Де общее добро в упадку
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять...*

Бойова дружба між цими побратимами настільки міцна й священна, що на перешкоді їй не може стати навіть смерть.

*Від тебе не відстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою –*

ці слова Евріала звучать як клятва вірності своєму побратимові. І в житті не лише Евріал, а й Низ довели вірність цьому побратимству. Першим до рук ворогів потрапив Евріал. Низ в цей час на вербу забрався і міг би там перечекати біду. Але коли він побачив труп Евріала, то „осатанів” Низ летів назустріч видимій смерті один проти зграї озброєних ворогів. Низ чесно виконав свій святий обов'язок, до кінця залишився вірний присязі, вірний почуттю дружби та побратимства.

В образах Низа та Евріала автор змалював доблесних синів українського народу, мужніх патріотів, вірних козацькій присязі і бойовій дружбі. Ці троянці-запорожці віддали своє життя заради свободи рідної землі, заради перемоги над ворогом.

Інші образи. Олімп нагадує губернську, а то й столичну канцелярію-департамент із типовими для неї чиношануванням та взаємним недовір'ям, підлабузництвом і здирством, інтригами, кумовством, а понад усе – зловживанням своїм становищем й повною байдужістю до інтересів та потреб трудящих.

На чолі Олімпу – бог Зевс. Грубіян за натурою й самодур за вихованням, він понад усе полюбляє горілку. Боги Нептун, Еол, Меркурій – чиновники-хабарники. Богині в змалюванні Котляревського – це розпусниці, інтриганки й плетухи. Опис сварки Юнони з Венерою нагадує ярмаркову колотнечу перекупок.

В образі князька Турна Котляревський показав і, глузуючи, затаврував бундючних офіцерів-дворян за їх пихатість та жорстокість у ставленні до рядових солдатів.

Неважко зробити висновок, що і земні герої (поміщики), і боги (чиновники), і полководці (офіцерство), і царі – ворожі інтересам народу, морально виродилися й тому затримують розвиток суспільства.

Стиль. Мова. Бурлескним є стиль твору загалом, бурлеск проймає всі художні засоби твору.

Відповідно до вимог бурлескного стилю автор вніс багато елементів розмовно-побутової селянської лексики, образів з фольклору, казки, народної поезії і т.д.

Поет захоплений розмаїттям української мови, ніби не може стриматися від використання майже безмежних можливостей її виражальних засобів.

Сміх в „Енеїді” є виявом сили народу, який сміявся не лише з інших, а і з себе.

Віршовий розмір. „Енеїда” є оригінальним твором за системою віршування. Ця система – силабо-тонічна: в кожному рядку є певна послідовність у чергуванні наголошених і ненаголошених складів. Система ця йде від української бурлескної поезії. Віршовий розмір поеми – ямб.

Пригадуєте з попередніх класів, що таке строфа? Повторюване поєднання кількох віршових рядків, пов'язаних між собою римуванням та ритмом. Відносна закінченість змісту строфи – важлива її особливість. Строфа „Енеїди” десятирядкова, і називається вона дециною. Строфа в поемі довга, бо Котляревський намагався зберегти тематичну цілісність (пейзаж, портрет, тощо). Римування перехресне (1–3; 2–4), парне (5–6; 8–9) і кільцеве (7–9), що надає строфі стрункості, кількість складів розподілена в рядках так: 9–8–9–8–9–9–8–9–9–8, завдяки чому строфа не лише струнка, а й мелодійна.

Ідея та значення. В „Енеїді” з позицій „мужичої колючої правди” засуджено жорстокість панів, паразитизм і моральне звиродіння, хабарництво і лицемірство чиновників. Затхлості життя в Російській імперії Котляревський протиставив волелюбних і незалежних, веселих і буйних троянців-запорожців. Поет оспівав їхні високі моральні якості: полум'яну любов до рідної землі і готовність іти заради неї на самопожертву, працьовитість і розум, чесність та благородство. Такий народ у майбутньому сам вирішуватиме свою долю. Самим фактом своєї появи „Енеїда” розв'язала суперечки: самобутній український народ чи ні? Безперечно, самобутній. Така ідея поеми. Академік О. Білецький писав: „Енеїда” Котляревського з'явилась в епоху, коли політичні обставини поставили під знак запитання право на існування української мови, українського народу. Бути йому чи не бути? Бути! – відповів на весь свій могутній голос полтавський поет”.

Котляревський створив оригінальний реалістичний твір, уперше написаний живою українською мовою – в цьому найбільше, епохальне, неперехідне значення поеми-праматері нової української літератури.

„Енеїда” своїм життєстверджуючим сміхом мала великий вплив на український народ, пробуджувала національну свідомість, а світові розкрила характер українців. Ця, за висловом Олесь Гончара, „наіскрена сонцем, розпашіла од земних пристрастей” поема і нині має суспільне значення.

ЕНЕЇДА¹

(Скорочено)

Частина перша

Еней² був парубок моторний
 І хлопець хоть куди козак,
 Удавсь на всеє зле проворний,
 Завзятіший од всіх бурлак.
 Но греки, як спаливши Трою,
 Зробили з неї скирту гною,
 Він, взявши торбу, тягу дав;
 Забравши деяких троянців,
 Осмалених, як гиря, ланців,
 П'ятами з Трої наживав.
 Він, швидко поробивши човни,
 На сине море попускав,
 Троянців насаджавши повні,
 І куди очі почухрав.
 Еней був тяжко не по серцю
 Юноні, – все її гнівив:
 Ні в чім Юнони не просив;
 Побачила Юнона з неба,
 Що пан Еней на паромах;
 Взяла спідницю і шнурівку³,
 І хліба з сіллю на тарілку,
 К Еолу⁴ мчалась, як оса.
 „Будь ласкав, сватоньку-старикау!
 Ізбий Енея з пантелику,
 Тепер пливе на морі він.
 Пошли на його лихо злее,
 Щоб люди всі, що при Енеї,
 Послизли і щоб він і сам...
 За сее ж дівку чорнобриву,
 Смачную, гарну, уродливу

Тобі я, далєбі, що дам”.
 Еол, насупившись, сказав: –
 „Я все б зробив за сюю плату,
 Та вітри всі порозпускав...
 Та вже для тебе обіщаюсь
 Енеєві я ляпас дати,
 Я хутко, миттю постараюсь
 В трістя⁵ його к чортам загнати.
 Прощай же! Швидше убирайся,
 Общянки не забувайся,
 Бо послі, чуєш, нічичирк!
 Як збрешеш, то нога надсядєся,
 На ласку послі не понадєся,
 Тоді від мене возьмеш чвирк⁶”.
 Еол, оставшись на господі,
 Зібрав всіх вітрів до двора,
 Велів поганій будь погоді...
 Якраз на морі і гора!
 Все море зараз спузирило,
 Воду, мов в ключі, забило,
 Еней тут крикнув, як на пуп⁷,
 Заплакався і заривався,
 Пошарпався, увесь подрався,
 На тім’ї начесав аж струп.
 Всі човники їх розчухрало,
 Багацько війська тут пропало;
 Тоді набрались всі сто лих!
 Еней кричить, що „я Нептуну⁸
 Півкопи грошей в руку суну,
 Аби на морі шторм утих”.

¹ *Енеїда* – пісня про Енея.

² *Еней* – персонаж грецької та римської міфології, герой Троянської війни; син троянця Анхіза та богини краси й кохання Венери (у греків – Афродіти); за міфом нащадки Енея заснували Рим.

³ *Кибалка* – старовинний жіночий головний убір: висока пов'язка з довгими кінцями, що спадали на спину. Мичка – тут: пасмо волосся, яке вибилося з-під головного убору. Шнурівка – корсет.

⁴ *Еол* – бог, володар вітрів, що жив нібито на далекому західному (Еоловому) острові в Середземному морі.

⁵ *В трістя* – в трясовину, в багнище (лайка).

⁶ *Чвирк* – залишки від перегону спирту; тут: плювок, тобто нічого.

⁷ *Кричати на пуп* – болісний плач немовляти від сильних болей під час запалення пупка.

⁸ *Нептун* (у греків – Посейдон) – бог моря і взагалі водяної стихії.

Нептун іздавна був дряпичка¹,
Почув Енеїв голосок;
Шатнувся зараз із запічка,
Півкопи для його кусок!..
І, миттю осідлавши рака,
Схвотивсь на його, мов бурлака,
І вирнув з моря, як карась.
Загомонів на вітрів грізно:
„Чого ви гудете так різно?
До моря, знаєте, вам зась!”
Побачила, що так полоха
Еол синка, що аж захляв,
Умилася, причепурилась
І, як в неділю, нарядилась,
Хоть би до дудки на танець!
Взяла очіпок грезетовий²
І кунтуш з усами люстровий³,
Пішла к Зевесу на ралець⁴.
Зевес тоді кружав сивуху
І оселедцем заїдав:
Він, сьому випивши восьмуху,
Послідки з кварти виливав.
Прийшла Венера, іскривившись,
Заплакавшись і завіскрившись,
І стала хлипать перед ним:
„Чим пред тобою, милий тату,
Син заслужив таку мій плату?
Ійон, мов в свинки грають їм⁵.
Юпітер, все допивши з кубка,
Погладив свій рукою чуб:
„Ох, доцю, ти моя голубка!
Я в правді твердий так, як дуб.
Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство;
Не малий буде він панок”.
Еней прочумався, проспався

І голодрабців позбирав,
Зо всім зібрався і уклався,
І, скільки видно, почухрав.
Плив-плив, плив-плив, що аж обридло,
Потім до берега приставши
З троянством голим всім своїм,
На землю з човнів повстававши,
Спитавсь, чи є що їсти їм.
І зараз чогось попоїли,
Щоб на путі не ослабіли;
Пішли, куди хто запопав.
Еней по берегу попхався
І сам не знав, куди слонявся,
Аж гульк – і в город причвалав.
В тім городі жила Дідона,
А город звався Карфаген⁶,
Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:
Трудяща, дуже працьовита,
Весела, гарна, сановита,
Бідняжка – що була вдова;
По городу тоді гуляла,
Коли троянців повстрічала,
Такі сказала їм слова:
„Відкіль такі се гольтіпаки?
Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, виходці⁷ – бурлаки?
Куди, прочани, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?
І хто до города причалив?
Яка ж ватага розбишак!”
Троянці всі замурмотали,
Дідоні низько в ноги пали,
А, вставши, їй мовляли так:
„Ми всі, як бач, народ хрещений,
Волочимся без талану,

¹ Дряпичка – хабарник.

² Грезетовий – парчовий.

³ Люстровий – зроблений з люструну (бавовняної матерії). Кунтуш з вусами – верхній чоловічий і жіночий одяг, кафтан з розрізаними або відкидними рукавами, носили козацька старшина й багаті міщани в XVII–XVIII ст. Уси нашивки бавовняних або шовкових стрічок з срібною чи золотою ниткою.

⁴ Зевес (у римлян – Юпітер) – верховний бог, володар блискавки й грому, владика всіх богів і людей. Іти на ралець – іти з поклоном і подарунком.

⁵ Ійон – бачиш; свинки – гра. дерев'яну кулю ганяють палицями.

⁶ Карфаген – місто, столиця торговельної рабовласницької республіки античних часів; знаходився у Північній Африці.

⁷ Вихідці – переселенці.

Ми в Трої, знаєш, породжені,
 Еней пустив на нас ману;
 Дали нам греки прочухана
 І самого Енея-пана
 В три вирви¹ вигнали відтіль;
 Звелів покинути нам Трою,
 Підмовив плавати з собою,
 Тепер ти знаєш, ми відкіль.”
 Дідона гірко заридала
 І з білого свого лиця
 Платочком сльози обтирала:
 „Коли б, – сказала, – молодця
 Енея вашого злапала,
 Уже б тоді весела стала,
 Тоді б Великдень був би нам!”
 Тут плюсь – Еней, як будто з неба:
 „Ось, ось де я, коли вам треба!
 Дідоні поклонюся сам”.
 Пішли к Дідоні до господи,
 Ввійшли в світлицю та й на піл²;
 Пили на radoцax сивуху
 І їли сім'яну макуху³,

Покіль кликнули їх за стіл.
 Тут їли різніі потрави,
 І все з полив'яних мисок,
 І самі гарніі приправи
 З нових кленових тарілок.
 Свинячу голову до хрину
 І локшину на переміну,
 Потім з підливою індик;
 На закуску куліш і кашу,
 Лемішку, зубці, путрю, квашу
 І з маком медовий шулик⁴.
 І кубками пили слив'янку,
 Мед, пиво, брагу, сирівець⁵,
 Горілку просту і калганку⁶,
 Куривсь для духу яловець⁷.
 Бандура горлиці⁸ бриньчала,
 Сопілка зуба затинала,
 А дудка грала по балках;
 Санжарівки на скрипці грали,
 Кругом дівчата танцювали,
 В дробушках, в чоботях, в свитках.

У Карфагені троянцям жилося дуже добре. Мешканці міста подарували їм усім гарний одяг і взуття, щодня влаштовували бенкети й різні розваги. Еней так захопився гулянками й Діданою, що зовсім забув про своє високе призначення, заповідане богами: знайти Італію і закласти основи Римської держави. Та от Зевес-Юпітер якось поглянув з висоти Олімпу на Карфаген і побачив, що там виробляє „троянський мартопляс”. Дуже розсердившись, Зевес покликав бога-гінця Меркурія і послав його до Енея з суворим наказом негайно вирушати на пошуки нової землі. Дуже засмутився „парубок моторний”, але мусив підкоритися волі богів. Відгадавши, чого сумує „пан Еней”, Дідона почала за ним назирати, а коли вночі він потай „хотів дать драла”, схопила його за чуб і на всі заставки висварила за зраду. Якось викрутившись, троянський герой „з двора в собачу ристь побіг” і відразу ж вирушив зі своїм воїнством човнами в путь. Не витримавши тяжких мук розлуки, Дідона розклала вогнище сухого очерету й сама себе спалила.

¹ В три вирви – в потилицю, три шії; вирва – здирство.

² Піл – поміст вздовж задньої стіни в українській хаті; встановлювався на ніжках між піччю та причілковою стіною.

³ Макуха – вижимки з соняшникового насіння або конопляного сім'я; спресовані тверді частки після добування олії.

⁴ Зубці – обтовчене ячмінне зерно, відварене у воді й прокип'ячене в розтертому конопляному сім'ї (конопляному молоці). Путря – ячмінна кутя з солодким квасом. Медові шуліки – коржі з маком, спечені на меду.

⁵ Сирівець – рідина з-під відкиненого сиру.

⁶ Калганка – горілка, настояна на корінцях калгана.

⁷ Яловець – хвойна рослина, невеличкі деревця, тліючі висушені гілочки дають приємний смолистий запах.

⁸ Тут називаються пісні та музика до танцю в давній Україні.

Частина друга

Коли троянці пливли морем, страшна буря прибила їхні човни до Сицилії, якою тоді правив цар Агест. Тут прийняли їх також дуже радо. У цей час виповнилася річниця смерті Анхіза; Еней справив поминки по батькові, на яких всі об'їлися й перепилися, а сам він аж захворів. Другого дня почалися бенкети й різні розваги, зокрема кулачний бій силачів. На небі тоді саме бенкетували й боги, які з цікавістю спостерігали змагання борців. Скориставшись тим, що увага всього Олімпу була зосереджена на земних справах, зла Юнона намовила богиню розбрату Ірисю (Іриду) підбити троянських жінок, які стерегли човни, спалити Енейів флот, що негайно й було зроблено. Еней попрохав Юпітера погасити пожежу

Тут тільки що перемолвився
Еней і рот свій затулив,
Як ось із неба дощ полився,
В годину весь пожар залив.
Бурхнуло з неба, мов із бочки,
Що промочило до сорочки;
То драла врозтіч всі дали.
Троянці стали всі, як хлюща,
Їм лучилася невсипуща¹,
Не раді і дощу були.
Не знав же на яку ступити
Еней і тяжко горював,
Чи тут остатись, чи поплити?
Бо враг не всі човни забрав;
І миттю кинувсь до громади
Просить собі у неї поради...
Як ось Анхіз йому приснився,
Із пекла батечко явився
І синові таке сказав:
„Прокинься, милее дитятко!
Пробуркайся і проходись,
Се твій прийшов до тебе батько,
То не сполохайсь, не жахнись.
Мене боги к тобі послали
І так сказати приказали:
Щоб ти нітрохи не журивсь,
Шошлють тобі щасливу долю,
Щоб учинив ти божу волю
І швидше в Рим переселивсь.
Збери всі човни, що остались,
І гарно зараз їх оправ;
Придерж своїх, щоб не впивались,

І сю Сіцилію остав.
Пливи і не журись, небоже!
Уже тобі скрізь буде гоже.
Та ще, послухай, щось скажу:
Щоб в пекло ти зайшов до мене,
Бо діло єсть мені до тебе.
Не так-то діється все хутко,
Як швидко кажуть нам казок;
Еней наш плив хоть дуже прудко,
Та вже ж він плавав не деньок;
Як ось і землю видно стало,
Побачили кінець бідам!
Ся Кумською земелька² звалась,
Вона троянцям сподобалась,
Далось і їй троянців знать.
Еней один не веселився,
Йому немиле все було;
Йому Плутон та батько снівся,
І пекло в голову ввійшло.
Оставивши своїх гуляти,
Пішов скрізь по полях шукати,
Щоб хто дорогу показав,
Ішов, ішов, аж з русих кудрів
В три ряди капав піт на ніс,
Як ось забачив щось і уздрів,
На ніжці курячій стояла
То хатка дуже обветшала
І вся вертілася кругом...
Еней стояв і дожидався,
Щоб вийшов з хати хто-небудь,
У двері стукав, добувався,
Хотів був хатку з ніжки спхнуть.

¹ *Невсипуща* – тут: тривала, постійна журба.

² *Кумська земелька* – Куми, місто-держава античних часів у південній Італії, яке славилось віщунами.

Як вийшла бабище старая,
Крива, горбатая, сухая,
Запліснявіла, вся в шрамах,
Сіда, ряба, беззуба, коса,
Розхристана, простоволоса
І, як в намісті, вся в жовнах¹.
Давно тебе я дожидаю
І думала, що вже пропав.
„Я Кумська зовусь Сівілла²,
Ясного Феба³ попадаю,
При його храмі посідила,
Давно живу на світі я!
Тепер ходімо лиш в каплицю,
Там Фебові та поклонись
І обіщай йому телицю,
А послі гарно помолись.
Не пожалій лиш золотого
Для Феба світлого, ясного,
Та і мені що перекинь;
То ми тобі таки щось скажем,
А може, в пекло шлях покажем,
Іди, утрись і більш не слинь”.
Сівілла трохи очуняла,
Обтерла піну на губах
І до Енея проворчала
Приказ од Феба в сих словах:
„Така богів Олімпських рада,
Що ти і вся твоя громада
Не будете по смерть в Риму;
Но що тебе там будуть знати,
Твоє імення вихваляти,
Но ти не радуйся сьому.
Іще ти вип'єш добру повну,
По всіх усядах будеш ти;
І долю гірку, невгомону
Готовсь свою не раз клясти.
Юнона ще не вдовольнилась,
Її злоба щоб окошилась
Хотя б на правнуках твоїх;
Но послі будеш жить по-панськи,
І люди всі твої троянські
Забудуть всіх сих бід своїх”.
Еней з Сівіллою хватались,

До пекла швидше щоб прийти,
І дуже пильно приглядались,
До пекла двері як найти.
Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд,
Там тільки тумани великі,
Там чутні жалібні крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сівіллою гляділи,
Які муки тут терпіли,
Якая кара всім була.
Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли,
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!
Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.
Огненним пруттям одирали
Кругом на спину і живіт,
Себе що самі убивали,
Яким остив наш білий світ.
Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирать.
Робили різні їм муки,
Товкли у мужчирях⁴ їх руки,
Не важились щоб убивать...

¹ Жовни – желваки, набряклі залози.

² Сівілла – міфічна пророчиця в стародавній Греції.

³ Феб – одне з імен Аполлона, бога сонця і покровителя мистецтв в античній Греції.

⁴ Мужчир – ступка.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору¹,
Всім по заслuzі, як котам.
Тут всякії були цехмістри²,
І ратмани³, і бургомістри⁴,
Сідді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі...
Батьки, які синів не вчили,
А гладили по головах,
І тільки знай, що їх хвалили –
Кипіли в нафті в казанах;
Що через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в нінащо,
А послі чубили батьків
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидше умирали,
Щоб їм прийнятись до замків...
Паливоди і волоцюги,
Всі зводники і всі плути,
Ярижники⁵ і всі п'янюги,
Обманщики і всі моти,
Всі ворожбити, чародії,
Всі гайдамаки, всі злодії,
Шевці, кравці і ковалі;
Цехи: різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький, шаповальський
Кипіли в пеклі всі в смолі.
Там всі невірні і христ'яни,
Були пани і мужики,
Була тут шляхта і міщани,
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,
Були видющі і сліпі,
Були і штатські, і воєнні,

Були і панські, і казенні⁶,
Були миряни і попи.
Гай, гай! та ніде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих вірш,
Великії терпіли муки,
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!
Якусь особу мацапуру⁷
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорому, без бога бувши
І восьму заповідь⁸ забувши,
Чужим пустився промишлять.
Еней як відсіль відступився
І далі трохи одійшов,
То на другеє нахопився,
Жіночу муку тут найшов.
В другім зовсім сих каравані
Піджарювали, як у бані,
Що аж кричали на чім світ;
Оці-то галас ісправляли,
Гарчали, вили і пищали,
Після куті мов на живіт...
Відьом же тут колесували,
І всіх шептух, і ворожок,
Там жили з них чорти мотали
І без вертушки на клубок;
На припічках щоб не орали,
У комини щоб не літали,

¹ *Хльора* – прочуханка, кара різками.

² *Цехмістр* – голова середньовічного ремісничого цеху.

³ *Ратман* – член міського управління (ратуші) за часів феодалізму.

⁴ *Бургомістр* – голова міської управи.

⁵ *Ярижники* – тут: круті-чиновники царського суду.

⁶ *Казенні* – державні кріпаки.

⁷ Тут ідеться про М. Парпуру, який видав у 1798 році перші три частини „Енеїди” без відома автора.

⁸ Восьма заповідь Господня – „не укради”.

Не їздили б на упирях;
І щоб дощу не продавали,
Вночі людей щоб не лякали,
Не ворожили б на бобах...
Еней, бідняжка, ізлякався
І весь, як крейда, побілів,
І зараз у яги спитався,
Хто їй так мучити велів?
Вона йому все розказала
Так, як сама здорова знала,
Що в пеклі єсть суддя Еак¹;
Хоть він на смерть не осуждає,
Та мучити повеліває,
І як звелить – і мучать так.
А далі вперлися в будинки
Підземного сього царя,
Ні гич, ні гарилля пилінки²,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;
Шумиха, олово, свинець,
Блищали міді там і криці,
Всі убрані були світлиці;
По правді, панський був дворець.
Еней з ягою розглядали
Всі дива там, які були,
Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Проміж собою все глядались,
Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав.
Отут-то душі ликували,
Що праведно в миру живали!
Еней і сих тут навіщав.
Сиділи, руки поскладавши,
Для них все празники були:
Люльки курили, полягавши,
Або горілочки пили...
І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці³,

Вареники пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром⁴ буханці,
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терн, глід, полуниця,
Крутії яйця з сирівцем
І дуже вкусною яешню –
Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем.
Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так, як велике безголов'я
Тому, хто грішну жизнь веде;
Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгардіяш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутись,
Рубайсь – так і дадуть палаш⁵.
Ні чванились, ні величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий боже, щоб не догадались
Брат з брата в чім покепкувать;
Ні сердилися, ні гнівились,
Ні лаялися і не бились,
А всі жили тут люб'язно;
Тут всякий гласно женихався,
Ревнивих ябед не боявся,
Було вобщє все за одно.
Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодніх як святках;
Коли кому що захотілось,
Тот тут, як з неба, і вродилось;
Отак-то добрі тут жили.
Еней, се зрівши, дивувався
І тут яги своєю спитався,
Які се праведні були.
„Не думай, що були чиновні, –
Сівілла сей дала одвіт: –

¹ *Еак* – суддя душ у підземному царстві.

² Ані пилінки, ані порошинки: гарилья, гарилля – дрібка, крішка, пилінка; ні гич – анічого.

³ *Сластьони* – перепічки з пшеничного тіста, підсмажені на олії або маслі; стовпці – печиво з гречаного тіста, мало форму перевернутої скляночки з вузьким денцем.

⁴ *Кав'яр* – солоня риба ікра.

⁵ *Палаш* – холодна зброя для рубання і проколювання, з прямим довгим клинком, що має одне лезо, двогостре на кінці.

Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В кармазинах або сап'янах¹;
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки;
Не ті се, що кричать: «і паки»,
Не ті, що в золотих шапках².
Се бідні нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли їх,
Старці, хромі, сліпородженні,
З яких був людський глум і сміх;
Се – що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах;
Се ті, що біг дасть получали,
Се ті, яких випроводжали
В потилицю і по плечах.
...Се – що без родичів остались...
І сиротами називались,
А послі вбгались і в оклад³;
Се – що проценту не лупили,
Що людям помагать любили,
Хто чим багат, то тим і рад.
Тут также старшина правдива, –
Бувають сваякі пани;
Но тільки трохи сього дива,
Не квапляться на се вони!
Бувають військові, значкові,
І сотники, і бунчукові⁴,
Які правдиву жизь вели;
Тут люди всякого завіту,
По білому есть кілька світу,
Которі праведно жили”.
„Скажи ж, моя голубко сиза, –
Іще Еней яги спитав: –
Чом батька я свого Анхіза
І досі в вічі не видав?
Ні з грішними, ні у Плутона,

Хіба йому нема закона,
Куда його щоб засадить?”
„Він божої, – сказала, – крові
І по Венериній любові,
Де схоче – буде там і жить”.
„Здоров, синашу, ма дитятко! –
Анхіз Енеєві сказав: –
Чи се ж тобі таки не стидно,
Що довго я тебе тут ждав?
Ходім лишень к моїй господі,
Там поговорим на свободі,
За тебе будем міркувать”.
І сам хотів обнять дитину –
Та ба! уже не в ту попав;
Принявсь, його щоб научати
І тайності йому сказати,
Який Енеїв буде плід,
Якії діти будуть жваві,
На світі зроблять скільки слави,
Яким-то хлопцям буде дід.
Тоді-то в пеклі вечорниці
Лучились, бачиш, як на те,
Були дівки та молодиці
І там робили не пусте:
У ворона⁵ собі іграли,
Весільних пісеньок співали,
Співали тут і колядок;
Палили клоччя, ворожили,
По спині лещатами били,
Загадували загадок...
Привідця зараз ся шептуха
І примостилась к старику,
Йому шепнула біля вуха
І завела з ним річ таку:
„Ось я синкові загадаю,
Поворожу і попитаю,
Йому що буде, розкажу;
Я ворожбу такую знаю,
Хоч що, по правді одгадаю,

¹ *Тобто багатіі; кармазин* – малинового кольору сукно вищого ґатунку; сап'ян – різного кольору козлова шкіра високої якості.

² Тут ідеться про попів та священнослужителів вищих рангів.

³ Тут ідеться про сиріт, що утримувалися в „домах притулку”, а досягнувши повноліття, мали приписуватися до якогось стану суспільства і сплачувати податки; „бути в окладі” – бути оподаткованим.

⁴ *Значкові, сотники, бунчукові* – представники козацької старшини.

⁵ *Ворон* – весняна пісня-гра, в якій беруть участь лише дівчата.

І вже ніколи не збрешу”.
„Енею годі вже журитись,
Од його має розплодитись
Великий і завзятий рід;
Всім світом буде управляти,
По всіх усядах воювати,
Підверне всіх собі під спід.
І Римські поставить стіни,
В них буде жити, як в раю;
Великі зробить переміни

Во всім окружнім там краю...”
Еней з Сівіллою старою
Із пекла бігли навпростець...
Прийшов к троянцям помаленьку
І крався нишком, потихеньку,
Де їм велів себе пождать.
Троянці покотом лежали
І на дозвіллі добре спали –
Еней і сам уклався спать.

Частина четверта

Попрощавшись з Сівіллою і добре їй заплативши, Еней з троянцями знову поплив морем. Їхня путь лежала повз острів Еа, на якому нібито жила зла чаклунка Цірцея, що перетворювала людей на звірів. Троянці спішно відслужили молебен богу Еолу, і той повернув свої вітри в іншу сторону. Щасливо уникнувши страшної небезпеки, троянці дісталися берегів річки Тібр, де лежала Латинська земля, тобто Лаціум – одна з трьох західних областей Італії. Цією державою правив старий і дуже скупий цар Латин; у нього була дочка-красуня Лавися (Лавінія), до якої сваталося багато молодих людей.

Один був Турн, царьок нешпетний¹,
З Латином у сусідстві жив,
Дочці і матері прикметний,
І батько дуже з ним дружив.
Не в шутку молодець був жвавий,
Товстий, високий, кучерявий,
Обточений, як огірок;
І війська мав свого чимало,
І грошків таки бряжчало,
Куди не кинь, був Турн царьок.
Пан Турн щось дуже підсипався
Царя Латина до дочки,
Як з нею був, то виправлявся
І піднімався на каблучки.
Латин, дочка, стара Амата
Щодень від Турна ждали свата,
Уже нашили рушників
І всяких всячин напридбали,
Які на сватанні давали,
Все сподівались старостів.

Троянці з хмелю просипались,
Скучали, що не похмелялись,
Пішли, щоб землю озирать,
Де їм показано селитись,
Жить, будуватися, женитись,
І щоб латинців розпізнать.
Ходили там чи не ходили,
Як ось вернулись і назад
І чепухи наговорили,
Що пан Еней не був і рад.
Сказали: „Люди тут бурмочуть,
Язиком дивним нам сокочуть²,
І ми їх мови не втнемо;
Слова свої на ус кончають,
Як ми що кажем їм, – не знають,
Між ними ми пропадемо”.
Еней тут зараз взяв догадку,
Велів побігти до дяків,
Купить Піярську граматку³,
Полуставців, октоїхів⁴

¹ *Турн* – цар рутулів, італійського племені, підкореного римлянами, що жило в Лаціумі. Нешпетний – неабиякий, порядний, добрячий.

² *Сокочуть* – цокочуть, базікають.

³ *Піярська граматка* – найповніша шкільна граматика латинської мови в Польщі; видана в 1741 році чернечим орденом братів Піарів.

⁴ *Полуставець, октоїх* – релігійні книги.

І всіх зачав сам мордувати,
Поверху, по словам складати
Латинськую тму, мну, здо, тло¹,
Троянське плем'я все засіло
Коло книжок, що аж потіло,
І по-латинському гуло.
Потім з десяток щомудріших,
В латині щонайрозумніших,
З ватаги вибравши якраз,
Послав послами до Латина
Од імені свого і чина,
А з чим послав, то дав приказ.
Посли, прийшовши до столиці,
Послали до царя сказати,
Що до його і до цариці
Еней прислав поклон оддати

І з хлібом, з сіллю і з другими
Подарками предорогими,
Щоб познакомитись з царем;
І як доб'ється панської ласки
Еней-сподар і князь Троянський,
То прийде сам в царський терем.
Латину тільки що сказали,
Що од Енея єсть послы,
Із хлібом, з сіллю причвалали,
Та і подарки принесли,
Хотять Латину поклонитись,
Знакомитись і подружитись,
Як тут Латин і закричав:
„Впусти! Я хліба не цураюсь
І з добрими людьми братаюсь.
От на ловця звір наскакав!”

Латин наказав гарно прибрати „світлиці, сіни, двір мести”, а також накупити всіляких наїдків і напйтків, щоб належно прийняти гостей. Сам цар та його вельможі вбралися в свій найкращий одяг.

Послів ввели к царю з пихою,
Як водилося у латин;
Несли подарки пред собою:
Пиріг завдовжки із аршин,
І солі кримки і бахмутки²,
Лахміття різного три жмутки,
Еней Латину що прислав.
Посли к Латину приступились,
Три рази низько поклонились,
І старший рацію³ сказав...

Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп яець;
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер п'ять з Будянки,
Сто решетилівських овець.

Довідавшись від богині зла Іриси про дружні стосунки між троянцями і латинцями, Юнона викликала з пекла фурію Тезіфону й наказала їй внести між ними розбрат. Амата тяжко журилася, що її зятем буде не Турн, а Еней, якого вона люто ненавиділа. Тезіфона ще більше розпалила в серці Амати це почуття, а Турнові, що спав п'яний, „люте снище підпустила”, ніби Лавіся кохається з Енеєм. Не розібравши, де сон, а де дійсність, Турн дуже розгнівився і вирішив викликати Енея на двобій. Аж тут трапилася прикра пригода: під час полювання хорти троянців ненароком розірвали улюбленого цуцика старої Аматиної няньки. Розлючена баба схопила палаючу головешку й почала палити курені троянців. За нею пішла в наступ на Енеєве військо вся її челядь, але скоро була розбита. Усі ці події спричинили війну між троянцями й латинцями; останні вступили в спілку з Турном. Почалася підготовка до воєнних дій.

¹ Тут: назви складів у церковнослов'янській граматиці.

² *Кримка і бахмутка* – кращі ґатунки солі, що добувалися в Криму і в Бахмуті; сіль тоді була дуже дорога і високо цінилася.

³ *Рація, орація* – тут: привітальна промова.

Бояри вмиг скомпоновали
 На аркуш маніхвест, – кругом,
 По всіх повітах розіслали,
 Щоб військо йшло під коругов;
 Щоб голови всі обголяли,
 Чуприни довгі оставляли,
 А ус в півлокоть би тирчав¹;
 Щоб сала і пшона набрали,
 Щоб сухарів понапікали,
 Щоб ложку, казанок всяк мав.
 Все військо зараз розписали
 По різних сотням, по полкам,
 Полковників понаставляли,
 Дали патенти сотникам²,
 По городам всяк полк назвався,

По шапці всякий розличався,
 Вписали військо під ранжир;
 Пошили сині всім жупани,
 На спід же білії каптани,
 Щоб був козак, а не мугир³.
 Так вічної пам'яті бувало.
 У нас в Гетьманщині колись,
 Так просто військо шикувало,
 Не знавши: стій, не шевелись;
 Так славнії полки козацькі,
 Лубенський, Гадяцький, Полтавський,
 В шапках було, як мак, цвітуть.
 Як грянуть, сотнями ударять,
 Перед себе списи наставлять,
 То мов мітлюю все метуть.

Частина п'ята

Коли завдяки Ааматі рутульці об'єдналися з латинцями, Еней дуже перелякався. Аж ось бог річки Тібр, явившись уві сні Енею, порадив вступити в спілку з давніми ворогами Латинії – аркадцями. Прибувши на човні до Аркадії, троянський герой зустрівся і заприятелював з царевичем Паллантом. Аркадський цар Евандр охоче уклав з Енеєм військовий союз, і другого ж дня під проводом Палланта велике військо виступило в похід. У цей час на небі Венера вмовила свого чоловіка, бога-коваля Вулкана викувати для її сина гарну, міцну, ще й зачаровану зброю.

Підбурений Трисею за наказом Юнони, Турн розпочав військові дії. Троянці замкнулися в фортеці й дожидали повернення Енея. Обложивши фортецю, Турн наказав спалити троянський флот, але Зевс перетворив усі човни на сирен, які самі ниряли в воду. Це чудо перелякало вороже військо, й воно розбіглося.

Троянці із-за стін дивились,
 Пан Турн як з військом тягу дав;
 Перевертням морським чудились,
 На добре всяк-то толкував.
 У главної башти на сторожі
 Стояли Евріал і Низ;
 Хоть молоді були, та гожі
 І кріпкі, хоробрі, як харциз.
 В них кров текла хоть не
 троянська,
 Якась чужая – бусурманська,
 Та в службі вірні козаки.

Для бою їх спіткав прасунок⁴,
 Пішли к Енею на вербунок;
 Були ж обидва земляки.
 „А що, як, викравшись помалу,
 Забратися в рутульський стан? –
 Шептав Низ в ухо Евріалу. –
 То каші наварили б там;
 Тепер вони сплять з перепою,
 Не дригне ні один ногою,
 Хоть всім їм горла переріж.
 Я думаю туди пуститься,
 Перед Енеєм заслужиться

¹ *Локоть* – старовинна міра довжини: від краю лікта до кінця середнього пальця (70–75 см); півлокоть – 35–38 см.

² *Патент* – тут: документ, що видавався сотникам як свідчення їхньої військової і цивільної влади.

³ *Мугир* – неотеса, грубий, мужлан.

⁴ *Прасунок* – тут: біда, злидні.

І сотню посадить на ніж.”
„Як? Сам? мене оставиш? –
Спитався Низ Евріал. –
Ні! Перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою.
Мій батько був сердюк¹ опрічний,
Мовляв (нехай покой му вічний):
Умри на полі, як герой.”
„Пожди і пальцем в лоб торкнися, –
Товаришеві Низ сказав, –
Не все вперед – назад дивися,
Ти з лицарства глудз потеряв.
У тебе мати есть старая,
Без сил і бідності, слабая,
То і повинен жить для ней,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись між чужих людей!
От я, так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох;
Без нені, без отця дитина,
Еней – отець, а няня – бог.
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль нікому, хоть ізслизну,
А пам’ять вічну заслужу.
Тебе ж до життя рідна в’яже,
Уб’ють тебе, вона в гріб ляже,
Живи для неї, я прошу.”
„Розумно, Низ, ти розсуждаеш,
А о повинності мовчиш,
Которую сам добре знаєш,
Мені ж зовсім другу твердиш;
Де общес добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять;
Як ми Енею присягали,
Для його служби жизнь оддали,
Тепер не вільна в житні мать.”
„Іноси²!” – Низ сказав, обнявшись

Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявшись,
До ратуші пішли тишком.
Іул³ сидів тут з старшиною,
Змовлялись, завтра як до бою
Достанеться їм приступать.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившись од стійки⁴;
І Низ громаді став казати:
„Був на часах я з Евріалом,
Ми пильнували супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну
Прокрастись можна поза стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан⁵.”
Сей Евріал був молоденький,
Так годів з дев’ятнадцять мав,
Де усу быть, пушок м’якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Та був одвага і завзятий,
Силач, козак лицаркуватий,
Но пред Іулом прослізивсь,
Бо з матір’ю він розставався,
Ішов на смерть і не прощався,
Козак природі покоривсь.
І часовії, на мушкетах
Поклавшись, спали на заказ;
Хропли всі п’яні на пікетах,
Тут їх застав послідній час!
Передною побивши стражу,
Полізли в стан варити кашу;
Низ тут товаришу сказав:
„Приляж к землі ти для підслуху,
А я задам рутульцям духу;
Гляди, щоб нас хто не спіткав”...
Так наші смілії вояки
Тут мовча проливали кров;
Од ней краснілися, мов раки,

¹ *Сердюки* – гетьманська гвардія; наймане військо, що охороняло гетьмана.

² *Іноси* – гаразд, згоден.

³ *Іул* – син Енея.

⁴ *Стійка* – тут: караул, варта.

⁵ *Шайтан* – біс, чорт.

За честь і к князю за любов.
Любов к отчизні де героїт,
Там сила вража не устоїт,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь – алтин, а смерть –
копійка,
Там лицар – всякий парубійка,
Козак там чортові не брат...
Уже із лагера щасливо
Убрались наші смільчаки;
Раділо серце не трусливо,
Жвяхтіли мокрі личаки.
Із хмари місяць показався,
І од землі туман піднявся,
Все віщувало добру путь.
Як ось Волсент гульк із долини
З полком латинської дружини.
Біда! Як нашим увильнуть?
Дали якраз до лісу тягу,
Бистріше бігли од хортів;
Спасались бідні на одвагу
Від супостатів, ворогів.
Латинці до лісу слідили
Одважних наших розбишак
І часовими окружили,
Що з лісу не шмигнеш ніяк;
А часть, розсипавшись по лісу,
Піймали одного зарізу,
То Евріала-молодця.
Тоді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця...
Уздівши Низ труп Евріала,
Од ярості осатанів;
Всіх злостей випустивши жала,
К Волсенту просто полетів.
Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь:
Схватив його за чуб рукою,
Меч в серце засадив другою,

Волсент і духу тут пустивсь.
Як іскра, порох запаливши,
Сама з ним вкупі пропада,
Так Низ, Волсентія убивши,
І сам лишився живота;
Бо всі на його і напали,
На смерть звертіли і зім'яли
І голову зняли з плечей.
Так кончили жизнь козарлюги,
Зробивши славні услуги
На вічність пам'яті своєї.
Замовк Зевес, моргнув бровами,
І боги врозтіч всі пішли.
І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі
І стать на Шведськую могилу¹,
Щоб озирнуть воєнну силу
І битву вірно описать;
Купив би музі на охвоту,
Щоб кончить помогла роботу,
Бо нігде рифм уже достать.
Турн осушивсь після купання
І ганусною² підкрепивсь,
З намету виїхав зараня,
На кріпость сентябрем дививсь³.
Трубить в ріжок! – оп'ять тривога!
Кричать, біжать, спішать якмога;
Великая настала січ!
Троянці дуже славно бились,
Рутульці трохи поживились,
Насилу розвела їх ніч.
Таку побачивши утрату,
Аркадці галас підняли,
Клялися учинить одплату,
Хоча би трупом всі лягли;
На щит Палланта положили,
Комлицької буркою⁴ прикрили,
Із бою потаскали в стан.
О смерті князя всі ридали,
Харциза Турна проклинали,
Та де ж троянський наш султан?

¹ *Шведська могила* – братська могила, в якій поховано 1345 російських солдат, що загинули в битві з шведами; знаходиться на місці бою цих армій (за шість кілометрів від Полтави).

² *Ганусна (ганусівка)* – горілка, настояна на ганусах (сорт яблук).

³ *Дивитися сентябрем* – злобно, з гострою ненавистю.

⁴ *Комлицький* – калмицький; тут: бурка, пошита із смушок з довгою вовною; була в обладунках (спорядженні) офіцерів царської армії.

Та що за стук, за гомін чую?
Який гармидер бачу я!
Хто землю так трясє сирую?
І сила там мутить чия?
Як віхри на пісках бушують,
В порогах води як лютують,
Коли прорватися хотять,
Еней так в лютім гніві рветься,
Одмстить Палланта смерть
несеться,

Сустави всі на нім дрижать.
До лясу! Турна розбишаки,
Вам більше рясту не топтатъ!
Вам дасть Еней міцной кабаки,
Що будете за Стіксом чхатъ.
Еней совавсь, як навіжений,
Кричав, скакав, мов віл скажений,
І супротивних потрошив:
Махне мечем – врагів десятки
Лежать, повиставлявши п'ятки;
Так в гніві сильно їх локшив²...

Воюючі сторони уклали тимчасове перемир'я, щоб поховати загиблих, після чого бої поновилися. Троянці вирішили штурмом брати фортецю Латина.

Як тільки Турн освідомився,
Що дав цариці смерть очкур,
То так на всіх остервенився,
Підстрелений, мов дикий кнур.
Біжить, кричить, маха руками
І грізними велить словами
Латинцям і рутульцям бой
З енеївцями перервати.
Якраз противні супостати,
Утихомирясь, стали в строй.
Еней од радості не стямивсь,
Що Турн виходить битись з ним;
Оскалив зуб, на всіх оглянувся
І списом помахав своїм.
Прямий, як сосна, величавий,
Бувалий, здатний, тертий, жвавий,
Такий, як був Нечеса³ князь.
На нього всі баньки п'ялили,
І самі вороги хвалили,
Його любив всяк – не боявся.
Як тільки виступили к бою
Завзята пара ватажків,
То, зглянувшись між собою,
Зубами всякий заскрипів.

Тут хвись! шабельки засвистіли,
Цок-цок! – і іскри полетіли;
Один другого полосятъ!
Турн перший зацідив Енея,
Що з плеч упала і керея⁴,
Еней був поточивсь назад.
І вмиг, прочумавшись, з наскоком
Еней на Турна напустив,
Оддячивши йому сто з оком,
І вражу шаблю перебив.
Яким же побитом спастися?
Трохи не лучче уплестися?
Без шаблі нільзя воюватъ.
Так Турн зробив без дальней
думки,
Як кажуть, підобравши клунки,
Ану! Чим тьху навтіки дратъ.
Біжить пан Турн і репетує,
І просить у своїх меча;
Ніхто сердеги не рятує
Од рук троянська силача!
Як ось іще перерядилась
Сестриця і пред ним явилась,
І в руку сунула палаш;

¹ *До лясу!* – до біса! Дідько б його вхопив!

² *Локшити* – порізати, посікти на локшину.

³ *Нечеса* – князь Потьомкін. Уряд Катерини II, вирішивши ліквідувати Січ після ослаблення Кримської орди, деякий час вважав за потрібне загравати з запорожцями. Князь Потьомкін, що саме в цей час був найвпливовішим діячем в уряді Катерини II, навіть записався до Січі під іменем „Грицько Нечеса”. Після ліквідації Січі й утворення Чорноморського війська він прийняв титул „Великого князя козацьких, катеринославських та чорноморських військ”.

⁴ *Керея (кирея)* – плащ, довгий суконний верхній одяг; велика свита з відлогою (капюшоном).

Оп'ять шабельки заблищали,
 Оп'ять панцири забряжчали,
 Оп'ять пан Турн оправивсь наш.
 Тут Зевс не втерпів, обізвася,
 Юноні з гнівом так сказав:
 „Чи ум од тебе одцурався?
 Чи хочеш, щоб тобі я дав
 По пані старій блискавками?
 Біда з злосливими бабами!
 Уже ж вістимо всім богам:
 Еней в Олімпі буде з нами
 Живитись тими ж пирогами,
 Які кажу пекти я вам.
 Безсмертного ж хто ма убити?
 Або хто може рану дати?
 Про що ж мазку¹ мирянську лити?
 За Турна щиро так стоять?
 Ютурна на одну проказу,
 І, певне, по твою приказу
 Палаш рутульцю піддала.
 І поки ж будеш ти біситься?
 На Трою і троянців злиться?
 Ти зла їм вдоволь задала”.
 Юнона в первий раз смирилась.
 Без крику к Зевсу річ вела:
 „Прости, панотче! проступилась,
 Я, далебі, дурна була;
 Нехай Еней сідла рутульця,
 Нехай спиха Латина з стульця,
 Нехай поселить тут свій рід.
 То тільки щоб латинське плем'я
 Удержало на вічне врем'я
 Імення, мову, віру, вид”.
 „Іноси! сількісь²! як мовляла”, –
 Юноні Юпітер сказав.
 Богиня з радіщ танцювала,
 А Зевс метелицю свистав.
 І все на шальках розважали,
 Ютурну в воду одіслали,
 Щоб з братом Турном розлучить,
 Бо книжка Зевсова з судьбами,
 Несмертних писана руками,
 Так мусила установить.
 Еней махає довгим списом,

На Турна міцно наступа.
 „Тепер, – кричить, – підбитий
 бісом,
 Тебе ніхто не захова!
 Хоть як вертись і одступайся,
 Хоть в віщо хоч перекидайся,
 Хоть зайчиком, хоть вовком стань,
 Хоть в небо лізь, нирай хоть в воду,
 Я витягну тебе з-під споду
 І розмізчу, погану дрян”
 Од сей бундючної Турн речі
 Безпечно усик закрутив
 І зжав свої широкі плечі,
 Енею глуздівно сказав:
 „Я ставлю річ твою в дурницю;
 Ти в руку не піймав синицю,
 Не тебе, далебі, боюсь.
 Олімпські нами управляють,
 Вони на мене налягають,
 Пред ними тільки я смирюсь”.
 Сказавши, круто повернувся
 І камінь пудів п'ять підняв,
 Хоть з праці трохи і надувся,
 Бо, бач не тим він Турном став.
 Не та була в нім жвависть, сила,
 Йому Юнона змінила;
 Без богів ж людська моч – пустяк.
 Йому і камінь зміняє,
 Енея геть не долітає,
 І Турна взяв великий страх.
 В таку щасливу юдину
 Еней чимдуж спис розмахав
 І Турну, гадовому сину,
 На вічний поминок послав;
 Гуде, свистить, несеться піка,
 Як зверху за курчам шупльіка,
 Торох рутульця в лівий бік!
 Простягся Турн, як щогла, долі,
 Качається од гіркої болі,
 Кляне олімпських еретик.
 Латинці од сього жажнулись,
 Рутульці галас підняли,
 Троянці глумно осміхнулись,
 В Олімпі ж могорич пили.

¹ Мазка – тут: кров.

² Сількісь – добре, гаразд.

Турн тяжку боль одоліває,
К Енею руки простягає
І мову сльозную рече:
„Не жизнї хочу я подарка;
Твоя, Анхізович, припарка
За Стікс мене поволоче.
Но есь у мене батько рідний,
Старий і дуже ветхих сил;
Без мене він хоть буде бідний,
Та світ мені сей став не мил;
Тебе о тім я умовляю,
Прошу, як козака, благаю,
Коли мені смерть задаси,
Одправ до батька труп дублений;
Ти будеш за сіє спасенний,
На викуп же, що хоч, проси”.
Еней од речі сей зм’якшився
І меч піднятий опустил;
Трохи-трохи не прослезився
І Турна ряст топтатъ пустив.
Аж зирк – Паллантова ладунка
І золота на ній карунка¹
У Турна висить на плечі.

Енея очі запалали,
Уста од гніву задріжали,
Ввесь зашарівсь, мов жар в печі.
І вмиг, вхопивши за чуприну,
Шкереберть Турна повернув,
Насів коліном злу личину
І басом громовим гукнув:
„Так ти троянцям нам для сміха
Глумиш з Паллантова доспіха
І думку маєш быть живим?
Паллант тебе тут убиває,
Тебе він в пеклі дожидає,
Іди к чортам, дядькам своїм!”
З сим словом меч свій устромляє
В роззявлений рутульця рот
І тричі в рані повертає,
Щоб більше не було хлопот.
Душа рутульська полетіла
До пекла, хоть і не хотіла,
К пану Плутону на бенкет.
Живе хто в світі необачно,
Тому ніде не буде смачно,
А більш, коли і совість жметь.

Думаємо і відповідаємо

- Розкажіть про історію написання та видання поеми „Енеїда” Котляревського. Чим вона подібна і чим відрізняється від твору Вергілія та бурлескно-трагедійних переробок його?
- З яких джерел черпав Котляревський матеріал для своєї поеми?
- Які види комічного та засоби його творення використав письменник? Наведіть приклади.
- Визначте ставлення автора до Енея. Що приваблює, а що відштовхує вас у ньому?
- Кого і як змалював Котляревський у колективному образі троянців? А небожителів?
- У чому полягає національний колорит поеми? А історичний?
- Доведіть, що „Енеїда” є народним твором.
- Які морально-етичні проблеми поставлені в „Енеїді” та як вони розв’язані?

До твого словничка

Олімпійські боги:

Зевс (Зевес, Юпітер) – верховний бог, володар блискавки і грому.

Юнона (Гера) – дружина Зевса, богиня шлюбу.

Земні герої:

Еней – троянський цар, полководець, син Венери та Анхіза.

¹ *Карунка* (позумент, галун) – тасьма з шовкової або вовняної основи з срібною чи золотою ниткою.

Про „НАТАЛКУ ПОЛТАВКУ”

Один із сучасників Котляревського писав, що „жодна повість, жоден твір досі не припав так до душі українцям, як „Наталка Полтавка”, народ засвоїв її пісні”.

З часу видрукування „Наталки Полтавки” в 1838 році минуло понад півтора століття, а п’єса й опера (музика М. Лисенка) користуються незмінним успіхом. І нині „Наталка-Полтавка” вабить, чарує нас своєю первозданною свіжістю.

Джерела. Основним джерелом для написання „Наталки Полтавки” було життя українського суспільства. Другим джерелом були лірично-побутові, обрядові, купальські та баладні пісні: „Ой оддала мене мати за нелюба заміж”, „Брала дівка льон...” та інші.

П’єса Котляревського – серйозний твір про прекрасну душу народу і його щедре серце, світлий розум і гірке безталання.

Сюжет. Дія твору відбувається в одному полтавському селі. Зав’язка сюжету – зустріч Наталки з возним, який пропонує їй вийти за нього заміж. Конфлікт п’єси досягає кульмінації, коли Наталка категорично відмовляється стати дружиною возного. Розв’язку наближає Петро, який радить Наталці скоритися порадою матері. Розчулений таким актом самопожертви, возний зрікається Наталки на користь Петра.

Зображення побутових суперечностей українського села, соціальної нерівності та безправ’я трудящих, показ життя селян, бурлаків, чиновників, відтворення звичаїв, пісень – така тематика „Наталки Полтавки”. Основний мотив п’єси – розлука дівчини з коханим-бідняком та одруження з осоружним багатцем – характерний для багатьох тодішніх європейських мелодрам.

Характеристика персонажів. Образ Наталки. Центральний персонаж п’єси – українська дівчина Наталка. Красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна. Турбота про свою честь дівочу, про честь сім’ї, вірність тому, кому дала слово, моральна чистота – головні риси Наталчиної вдачі. На материні докори дівчина твердо, з гідністю відповідає: „Лучче посивію дівкою, як піду за таких женихів. Нехай вони будуть розумні, багаті і письменніші од нашого возного, та коли серце не лежить до їх і коли вони мені осоружні!” У цих словах весь Наталчин „кодекс”: жити за велінням серця, ніякого компромісу з совістю.

Наталка – рішуча й смілива людина. Її розум, енергійність і наполегливість у боротьбі за своє щастя перемогли. В образі Полтавки автор оспівав кращі риси українок, їхню духовну красу. Чарує нас мова Наталки: чисто народна, лексично багата, лірично-пісенна.

Наталка – перший правдивий образ дівчини-селянки в українській літературі, родоначальниця всіх наступних образів жінок. Наталка Котляревського – це гімн великому коханню, цей образ буде приваблювати ще не одне покоління людей.

Образи Петра і Миколи. Петро і Микола – обидва сироти-бурлаки. Вони однаково працюватимуть, сердечні, щирі, безкорисливі натури, в обох розвинуте почуття власної гідності, проте вони відмінні за характером. *Петро* – чесний, великодушний, здатний на самопожертву заради іншої людини. „Наталку кохає він більше, як самого себе.” Прекрасній Петровій душі відповідає образна, піднесена мова.

Микола – твердішої вдачі, ніколи не впадає в розпач, завжди бадьорий, дотепний. Він оптиміст і відчайдух, мріє про вільне життя.

Горпина. Горпина Терпилиха – Наталчина мати, образ досить складний. Вона гарно виховала дочку. Задля щастя дочки Терпилиха готова на все. Та щастя мати і дочка розуміють по-різному. Терпилиха неспроможна терпіти нестатки. На її думку, краще вмерти, ніж жити в бідності. Тому умовляє дочку піти за багатого. Немає сумніву в її корисливості.

Під впливом марення про багатство змінює ставлення до Петра, якого любила раніше. Та коли возний відмовляється від наміру одружитись з Наталкою, Терпилиха миттю прихилилась серцем до благородного й любого дочці Петра та благословила молодят на подружнє життя.

Возний – сатиричний образ судового чиновника. Возний – тип хабарника, який сумує з приводу того, що з кожним роком усе важче „виканючувати” в людей гроші. Коло його інтересів мізерне й потворне: скарги, начальство, позови, пограбування. Він настільки зачерствів душею в своєму чиновницькому ремеслі, що навіть у сердечних справах погрожує судом і тюрмою. Своє огидне моральне обличчя приховує під базіканням про те, що, мовляв, всі грішні, всі обманюють.

Мова возного – це жахливий суржик з російських та українських слів, пересипаних церковнослов'янізмами і канцелярським жаргоном.

І все ж в образі возного є й світлі грані. Прочитайте уважно його освідчення Наталці в коханні, і у вас, напевно, виникне позитивне ставлення до цього персонажа. А ще згадаймо його великодушний вчинок відступитися від Наталки.

Як бачимо, образ возного неоднозначний. З одного боку, це бюрократ і здирник, з іншого – людина, спроможна на щирі почуття й великодушні вчинки.

Виборний. Виборний Макогоненко викликає двоїсте ставлення. Макогоненко всюди й завжди вміє „увернутись”: хитро, мудро, недорогоим коштом. „Визначальна риса Макогоненка – крутість. Нещирість, користоловність викликають антипатію до Макогоненка.

З другого боку, Макогоненко викликає неабияку симпатію за прихильність до бідних, за щире зичливе слово про Наталку, а потім і Петра, а найбільше за те, що зневажає чиновників-хабарників, отих „п'явок”, що з простого народу „кров смокчуть”. До того ж у побуті це людина товариська, весела, жартівлива. Ось чому ставлення до виборного двоїсте: більше позитивне, ніж негативне.

Народність та значення п'єси. Сила „Наталки Полтавки” – в правді й простоті; за визначенням видатного драматурга ХІХ ст. І Карпенка-Карого, ця п'єса – „світла незаймана квітка народної поезії”. П'єса має народний характер. Головні герої п'єси – вихідці з народу. Котляревському вдалося глибоко розкрити їхні переживання. Ніхто в літературі того часу не наважився так високо піднести звичайну людину з народу.

Народність п'єси підсилюють пісні, прислів'я, приказки, ідіоми¹.

Яка ідея п'єси? Маючи вже деякий досвід визначення ідейного спрямування літературного твору, сформулюйте ідею „Наталки Полтавки” самостійно.

¹ *Ідіома* – укорінений мовний зворот, який не можна дослівно перекласти іншою мовою.

Прокоментуйте вислів з п'єси: „От такі-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хапаються”.

Значення. Історичне значення п'єси Котляревського в тому, що вона започаткувала нову українську драматургію й повела її шляхом народності до вершин світової драматургії. Вона є першою соціально-побутовою драмою із селянського життя в усій європейській літературі.

П'єса „Наталка Полтавка” є однією з найулюбленіших в народі драматичних творів.

Сила п'єси – в правдивому показі народного побуту, життєвості образів-персонажів, багатстві пісень, іскристому гуморі, мелодійності музичного супроводу.

- Поміркуйте, читаючи п'єсу „Наталка Полтавка”, чому автор назвав її оперою.

НАТАЛКА ПОЛТАВКА

Українська опера на 2 дії

(Скорочено)

Дійові особи:

Наталка – українська дівчина.

Горпина Терпилиха, її мати.

Петро – коханий Наталки.

Микола – далекий родич Терпилихи.

Тетерваковський – возний.

Макогоненко – сільський виборний.

Дія перша

Село над річкою Ворсклою. Упововж сцени вулиця, що веде до річки; тут між хатами і Терпилишина хата.

Ява 1

Наталка (*виходить з хати з відрами на коромислі, дійшовши до річки, ставить відра на березі, ходить задумавшись, потім співає*):

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться;
О, як моє болить серце, а сльози не ллються!...

Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,
Тільки тоді і полегша, як нишком поплачу.

Не поправлять сльози щастя, серцю легше буде,
Хто щасливим був часочок, по смерть не забуде.

Єсть же люди, що і моїй завидують долі,
Чи щаслива та билинка, що росте на полі?

Що на полі, що на пісках, без роси, на сонці?
Тяжко жити без милого і в своїй сторонці.

Де ти, милий, чорнобривий? Де ти? Озовися!
Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися.

Полетіла б я до тебе, та крилля не маю,
Щоб побачив, як без тебе з горя висихаю.

До кого я пригорнуся і хто приголубить?
Коли тепер того нема, який мене любить.

Петре! Петре! Де ти тепер? Може, де скитаєшся в нужді і горі і проклинаєш свою долю; проклинаєш Наталку, що через неї утеряв пристанище; а може (*плаче*), забув, що я живу на світі. Ти був бідним, любив мене і за те потерпів і мусив мене оставити; я тебе любила і тепер люблю. Ми тепер рівня з тобою: і я стала така бідна, як і ти. Вернися до мого серця! Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...

Ява 2

Наталка і возний.

Возний (*ідуци повз Наталку, підходить до неї*). Благоденственного і мирного пребиванія! (*Набік*). Удобная okazія предстала зділати о собі предложеніє на самоті.

Наталка (*кланяючись*). Здорові були, добродію, пане возний!

Возний. „Добродію!” „Добродію!” Я хотів би, щоб ти звала мене – тее-то як його – не вишеупом’янутим іменем.

Наталка. Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум.

Возний. Не о сем, галочко, – тее-то як його – хлопочу я, но желаю із медових уст твоїх слішати умилительное названіє, сообразное моему чувству. Послушай:

От юних літ не знав я любові,
Не ощущал возженія в крові,
Как вдруг предстал Наталки вид ясний,
Как райський крин, душистий, прекрасний;

Утробу всю потряс;
Кров взволновалась,
Душа смішалась;
Настал мой час!

Настал мой час; і серце все стонеть;
Как камень, дух в пучину зол тонеть.
Безмірно, ах! люблю тя, дівицю,
Как жадний волк младую ягницю.

Твой предвіщаєть зрак
Мні жизнь дражайшу,
Для чувств сладчайшу,
Как з медом мак.

Противні мні Статут і розділи,
Позви і копи страх надоїли;
Несносен мні синкліт весь бумажний,
Противен тож і чин мой преважний.

Утіху ти подай
Душі смятенной,
Моєй письменной,
О ти, мой рай!

Не в состоянні поставити на вид тобі сили любові моєї. Когда би я іміл – тее-то як його – стільки язиков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих в Магдебурзьком праві, то і сих не довліло би на восхваленіє ліпоти твоєї! Сій-сї, люблю тебе до безконечності.

Н а т а л к а . Бог з вами, добродію! Що ви говорите! Я річі вашей в толк собі не візьму.

В о з н и й . Лукавиш – тее-то як його – моя галочко! і добре все розумієш. Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Н а т а л к а . Гріх вам над бідною дівкою глумитися; чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду; та й по всьому я вам не під пару.

В о з н и й . Изложенні в отвітних річах твоїх резони суть – тее-то як його – для любові ничтожні. Уязвленне частореченною любовію серце, по всім божеським і чоловічеським законам, не взираєть ні на породу, ні на літа, ні на состояніє. Она я любов все – тее-то як його – ровняєть. Рци одно слово: «Люблю вас, пане возний!» – і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою.

Н а т а л к а . У нас єсть пословиця: „Знайся кінь з конем, а віл з волом”; шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте... Ось підіть лиш в неділю або в празник по Полтаві, то побачите таких гарних, що і розказати не можна.

В о з н и й . Бачив я многих – і ліпообразних, і багатих, но серце моє не імієть – тее-то як його – к ним поползновенія. Ти одна заложила йому позов на вічні роки, і душа моя ежечасно волаєть тебе і послі нишпорной даже години.

Н а т а л к а . Воля ваша, добродію, а ви так з-письменна говорите, що я того і не зрозумію; та і не вірю, щоб так швидко і дуже залюбитись можна.

В о з н и й . Не віриш? Так знай же, що я тебе давно уже – тее-то як його – полюбив, як тільки ви перейшли жити в наше село. Моїх діл околичності, возникаючії із неудобних обстоятельств, удерживали соділати признаніє пред тобою; тепер же, читая – тее-то як його – благость в очах твоїх, до формального опреділенія о моєй участі, открой мні, хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: могу лі – тее-то як його – без отсрочок, волокити, проторов і убитков получитьи во вічное і потомственное владініє тебе – движимое і недвижимое імініє для душі моєй з правом владіти тобою спокійно, безпрекословно і по своєй волі – тее-то як його – розпоряджать? Скажи, говори, отвічай, отвітствуй, могу лі бить – тее-то як його – мужем пристойним і угодним душі твоєй і тілу?

Наталка (співає).

Видно шляхи полтавської і славу Полтаву,
Пошануйте сиротину і не вводьте в славу.
Не багата я і проста, но чесного роду,
Не стиджуся прядсти, шити і носити воду.
Ти в жупанах і письменний, і рівня з панами,
Як же можеш ти дружитися з простими дівками?
Єсть багацько городянок, вибирай люблюю;
Ти пан возний – тобі треба не мене, сільськую.

Так, добродію, пане возний! Перестаньте жартувати надо мною, безпомощною сиротою. Моє все багатство єсть моє добре ім'я; через вас люди начнуть шептати про мене, а для дівки, коли об ній люди зашепчуть...

Музика починає грати прелюдію. Наталка задумується, а возний щось міркує собі, і смішні міни перебігають на його обличчі.

Ява 3

Наталка і возний, потім виборний.

Виборний (з'являється на вулиці, іде і співає).

Дід рудий, баба руда,
Батько рудий, мати руда,
Дядько рудий, тітка руда,
Брат рудий, сестра руда,
І я рудий, руду взяв,
Бо рудую сподобав.

Ой по горі по Панянці
В понеділок дуже вранці
Ішли наші новобранці;
Поклонилися шинкарці;
А шинкарка на них – морг:
„Іду, братики, на торг”.

Ішли ляхи на три шляхи,
А татари на чотири,
Шведи-враги поле вкрили;
Козак в лузі окликнувся –
Швед, татарин, лях здригнувся,
В дугу всякий зігнувся.

Наталка взяла свої відра і пішла додому. Виборний підійшов до возного.

Возний. Чи се – тее-то як його – нова пісня, пане виборний?

Виборний. Та се, добродію (кланяється), не пісня, а нісенітниця. Я співаю іногді, що в голову лізе, – вибачайте, будьте ласкаві, я не добачив вас.

Возний. Нічого нічого. Відкіль се так? Чи з гостей ідете – тее-то як його?..

Виборний. Я іду із дому. Випроводжав гостя: до мене заїжджав засідатель наш, пан Щипавка; так уже, знаєте, не без того, – випили по одній,

по другій, по третій, холодцем та ковбасою закусили, та вишнівки з кварту укутали, та й, як то кажуть, і підкріпилися.

Возний. Не розказував же пан Щипавка якої новини?

Виборний. Де то не розказував! Жаловався дуже, що всьому земству урвалася тепер нитка, та так, що не тільки засідателям, но самому комісарові уже не те, як давно було... Така, каже, халепа, що притьмом накладно служити. Бо, каже, що перше дурницею доставалося, то тепер або випросити треба, або купити.

Возний. Ох! правда, правда; даже і в повітовом суді, і во всіх присутственных містах унініє воспослідовало; малійшая проволочка ілі прижимочка просителю, як водилось перше, почитається за уголовное преступление; а взяточок, сиріч – винуждений подарочок, весьма-очень іскусно у істця ілі отвітчика треба виканючити. Та що і говорить! Тепер і при рекрутських наборах вовся не той порядок ведеться. Трудно становиться жить на світі.

Виборний. Зате нам, простому народові, добре, коли старшина, богобоязлива і справедлива, не допуска письменним п'явкам кров із нас смоктати... Та куди ви, добродію, налагодились?

Возний. Я наміревал – тее-то як його – посітити нашу вдовствующую дякониху, но, побачивши тут Наталку (*зітхає*), остановився побалакати з нею.

Виборний (*лукаво*). Наталку? А де ж (*оглядається*) вона?

Возний. Може, пішла додому.

Виборний. Золото – не дівка! Наградив бог Терпилиху дочкою. Крім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, – яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить.

Возний. Нічого сказати – тее-то як його – хороша, хороша і уже в такому візрі...

Виборний. Та й давно б час, так що ж? Сирота, та ще й бідна. Ніхто і не квапиться.

Возний. Однак ж я чув, що Наталці траплялись женихи, і весьма пристойні, наприклад, Тахтауловський дячок, чоловік знаменитий басом своїм, ізучен Ярмоля і дуже знаєть печерсько-лаврський напів; другий волосний – тее-то як його – писар із Восьмачок, молодець не убогий і продолжающий службу свою безпорочно скоро год; третій – підканцелярист із суда по імені Скоробреха і многії другії, но Наталка...

Виборний. Що? Одказала? Добре зробила. Тахтауловський дяк п'є горілки багато і уже спада з голосу; волосний писар і підканцелярист Скоробреха, як кажуть, жевжики обидва і голі, вашеці проше, як хлистики, а Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годовав і зодігав.

Возний. Для чого же неписьменного? Наука – тее-то як його – в ліс не йде; письменство не єсть преткновеніє ілі поміха ко вступленію в законний брак. Я скажу за себе: правда, я – тее-то як його – письменний, но по благоді всевишнього єсмь чоловік, а по милості дворян – возний, і живу хоть не так, як люди, а хоть побіля людей; копійка волочиться і про чорний день іміється. Признаюсь тобі, як приятелю, буде чим і жінку – тее-то як його – і другого кого годовати і зодігати.

Виборний. Так чом же ви не одружитесь? Уже ж, здається, пора. Хіба в ченці постригтись хочете? Чи ще, може, суджена на очі не нависла? Хіба хочете, щоб вам на весіллі сю пісню співали? Ось слухайте (співає):

Ой під вишнею, під черешнею
Стояв старий з молодою, як із ягодою.
І просилася, і молилася:
„Пусти мене, старий діду, на вулицю погулять!”
„Ой я й сам не піду, і тебе не пущу:
Хочеш мене, старенького, да покинути.

Ой не кидай мене, моя голубочко,
Куплю тобі хатку, і ще сіножатку,
І ставок, і млинок, і вишневий садок”.
„Ой не хочу хатки, ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка.
Ой ти, старий дідуга, зігнувся, як дуга,
А я молоденька, гуляти раденька”.

Возний. Коли другії облизня піймають, то і ми остерегіємося. Наталка многим женихам піднесла печеного кабака; глядя на сіє, і я собі на умі.

Виборний. А вам що до Наталки? Будто всі дівки на неї похожі? Не тільки світа, що в вікні; сього дива повно на світі! Та до такого пана, як ви, у іншої аж жижка задрижить!

Возний (*набік*). Признаюсь йому в моєй любові к Наталці. Послухай, пане виборний! Нігде – тее-то як його – правди дівати, я люблю Наталку всею душею, всею мислю і всім серцем моїм, не могу без неї жити, так її образ – тее-то як його – за мною і слідить. Як ти думаєш? Як совітуєш в такому моєм припадці?

Виборний. А що тут довго думати? Старостів посилати за рушниками, та й кінець. Стара Терпилиха не зсунулась іще з глузду, щоб вам одказати.

Возний. Ох, ох, ох!... Стара не страшна, так молода кирпу гне! Я уже їй говорив, як то кажуть, надогад буряків – тее-то як його – так де! Ні приступу!

Виборний. Що ж вона говорить, чим одговорюється і що каже?

Возний. Она ізлагаєть нерезоннії – тее-то, як його – причини; она приводить в довод знакомство вола з волом, коня з конем; нарицаєть себе сиротою, а мене паном; себе бідною, а мене багатим; себе простою – тее-то, як його – а мене возним; і рішительний приговор учинила – що я їй, а она мені не рівня – тее-то, як його.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Я їй пояснил, что любов усе равняєть.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Що для мене благопристойніє панночка, ніж простая селянка.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Що она – тее-то, як його – одна моя госпожа.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Що она не вірить, щоб так дуже – тее-то, як його – можна полюбити.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Що я її давно люблю.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Щоб я одв'язався од неї.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний (*сердито*). Що? Нічого!... Тебе чорт приніс – тее-то, як його – Наталка утекла, а я з тобою остався.

Виборний. Ой ви, письменні! Вгору деретеса, а під носом нічого не бачите: Наталка обманювала вас, коли говорила, що ви їй не рівня. У неї не те на серці...

Возний. Не те? А що ж би таке?

Виборний. Уже не що, другого любить; ви, може, чували, що як вони ще жили в Полтаві і покійний Терпило жив був, то прийняв було до себе якогось сироту Петра за годованця. Хлопець виріс славний, гарний, добрий, проворний і роботящий; він од Наталки старший був годів на три або чотири; з нею вигодовавсь і зріс вкупі. Терпило і Терпилиха любили годованця свого, як рідного сина, та було й за що! Наталка любила з Петром, як брат з сестрою. Но Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знакомитись не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмістрами – пив, гуляв і шахровав гроші; покинув свій промисл і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому; послі, як не стало і посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; в бідності умер і без куска хліба оставив жінку і дочку.

Возний. Яким же побитом – тее-то як його – Терпилиха з дочкою опинилися в нашем селі?

Виборний. У Терпила в городі на Мазурівці був двір – гарний, з рубленою хатою, коморою, льохом і садком. Терпилиха по смерті свого старого все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку і тепер живе, як ви знаєте.

Возний. А вишеречений Петро де – тее-то, як його – обритається?

Виборний. Бог же його зна. Як пішов з двора, то мов в воду впав, і чутки нема. Наталка без душі його любить, через його всім женихам одказує, та й Терпилиха без сльоз Петра не згадує.

Возний. Наталка неблагоразумна: любить такого чоловіка, которого – тее-то, як його – можеть бить, і кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель у небі.

Виборний. Або, як той грек мовляв: „Лучше живий хорунжий, як мертвий сотник”. А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся, то б Наталка вийшла за муж, бо убожество їх таке велике, що невмоготу становиться.

Возний. Сердечний приятелю! Візьмися у Наталки і матері хожденіє іміти по моему сердечному ділу. Єжелі виіграеш – тее-то як його – любов ко мні Наталки і убідиш її доводами сильними довести її до брачного моего ложа на законном основанії, то не пожалію – тее-то як його – нічого для тебе. Вір – без дані, без пошлени, кому хочеш, позов заложу і контроверсії сочиню, – божусь в том – еже-ей! ей!

Виборний (*подумавши трохи*). Що ж? Спрос не біда. Тут зла ніякого нема. Тільки Наталка не промах!... О, розумна і догадлива дівка!

Возний. Осмілься! Ти умієш увернутись – тее-то як його – хитро, мудро, недорогим коштом; коли ж що, то можна і брехнути для обману, приятні ради.

Виборний. Для обману? Спасибі за се! Брехать і обманювать других – од Бога гріх, а од людей сором.

Возний. О, простота, простота! Хто тепер – тее-то як його – не брешеть і хто не обманює? Повір мені: ежели б здесь собралось много народу і зненацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнув: „Брехуни і обманщики!.. ховайтесь, а то я поражу вас!...” – ей-ей, всі присіли би к землі совісті ради. Блаженна лож, когда биваєть в пользу ближніх, а то біда – тее-то як його – що часто лжем ілі ради своєї вигоди, ілі на упад других.

Виборний. Воно так, конечно, всі люди грішні, однако ж...

Возний. Що „однако ж”? Всі грішні, та іще і як!.. І один другого так обманюють, як того треба, і як не верти, а виходить – кругова порука. Слухай:

Всякому городу нрав і права,
Всяка імієть свой ум голова,
Всякого прихоті водять за ніс,
Всякого манить к наживі свій біс.

Лев роздираєть там волка в куски,
Тут же волк цапа скубе за виски;
Цап в огороді капусту псує:
Всякий з другого бере за своє.

Всякий, хто вище, то нижчого гне, –
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний багатого певний слуга,
Корчиться, гнеться пред ним, як дуга.

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,
Хто не лукавить, то ззаду сидить;
Всякого рот дере ложка суха –
Хто ж есть на світі, щоб був без гріха?

Виборний. Воно так! Тільки великим грішникам часто і даром проходить, а маленьким грішникам такого задають бешкету, що і старикам невпам’ятку. Добре, пане возний, я вас поважаю і зараз іду до старої Терпилихи. Бог зна, до чого веде, – може, воно і добре буде, коли ваша доля щаслива!.. <...>

Завіса.

Ява 4

Терпилишина хата. Мати пряде, а дочка шиє.

Терпилиха. Ти оп’ять чогось сумуєш, Наталко! Оп’ять щось тобі на думку спало?..

Наталка. Мені з думки не йде наше безталання.

Терпилиха. Що ж робить? Три роки уже, як ми по убожеству своєму продали дворик свій на Мазурівці, покинули Полтаву і перейшли сюди жити; покойний твій батько довів нас до сього.

Наталка. І, мамо!.. Так йому на роду написано, щоб жити багатим до старості, а умерти бідним; він не винуватий.

Терпилиха. Лучче б була я умерла: не терпіла б такої біди, а більше через твою непокорність.

Наталка (*кладає роботу*). Через мою непокорність ви біду терпите? Мамо!

Терпилиха. Аякже? Скільки хороших людей сватались за тебе – розумних, зажиточних і чесних, а ти всім одказала; скажи, в яку надію?

Наталка. В надію на Бога. Лучче посідию дівкою, як піду заміж за таких женихів, які на мені сватались. Уже нічого сказати – хороші люди!

Терпилиха. А чому й ні? Дяк Тахтауловський чом не чоловік? Він письменний, розумний і не без копійки. А волосний писар і підканцелярист Скоробрещенко – чому не люди? Кого ж ти думаєш дождатись – може, пана якого або губернського панича? Лучче б всього, якби вийшла за дяка, – мала б вічний хліб; була б перше дячихою, а послі і попадею.

Наталка. Хотя б і протопопшею, то Бог з ним! Нехай вони будуть розумні, багаті і письменніші од нашого возного, та коли серце моє не лежить до їх і коли мені вони осоружні!... Та і всі письменні – нехай вони собі тямляться!

Терпилиха. Знаю, чом тобі всі не люб'язні; Петро нав'яз тобі в зуби. Дурниця все те, що ти думаєш; чотири годи уже, як об нім ні слуху нема, ні послушанія.

Наталка. Так що ж? Адже і він об нас нічого не чує, та ми живемо; то і він живе і так же пам'ятає об нас, та боїться вернутись.

Терпилиха. Ти не забула, як покійний твій батько наслідок не злюбив Петра і, умираючи, не дав свого благословенія на твоє з ним замужество; так і мого ніколи не буде!

Наталка (*підбігає до матері, хапає її за руку і співає*):

Ой мати, мати! Серце не вважає,
Кого раз полюбить, з тим і умирає.

Лучче умерти, як з немилим жити,
Сохнуть з печалі, щодень сльози лити.

Бідність і богатство – єсть то Божа воля;
З милим їх ділити – єсть щаслива доля.

Ой хіба ж я, мати, не твоя дитина,
Коли моя мука тобі буде мила?..

І до мого горя ти жалю не маєш...
Хто прийшовсь по серцю, забудь заставляєш!...

О мамо, мамо!.. Не погуби дочки своєї! (*Плаче*).

Терпилиха (*чуло*). Наталко, схаменись! Ти у мене одна, ти кров моя: чи захочу я тебе погубити? Убожество моє, старість силують мене швидше заміж тебе оддати. Не плач, дочко! Я тобі не ворог. Правда, Петро добрий парубок, та де ж він? Нехай же прийде, нехай вернеться до нас; він не лежень, трудящий, з ним обідніти до злиднів не можна. Але що ж! Хто відає – може, де запропастився, а може, і одружився де, може, забув і тебе. Тепер так буває, що одну нібито любить, а о другій думає.

▲ Українки.
Малюнок С. Голіциної

Н а т а л к а . Петро не такий; серце моє за його ручається, і воно мені віщує, що він до нас вернеться. Якби він знав, що ми тепер так бідні – о, з кінця світа прилинув би до нас на поміч.

Т е р п и л и х а . Не дуже довіряй своєму серцю: сей віщун часто обманює. Придивися, як тепер робиться в світі, та й о Петрі так думай. А лучче, якби ти була мені покорна і мене послухала (*співає*):

Чи я тобі, дочко, не добра желаю,
Коли кого зятем собі вибираю?
Ой дочко, дочко! що ж мні начати?
Де ж люб'язного зятя достати?

Петро десь блукає, може, оженився,
Може, за тобою не довго журився.
Ой дочко, дочко! що ж мні начати,
Де ж люб'язного зятя достати?

По старості моїй живу через силу,
Не дождавшись Петра, піду і в могилу.
Ой дочко, дочко... і т.д.

Тебе ж без приюту, молоду дитину,
На кого оставлю, бідну сиротину?
Ой дочко, дочко... і т.д.

Ти на те ведеш, щоб я не дождала бачити тебе замужем, щоб через твое упрямство не дожила я віку: бідність, сльози і перебори твої положать мене в домовину. (*Плаче*).

Н а т а л к а . Не плачте, мамо! Я покорюсь вашій волі і для вас за першого жениха, вам угодного, піду замож; перенесу своє горе, забуду Петра і не буду ніколи плакати.

Т е р п и л и х а . Наталко, дочко моя! Ти все для мене на світі! Прошу тебе: викинь Петра з голови – і ти будеш щасливою. Але хтось мелькнув мимо вікна... Чи не йде хто до нас? (*Виходить*).

Ява 5

Н а т а л к а (*сама*). Трудно, мамо, викинути Петра із голови, а іще трудніше із серця. Но що робить!... Дала слово за першого вийти замож – для покою матері треба все перенести... Скріплю серце своє, перестану журитись, осушу сльози свої – і буду весела. Женихи, яким я одказала, в другий раз не прив'яжуться; возному так одрізала, що мусить одчепитися; більше, здається, нема на приміті. А там... ох!... Серце моє чогось щемить... (Почувши, що хтось наближається до дверей, береться до роботи).

Ява 6

Наталка, Терпилиха і виборний.

В и б о р н и й . Помагай-бі, Наталко! Як ся маєш, як поживаєш?

Н а т а л к а . Ат, живемо і маємось, як горох при дорозі: хто не схоче, той не вскубне!..

Терпилиха. На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть.

Виборний. Хто ж тобі виноват, стара? Якби оддала дочку за муж, то і мала, хто вас обороняв би.

Терпилиха. Я сього тільки і хочу, так що ж...

Виборний. А що таке? Може, женихів нема, або що? А може, Наталка?..

Терпилиха. То бо то й горе! Скільки не траплялись – і хороші людці – так: „Не хочу” та й „Не хочу!”

Виборний. Дивно мені та чудно, що Наталка так говорить; я ніколи б од її розуму сього не ждав.

Наталка. Так то вам здається, а ніхто не віда, хто як обіда.

Терпилиха. От так все вона – приговорками та одговорками і вивертається; а до того іще як придасть охання та сльоз, то я і руки опушу.

Виборний. Час би, Наталко, взятись за розум: ти уже дівка, не дитя. Кого ж ти дожидаєшся? Чи не із города ти таку примху принесла з собою? О! там панночки дуже чваняться собою і вередують женихами: той не гарний, той не багатий, той не меткий; другий дуже смирний, інший дуже бистрий; той кирпатий, той носатий, та чом не воєнний, та коли і воєнний, то щоб гусарин. А од такого перебору досидяться до того, що послі і на їх ніхто не гляне.

Наталка. Не рівняйте мене, пане виборний, з городянками: я не вередую і не перебираю женихами. Ви знаєте, хто за мене сватався. Чи уже ж ви хочете спхнути мене із мосту та в воду?

Виборний. Правда, за муж вийти – не дощову годину пересидіти; але мені здається, якби чоловік надійний трапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказувати; ви люди не багаті.

Терпилиха. Не багаті! Та така бідність, таке убожество, що я не знаю, як далше й на світі жити!

Наталка. Мамо! Бог нас не оставить: єсть і бідніші од нас, а живуть же...

Терпилиха. Запевне, що живуть, але яка жизнь їх!

Наталка. Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої.

Терпилиха. Говори, говори! А на старості гірко терпіти нужду і во всім недостаток. *(До виборного)*. Хоть і не годиться своєї дочки вихвалити, та скажу вам, що вона добра у мене дитина; вона обіщала для мого покою за першого жениха, аби б добрий, вийти за муж.

Виборний. Об розумі і добрім серці Наталки нічого і говорити; всі матері приміром ставлять її своїм дочкам. Тільки нігде правди дівати, трудненько тепер убогій дівці за муж вийти: без приданого, хоть будь вона мудріша од царя Соломона, а краща од прекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною.

Терпилиха. Наталко! Чуєш, що говорять? Жалій послі на себе, а не на другого кого.

Наталка *(зітхає)*. Я і так терплю горе!

Виборний. Та можна вашому горю і пособити... *(лукаво)* У мене єсть на приміті чоловігяга і поважний, і багатий, і Наталку дуже собі уподобав.

Наталка *(набик)*. От і біда мені!

Терпилиха. Жартуйте, пане виборний!

Виборний. Без жартів, знаю гарного жениха для Наталки. А коли правду сказати, то я і прийшов за його поговорити з вами, пані Терпилихо.

Наталка (*нетерпляче*). А хто такий той жених?

Виборний. Наш возний, Тетерваковський. Ви його знаєте... Чим же не чоловік?

Наталка. Возний? Чи він же мені рівня? Ви глумитесь надо мною, пане виборний!

Терпилиха. Я так привикла к своєму безталанню, що боюся і вірити, щоб була сьому правда.

Виборний. З якого ж побиту мені вас обманювати? Возний Наталку полюбив і хоче на ній женитись – що ж тут за диво? Ну, скажіте ж хутенько, як ви думаєте?

Терпилиха. Я душею рада такому зятеві.

Виборний. А ти, Наталко?

Наталка. Бога бійтесь, пане виборний! Мені страшно і подумати, щоб такий пан – письменний, розумний і поважний – хотів на мені женитись. Скажіте мені перше, для чого люди женяться?

Виборний. Для чого? Для того... А ти буцім і не знаєш?

Наталка. Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно другому. А пан, которий жениться на простій дівці, чи буде її вірно любити? Чи буде їй щирим другом до смерті? Йому в голові і буде все роїтися, що він її виручив із бідності, вивів у люди і що вона йому не рівня; буде на неї дивитися з презирством і обходитися з неповагою, і у пана така жінка буде гірше наймички... буде кріпачкою.

Терпилиха. От так вона всякий раз і занесе, та й справляйся з нею! Коли на те пішло, то я скажу: якби не годованець наш Петро, то й Наталка була б як шовкова.

Виборний. Петро? Де ж він? А скільки років, як він пропада?

Терпилиха. Уже років трохи не з чотири.

Виборний. І Наталка так обезглузділа, що любить запропастившогося Петра?.. І Наталка, кажеш ти, добра дитина, коли бачить рідну свою матір при старості, в убожестві, всякий час з заплаканими очима і туж-туж умираючу од голодної смерті – і не зжалиться над матір'ю? А ради кого? Ради пройдисвіта, ланця, що, може, де в острозі сидить, може, умер або в москалі завербовався!..

(Мати і дочка плачуть.)

Виборний. Ей, Наталко, не дровичся!

Терпилиха. Та пожалій рідной,

Мене, старой, бідной,

Схаменися!

Наталка. Не плач, мамо, не журися!

Виборний. Забудь Петра-ланця,

Пройдоху-поганця, –

Покорися!

Терпилиха. Будь же, дочко, мні послушна!

Наталка. Тобі покоряюсь,
На все соглашаюсь
Прямодушно.

Всі троє *(разом)*:

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.
Їх Бог благословляє,
Добро їм посилає
І з ними вік живе.

Терпилиха. Дочко моя! Голубко моя! Пригорнись до мого серця! Покорність твоя житні і здоров'я мені придає. За твою повагу і любов до мене Бог тебе не оставить, моє дитятко!

Наталка. Мамо, мамо! Все для тебе стерплю, все для тебе зроблю, і коли мені Бог допоможеť осушити твої сльози, то я найщасливіша буду на світі, тільки...

Виборний. А все-таки „тільки“! Вже куда не кинь, то клин. Викинь лиш дур з голови; удар лихом об землю, – мовчи та диш!

Терпилиха. Так, дочко моя! Коли тобі що і наверзеться на ум, то подумай, для кого і для чого виходиш за возного замуж.

Наталка. Так я сказала вже, що все для тебе зроблю, тільки щоб не спішили з весіллям.

Виборний. А нащо ж і одкладовать в довгий ящик? Адже ми не судді.

Терпилиха. Та треба ж таки прибраться к весіллю: хоть рушники і єсть готові, так іще дечого треба.

Виборний. Аби рушники були, а за прибори на весілля не турбуйтеся: наш возний – чоловік, не взяв його кат – на свій кошт таке бундючне весілля уджигне, що ну!... Послухайте ж сюди: сього дня зробимо сватання, і ви подавайте рушники, а там уже умовитесь собі з паном женихом і за весілля. Прощайте! Гляди ж, Наталко, не згедзайся, як старости прийдуть! Пам'ятуй, що ти обіщала матері. Прощайте... Прощайте!...

Терпилиха. Прощайте, пане виборний! Спасеть вас Бог за вашу приязнь. *(Виходить разом з виборним)*.

Ява 7

Наталка *(сама)*. Не минула мене лиха година! Возний гірше реп'яха причепився. А здається, що Макогоненко до всей біди привідця... Боже милосердний! Що зо мною буде? Страшно і подумать, як з немилим чоловіком весь вік жити, як нелюба миловати, як осоружного любити... Куди мені діватись? Де допоміж шукати? Кого просити? Горе мені! Добрі люди, допоміжте мені, пожалійте мене! А я од всього серця жалію об дівках, які в такій біді, як я тепер. *(Падає навколішки і здіймає догори руки)*. Боже! Коли уже воля твоя єсть, щоб я була за возним, то вижени любов до Петра із мого серця і наверни душу мою до возного, а без сього чуда я пропаду навіки... *(Встає і співає)*.

Чого ж вода каламутна, чи не хвиля збила?

Чого ж і я смутна тепер, чи не мати била?

Мене ж мати та й не била – самі сльози ллютьсся;

Од милого людей нема, од нелюба шлютьсся.

Прийди, милий, подивися, яку терплю муку!
Ти хоть в серці, но од тебе беруть мою руку.

Спіши, милий, спаси мене од лютої напасті!
За нелюбом коли буду, то мушу пропасти.

Дія друга

Та сама вулиця в селі над Ворсклою.

[Вулицею села йде далекий родич Терпилихи Микола, який був у Полтаві, шукаючи роботи. Згодом з'являється Петро. Заробивши трохи грошей, він поспішає у Полтаву до Наталки. Познайомившись, парубки братаються.

З хати Терпилихи виходять возний і виборний. Вражений Петро довідується, що возний посватав Наталку. Парубок розповідає Миколі історію свого кохання з Наталкою і просить покликати дівчину. Зустріч закоханих невесела – Наталка, щоб не засмучувати матір, вже подала возному рушники, хоча вона і досі любить Петра. Петро радить Наталці скоритися долі. Але Наталка вирішує відмовитися від возного].

Ява 11

Ті ж, возний, виборний і Терпилиха.

Виборний. Що ви тут так довго роздабарюєте?

Возний. О чем ви – теє-то як його – бесідуєте?

Терпилиха *(побачивши Петра)*. Ох, мені лихо!

Наталка. Чого ви лякаєтесь, мамо? Се Петро.

Терпилиха. Свят, свят, свят! Відкіль він взявся? Се мара!

Петро. Ні, се не мара, а се я – Петро, і тілом, і душею.

Возний *(до виборного)*. Що се за Петро?

Виборний. Се, мабуть, той, що я вам говорив, Наталчин любезний, пройдисвіт, ланець.

Возний *(до Петра)*. Так ти, вашець, Петро? Чи не можна б – теє-то як його – убиратись своєю дорогою, бо ти, кажеться, бачиться, видиться, здається, меж нами лишній.

Наталка. Почому ж він лишній?

Терпилиха. І відомо – лишній, коли не в час прийшов хати холодити.

Петро. Я вам ні в чім не помішаю, кінчайте з Богом те, що начали.

Наталка. Не так то легко можна окончити те, що вони начали.

Возний. А по какой би то такой резонной причині?

Наталка. А по такій причині: коли Петро мій вернувсь, то я не ваша, добродію.

Возний. Однак ж, вашець проше, ви рушники подавали, сиріч – теє-то як його – ти одружила ся зо мною.

Наталка. Далеко іще до того, щоб я з вами одружила ся! Рушники нічого не значать.

Возний *(до Терпилихи)*. Не прогнівайся, стара. Дочка твоя – теє-то як його – нарушаєть узаконений порядок. А понеже рушники і шовковая хустка

суть доказателства добровольного і непринужденного єя согласія бити мою сожительницею, то в такому випадку станете пред суд, заплатите пеню і посидите на вежі.

Виборний. О, так! так! Зараз до волосного правління та і в колоду.

Терпилиха. Батечки мої, умилосердіться! Я не одступаю од свого слова. Що хочете робите з Петром, а Наталку, про мене, зв'яжіте і до вінця ведіте.

Наталка. Не докажуть вони сього. Петро нічого не виноват, а я сама не хочу за пана возного; до сього силою ніхто мене не принудить. І коли на те іде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра і за возним ніколи не буду.

Микола. Що то тепер скажуть?

Виборний. От вам і полтавка! Люблю за обичай!

Терпилиха. Вислухайте мене, мої рідні! Дочка моя до сього часу не була такою упрямою і смілою; а як прийшов сей *(показує на Петра)* шибеник, пройдисвіт, то і Наталка обезуміла і зробилась такою, як бачите. Коли ви не випровадите відсіль сього голодрабця, то я не ручаюсь, щоб вона і мене послухала.

Возний і виборний *(разом)*. Вон, розбишако, із нашого села зараз... І щоб твій і дух не пах! А коли волею не підеш, то туди запроторимо, де козам роги правлять.

Терпилиха. Зслизни, маро!

Петро. Утихомиртесь на час і вислухайте мене: що ми любились з Наталкою, про те і Богу, і людям ізвісно; но щоб я Наталку одговорював іти замуж за пана возного, научав дочку не слухати матері і поселяв несогласіє в сім'ї – нехай мене Бог накаже! Наталко, покорися своїй долі, послухай матері, полюби пана возного і забудь мене навіки! *(Відвертається і утирає сльози. Всі виявляють співчуття до Петра, навіть і возний)*.

Терпилиха *(набік)*. Добрий Петро! Серце моє против волі за його вступається.

Наталка плаче, возний замислюється.

Виборний. Що не говори, а мені жаль його.

Микола. На чім то все окошиться?

Возний *(до Петра)*. Ти, вашець – тее-то, як його – куда тепер по-мандруєш?

Петро. Я ішов в Полтаву, но тепер піду так, щоб ніколи сюда не вертатись... Іще пару слов скажу Наталці. Наталко! Я через тебе оставив Полтаву і для тебе в дальніх сторонах трудився чотири годи; ми з тобою вирости і згодувалися вкупі у твоєї матері, ніхто не воспрегить мені почитати тебе своєю сестрою. Що я нажив – все твоє: на, возьми! *(Виймає з-за пазухи загорнуті в лубок гроші)*. Щоб пан возний ніколи не попрекнув тебе, що взяв бідну і на тебе іздержався. Процай! Шануй матір нашу, люби свого судженого, а за мене одправ панахиду...

Наталка. Петре! Нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитися: воно тут! *(Показує на серце)*. Не треба мені грошей твоїх. Вони мені не допоможуть. Но бідою нашою не потішається вороги наші... І моїй жинні кінець недалеко... *(Схиляється на плече Петрові)*.

Терпилиха *(підбігає і обіймає Петра)*. Петре!

Наталка (*обіймає Петра*). Мамо! Кого ми теряємо!

Микола (*виборному*). А тобі як він здається?

Виборний. Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!

Возний (*виходячи наперед*). Размишляв я предовольно, і нашел, что великодушний поступок всякії страсті в нас пересиливаєть. Я – возний і признаюсь, что от рожденія моего расположен к добрим ділам; но, за недосужністю по должности і за другими клопотами, доселі ні одного не зділал. Поступок Петра, толіко усердний і без примісу ухищрення, подвигаєть мене на нижеслідующее... (*До Терпилихи*). Ветхая деньми! Благословиш лі на благое діло?

Терпилиха. Воля ваша, добродію! Що не зробите, все буде хороше: ви у нас пан письменний.

Возний. Добрий Петре і бойкая Наталко!.. Приступіте до мене! (*Бере їх за руки, підводить до матері*). Благослови дітей своїх щастям і здоров'ям. Я одказуюсь од Наталки і уступаю Петру во вічне і потомственное владініє з тим, чтоб зробив її благополучною (*До глядачів*). Поелику же я – возний, то по привілегії, Статутом мні наданой, заповідаю всім: „Где два б'ються – третій не мішайсь!” і твердо пам'ятовать, що насильно милим не будеш.

Петро і Наталка (*обіймають матір*). Мати наша рідная, благослови нас!

Терпилиха. Бог з'єдиняєть вас чудом, нехай вас і благословить своєю благодією...

Микола. От такові-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються.

Виборний. Наталка – по всьому полтавка, Петро – полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії.

Петро. Наталко! Тепер ми ніколи не розлучимося. Бог нам поміг перенести біди і напасті, він поможе нам вірною любовію і порядочною жизнію быть приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців. Заспівай же, коли не забула, свою пісню, що я найбільше любив.

Наталка. Коли кого любиш, то нічого не забудеш.

Ой я дівчина полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.
Коло мене хлопці в'ються
І за мене часто б'ються,
А я люблю Петра дуже,
До других мені байдуже.

Мої подруги пустують
І зо всякими жартують,
А я без Петра скучаю
І веселості не знаю.
Я з Петром моїм щаслива,
І весела, і жартлива,
Я Петра люблю душею,
Він один владієть нею.

Хор.

Начинаймо веселиться,
Час нам сльози осушити;
Доки лиха нам страшиться,
Не до смерті ж в горі жити.
Нехай злії одні плачуть,
Бо недобре замишляють;

А полтавці добрі скачуть,
Не на зло другим гуляють.
Коли хочеш быть щасливим,
То на Бога полагайся;
Перенось все терпеливо
І на бідних оглядайся.

Думаємо і відповідаємо

- Які сцени з п'єси «Наталка Полтавка» вас найбільше схвилювали або насмішили? Чим саме?
- У чому проявився національний колорит цього твору? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Простежте, як розгортається драматичний конфлікт „Наталки Полтавки“? Визначте зав'язку, кульмінацію, розв'язку конфлікту. Як в ньому розкриваються характери героїв?
- Доведіть тезу: Наталка – морально красива, духовно багата людина. Чи може вона слугувати ідеалом для сучасної молоді і чому?
- Доведіть, що образ возного є реалістичним і типовим. Обґрунтуйте свою відповідь.
- Зіставте образи Петра та Миколи. Що в них спільне і що відмінне? Чим це пояснюється?
- У чому виявилися суперечності в характері виборного? Чим вони обумовлені? Як відбилися в його мові?
- Поясніть, у чому бачить особисте щастя кожний з персонажів твору Котляревського. Чию точку зору ви поділяєте, чию засуджуєте і чому?
- Які почуття і роздуми викликає у вас образ Терпилихи? Назвіть образи матерів-страдниць з творів, які ви вивчали або читали самостійно. Чим вони схожі і чим відрізняються?
- Які погляди Котляревського на стосунки між людьми виразилися в хоровій пісні „Де згода в сімействі...“ та у висловлюваннях персонажів про «добрих полтавців»?
- Укладіть добірку прислів'їв, приказок та ідіом із творів І. Котляревського.

Значення творчості письменника

І. Котляревський з'явився на літературній ниві тоді, коли існуванню української культури загрожувало цілковите зникнення, а майбутнє самої мови було поставлене під знак питання. Котляревський своїми творами довів, що мова його народу живе і розвивається, що вона цілком придатна для художньої творчості.

Котляревський був найталановитішим письменником передшевченової доби, мав широку освіту, передовий світогляд. Опанувавши надбання попередньої літератури та фольклору, використовуючи багатства рідної мови, він заклав міцний фундамент нової української літератури, відкрив їй двері в наступний період розвитку. Т. Шевченко назвав його батьком нового українського письменства і пророкував безсмертя його творчості: „Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди...“

Котляревський утвердив у вітчизняній поезії силабо-тонічний вірш, дав зразки ямба, хоря, дактиля; ввів нові жанри – поему, драму, водевіль.

Для нас твори Котляревського мають велике пізнавальне значення: з них ми довідуємося про життя, побут, духовні запита різних прошарків тогочасного суспільства, знайомимося з етнографією давньої України. Разом з тим одержуємо глибоку естетичну насолоду, збагачуємо себе духовно.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

Григорій Квітка-Оснoв'яненко – засновник нової української прози. Оснoв'яненко один з перших в Україні почав писати народною мовою не тільки про смішне, а й про серйозне.

Тому поява Квітчиних прозових творів українською мовою була своєчасним продовженням і поглибленням літературного подвигу Котляревського, актом історичного значення, який довів зрілість і художню досконалість української мови. Інакше кажучи, Квітка-Оснoв'яненко прийшов в українську літературу в час її національного відродження.

Родом Григорій Квітка із сім'ї козацької старшини Федора Івановича Квітки, якому належало село Основа біля Харкова. Виховання здобув спочатку домашнє, далі – монастирське та музичне, бо мав неабиякий хист музики й композитора. Він чудово грав на фортепіано й флейті, а краса народної пісні, захоплення майстерною грою кобзарів кликали його до творення власних музичних творів. Наприклад, він є автором жартівливої пісні „Грицю, до роботи”.

Вирослав Григорій в атмосфері глибокої шани до рідної мови, історії, фольклору, мистецтва, що панувала в сім'ї Квіток.

У родині Квіток часто бував Сковорода, а відомо, що він відвідував лише однодумців.

У 15 років Грицько уже був зарахований на військову службу, звідки в 19 років виходить у відставку в чині капітана. У 26 років юнак йде послушником у монастир, куди штовхнули його нещасливе кохання, несправедливий розподіл батьківської спадщини (братові – весь маєток, йому ж – лише незначну суму) та релігійне виховання. Проте життя в монастирі виявилось не таким, як уявлялося юнакові. І Григорій хоч привіз туди флейту, навіть фортепіано, часто приходив додому, брав участь у культурних заходах, а відтак подався все ж на військову службу. Далі культурно-громадська нива у Харкові, на якій він працював з молодечим запалом: проводив літературно-музичні вечори, працював директором театру, заснував оркестр, товариство добротності й першу на Лівобережжі вищу жіночу школу, організував, відредагував і випустив перший в Україні журнал („Украинский вестник”), допомагав видати першу друковану збірку українських прислів'їв і приказок, збирав кошти на відкриття Харківської публічної бібліотеки. Якось непомітно Квітка став духовним ватажком молодих українських письменників.

Зустрічаючись із фактом свавілля й жорстокості поміщиків, Оснoв'яненко захищав селян. Квітка дуже любив дітей, ладен був для них годинами розповідати смішні історії, казочки, організовувати забави, влаштовувати феєрверки.

Помер на 65-му році життя.

Квітка-Оснoв'яненко залишив близько 80 прозових і драматичних творів українською та російською мовами. Частина їх не витримала проби часу і зараз цікавить тільки істориків літератури. Але досі читають і, напевно, завжди читатимуть „Марусю” й „Щиру любов”, „Сердешну Оксану” й

„Козир-дівку“, „Конотопську відьму“ й „Пана Халявського“. І сьогодні глядач охоче дивиться вистави чи фільми „Шельменко-денщик“ та „Сватання на Гончарівці“. Крім прозових і драматичних творів, Квітка писав епіграми, фейлетони, публіцистичні статті та наукові нариси.

Про „МАРУСЮ“

Сюжет. Маруся і Василь покохалися і хочуть одружитися. Та батько Марусі, сільський багач Наум Дрот, відмовляється віддати єдину доньку за бідного сироту, до того ж призначеного в рекрути. „Тобі лоб забриють, – говорить він до парубка, – а що тоді буде з Марусею?“ Щоб відкупитися від солдатчини, парубок йде на заробітки. У той час Маруся застуджується і помирає. Вернувшись із заробітків та не заставши милої живою, Василь йде в монастир і там з горя за коханою теж помирає.

Образи. Наум Дрот – працюватий, мудрий, набожний, чесний, тверезий, дотримується всіх народних обрядів та звичаїв. Це ідеал селянина в розумінні Квітки. Лише завдяки чесній праці, набожності і дотриманню норм християнської моралі цей кріпак став заможним і щасливим.

У такому ж добродіюсному дусі виховав Наум і свою доньку Марусю, яка є центральним образом повісті. Вона викликає велику симпатію вже зовнішністю. Як бачимо, це справжня красуня; саме такими змальовували дівчат українські народні пісні.

За характером Маруся скромна, з усіма привітна, тиха, ввічлива, спокійна, а понад усе – працювата, „до всякого діла невсипуща“, так що „і на батька, і на матір, і на себе пряде, шиє, миє, і сама усе одна, без наймички, і варить, і пече“. Хоч і донька заможних людей, „вона й з батьком у полі чи громадити, чи жати“, і біля корови порається, і в хаті прибере. Отож усе Марусине життя у праці.

У її духовному світі найважливіше – почуття, настрої. Як і портрет, опис поведінки Марусі теж має фольклорну основу. Народнопісенна і мова цієї чепурної, роботящої дівчини.

Образ Марусі втрачає дещо від її покірності всім і всьому, і від надмірної богобоязливості. Вона вважає гріхом ходити на вечорниці і навіть кохати. Від цього дещо страждає життєва переконливість образу. І все ж Маруся – один з кращих персонажів української прози, її краса і гордість.

Ідеальній дівчині – ідеальна пара. Таким і є Василь: „гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанах, чоботи добрі, шкапові, з підковами“. Чим не ідеал?

Василь чесний, скромний, щирий у почуттях, добрий, працюватий, розумний.

І до танців, і до розмов, і до роботи – до всього він здатний. Такого хлопця поважають дорослі, з таким хочуть дружити молоді, такого наслідують дітвори.

Натурою своєю цей парубок надзвичайно чутливий. Надмірна вразливість мало не довела його до самогубства, коли він довідався про смерть коханої.

Сентименталізм. Художні особливості повісті. На образах Марусі та Василя позначився вплив сентименталізму. **Сентименталізм** (з французької –

чутливість) – літературний напрям другої половини XVIII – початку XIX ст., що характеризувався особливою увагою до духовного світу людини і відзначався ідеалізацією дійності та перебільшенням почуттів. Сентименталісти вважали своїм завданням розчулити читача, викликати в нього співчуття до нещасної долі героїв.

Виник сентименталізм в Англії в II пол. XVIII ст. з появою твору Л. Стерна „Сентиментальна подорож”. Роман дав і назву новому літературному методу. Сентименталізм у європейській літературі прийшов на зміну класицизму як його заперечення: не королі й рицарі, а селяни й ремісники стають героями художніх творів; письменники відтепер зображують не химерний світ міфологічних істот, а сучасний для них побут, сімейні стосунки, змальовують не штучну „благопристойність” салонних дам і кавалерів, а щирю простоту, глибокі почуття людей з народу; вчорашніх героїв літератури, дворян, показано жорстокими й безсердечними.

Основним завданням літератури письменники-сентименталісти вважали збудження в читача глибоких переживань, схвильованості, що мало сприяти збагаченню духовного світу. Тому для художнього зображення добиралися такі події, які можуть зворушити читача: нещасливе кохання, утиски й переслідування героя, страждання самотньої людини, нерідко смерть.

Сентименталізм вплинув і на форму літературних творів. Щоб глибше розкрити внутрішній світ героїв, часто змальовуються пейзажі, вдаються до ліричних відступів, побудова стає вільнішою, розповідь ведеться від першої особи, посилюється зв'язок літератури з фольклором.

Отже, сентименталізм наблизив літературу до реалізму. В українській літературі сентименталізм поєднувався з реалізмом у повістях Квітки-Основ'яненка „Сердешна Оксана”, „Щира любов”, „Маруся”; деякі елементи сентименталізму знаходимо в „Енеїді” та „Наталці Полтавці” Котляревського, в „Гайдамаках” Шевченка.

Особливістю мови повісті „Маруся” є розчулений тон розповіді про зустрічі закоханих, розлучення, смерть Марусі, горе її нареченого та батька.

Джерела повісті – це дійсність українського села і народна творчість: українські балади, ліричні, весільні пісні, фольклорні мотиви (любові, розлуки, смерті закоханих). Від народної поезії – образність повісті, від казки й переказу – її розповідний стиль. Завдяки пісенності „Маруся” швидко й назавжди полюбилася народові. Вперше прозовий твір української літератури пригорнув до серця читач із найнижчих верств.

МАРУСЯ
Повість
(Скорочено)

<...> От як се було.

Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь... до церкви? так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, – він вже

й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло: коли проче яку бідність, наділить по своїй силі й совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому Господь і послав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється, достає і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили Бога за його милості.

Ув однім тільки була в них журба: не давав їм Бог діточок. Та що ж? Настя, як здума про се, то зараз у сльози та вголос; а Наум перехреститься, прочита „Отче наш”, то йому і стане на серці веселіш і пішов за своїм ділом, чи в поле, чи на тік, чи у загороду або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудовати.

Отим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому то воно, каже, після нас достанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй, було, і каже: „Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть Бог діточок – діткам зостанеться, а не дасть – його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе Боже. Достанеться наше добре доброму, він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий, йому гріх буде, а нас усе-таки Бог милосердний пом'яне, коли ми те заслужимо. Не журися, Насте, об худобі: вона наша, а не ми її. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дороги до царства небесного. Сатана зна, чим підштрикнути; молися Богу, читай «Ізбави нас од лукавого», то усе гаразд буде”.

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм Бог і дочечку. Та й раді ж були обое, і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще малесеньке було, а знала і „Отче наш”, і „Богородицю”, і „Святий Боже!”, і половину „Вірую”. А тільки, було, зачеу дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: „Мамо, піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічку, а другий старцю Божому подати”. І в церкві вже не запусає і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли було заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси у неї, як смоль, чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку та все сама собі

запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та заквітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шії... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шії на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус¹ і у кільці зверху камінець червоненький... так так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм! Зогрішиш тільки, дивлячись на таких!

Не так було у нашої Марусі, Наумової та Настиної дочки, ось що я розказую, а її, знаєте, звали Марусею. Що й було, то й було, та як прикрито та закрито, то і для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто за нею говорить, то все-таки звичайніш.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата², ще материнська – придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів там не було? Батечку мій, та й годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підпережеться, так как рукою і обхватиш, – ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні, і червоні черевички. От така як вийде, то що й твоя панночка! Іде, як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: „Здрастуйте, дядюшка!” або: „Здорові, тітусю!” І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласково заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну-ну, не знаю! Вона й не лятиметься, і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько, – хто її зна, як-то вона там згляне, – так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько, і ні пари з уст не мовить, і відійде дальш. О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха, і смирна, і усякому покірна.

На вулицю і не кажи, щоб коли з подругами пішла. Було, мати стане їй казати: „Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала”. Так де ж! „Лучче я, – каже, – на те місце, упоравшись, та ляжу спати, ранше устану, заміню твою старість: обідати наварю і батькові у поле понесу. А на вулиці що я забула? Іграшки та пустота, та, гляди, станеться, хоч і не зо мною, хоч і аби з ким, яка причина, та опісля і страшно відвічати за те одно, що й там була! Нехай їм виясниться, не піду!” А про вечорниці так і не споминай! Було, і других дівчат відводить, та аж плаче, та просить: „Будьте ласкаві, сестрички, голубочки, не ходіте на тее проклятеє зборище! Та там нема ніякогісінького добра; там усе зле та лихее! Збираються буцімто прясти, та замість того пустують, жартують та вчаться горілочку пити; від матерів

¹ Єднус – дукач.

² Черчатий – пофарбований у червоне.

курей крадуть та туди носять, та ще й таке там діється, що сором і казати. Чи мало ж то своєї слави загубили, ходячи на тую погань: от хоч би і Явдоха, і Кулина, і Пріська. Адже ж і піп понатець не велить і каже, що гріх смертельний туди ходити. Та дивіться ж і на мене: от я дома більш усіх вас наряду, чим ви ходячи”.

Отак, було, говорить-говорить, то, гляди, одна перестане ходити, далі друга, третя; а далі і зовсім мода перестане, щоб ходити. То й дякують добрі люди, а найбільш матері. А там опісля нечистий таки вп'ять силу озьме, підцюкне й потягне низку добру до погибелі.

Тільки, було, наша Маруся уряди-годи збереться до подруженьки на весілля у дружечки. Та й то не буде вона у суботу бігати з ними по вулиці та горло драти, мов скажена, як усі роблять; а прийде вже у неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих надвір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій додому; розібралась, роздяглась, давай піч топити і вечерять наставляти, і вже мати за нею, було, ніколи не поспішиться.

Отак раз, на клечальній неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Проти дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами. Як пришивали боярам до шапок квітки, то усі клали по шагу, хто-хто два, та й лакей з панського двора, і той п'ять шагів положив, що усі здивувались, а Василь усе вижидав та усе в кишені довбавсь; а далі витяг капшучок, а там-таки дещо бряжчало, засунув пальці, достав та й положив на викуп шапки, за квітку, цілісінький гривеник!.. Як брязнув, так усі, хто був на весіллі, так і вжахнулись, а дружки аж співати перестали. А він собі й дарма: потряс патлами та за ложку і став локшину доїдати, буцім тільки копійку дав.

От, сидячи за столом, як вже попринімали страву, давай тогді Василь дівчат розглядать, що були у дружках. Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки було її де не просять, ніколи не хоче: „Нехай, – каже, другі сідають, а мені і тут добре”.

Став наш Василь і сам не свій і, як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на приклади – поперед усіх: тільки його й чути, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч би півслова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого нічичирк; усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне і пустить очі під лоб.

Познімали страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться; щебечуть, регочуться, вигадують дещо проміж весільних пісеньок, а наш Василь сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і zostався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилась: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоч додому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! А чого?

І сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озме, і все б вона плакала, а Василь – мов у самій душній хаті, неначе його хто трьома кожухами вкрив і гарячим збитнем напува. От мерщій і відвернуться один від другого і, бачиться, і не дивляться, то й, гляди, Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся і почервоніла, і вп'ять і ззирнуться меж собою.

Думає сердешна Маруся, що, мабуть, се з очей їй стало, та й каже собі: „Піду лишень додому”; так думка така нападе: „Он той боярин, що у синім жупані, чи він чи недуж, чи що? То як піду, то щоб він ще гірш не занедужав, і ніхто йому не pomoжесть; бач, як жалібно дивиться на мене і буцімто й просить: будь ласкава, Марусю, не втікай відсіля! Добре, добре, зостанусь!”

А Василь собі нудить світом і не зна, на яку ступити. Розчумав трохи, що бояри цятаються, та й дума: „Ке лишень поцятаюсь я он з тою дівчиною, що сидить смутна, невесела”. Тільки, сердєка, протягнув руку, так неначе йому хто шепнув: „Не заньмай її, ще розсердиться; бач, яка вона одягнута та пишна! Се, мабуть, міщанка; вона з тобою і говорити не захоче”. Поблідніє наш Василь та вп'ять і похмуриться. Далі збиравсь-збиравсь, та як дружечки дужче почали співати, а весільний батько з матір'ю частіш стали горілочкою поштувати і піднявсь гомін по хаті, він таки хватив у жменю горіхів та до Марусі: „Чи чіт, чи лишка?” Та як се промовив, так аж трохи не впав із ослона на спину: голова йому закрутилась, в очах потемніло, і нестямивсь овсі.

Та й Марусі ж добре було! Як заговорив до неї Василь, так вона так злякалась, як тогді, як мати на неї розсердилась: а се тільки одним один раз і було на її віку, як, принівши вона від річки плаття, загубила материну хустку, що ще від її покійної матері, так за те-то на неї мати сердилась, було, і хоч не довго, та вона, – крий Боже! – як, було, злякалась. Отже і тепер так їй було прийшло: якби можна, скрізь землю б провалилась або забігла куди, щоб і не дивитись на сього боярина. Та й що йому казати? Як скажу „нечіт”, то він подума, що я чванна і не хочу більш з ним цятатись, а він так, чи смутний, чи сердитий, а тільки жалко на нього дивитись. Скажу „чіт”. Що ж? Як стала силуватись, щоб промовити слово, так ні жодною мірою не може сказати: губи злиплись, язик мов дерев'яний, а дух так і захватило. Дивиться, що й Василь з неї очей не спустить, і горіхи у жмені держить, і жде, що вона йому скаже: от їй його жалко стало, на велику силу, та тихесенько, так що ніхто й не чув, промовила: „Чіт!” – та ззирнулась з ним. І сама вже нестямилась, як узяла з Василевої жмені горіхи, та як схаменулась, як засоромилась!.. Крий Мати Божа!... Аж ось, на щастя їх, крикнув дружко: „Старости, пани підстарости! благословіте молодих вивести із хати надвір погуляти!” Тут і усі рушили із-за стола та, хто куди попав, мерщій надвір, дивитися, як будуть танцювати. От і Марусі і Василеві неначе світ піднявсь, полегшало на душі, вийшли й вони з хати.

<...>

Не пішла ж і Маруся до танців, а сіла собі, сумуючи, на приспі біля хати та ті горішки, що узяла у Василя, все у жмені перемина та назирцем за Василем погляда. Що ж у неї на думці, того й сама не розбере. То часом стане їй весело так, що зараз бігла б до матері та й приголубилась би до неї,

то вп'ять засумує, і слізеньки хусточкою обітре, і бажа батенька, щоб розвів її тугу; то всміхнеться, то засоромиться; і дума, щоб то й додому іти (так було попереду усе робила: чи посидить, чи не посидить на весіллі з друзками та мерщій і додому), та як розглядить, що треба побіля Василя іти, та й передума. А сього вона й сама не знала, що в неї на думці було: „Коли б отой парубок прийшов та поговорив би зо мною, то неначеб мені на душі легше стало”. Як же тільки подумала об сім, та як засоромиться! Почервоніла, як калина, закрилась рученьками і голову похилила.

Ото й прийшла до неї Олена Кубраківна, перетанцювавши, та й сіла сіля неї віддихати.

– Чого ти, Марусю, так сидиш? Чи плачеш, чи що?

– Ні, не плачу, – каже Маруся; і говорити б то, і замішалась, що й не знає, що й казати. – Отсе їм, – каже, мочені кислці, та було подавилась. А ти чого так засапалась?

– Та перетанцювалась собі на лихо, – каже Олена. – Як попав мене он той боярин, так усе крутив, крутив, поворочував мене, поворочував, а тут ще, на лихо, музика не перестає; так не тільки що ноги, та й руки болять, і голова крутиться. Та вже ж і танцюра! У нас такого і на усій слодобі нема. Я казала своїм хлопцям, щоб приводили його до нас на вулицю.

От Маруся трошки й зрадувалась, що, може, Олена зна того парубка, що їй так у душу запав, бо й вона на свій пай думала, що вже краще її парубка і на світі нема і що се його вона так вихваля. От і давай про нього випитувать:

– А який же боярин, чи не старший?

– І вже старший, – забормотала Олена, – сидить собі, як понура, ні на кого і не дивиться, і дівчат нікотрої не заньме. Нехай лишень сядуть за стіл, вже не я буду, щоб не приспівала йому:

Старший боярин – як болван:
Витріщив очі, як баран.
Обручами голова збита,
Мочулою свитка зшита,
Личком підперезався,
У бояри прибрався.

От як йому приспівую. Нехай зна і наших дівчат. Він, може, дума, що селяни не вміють танцювати? Ну-ну! Ще його батька навчать.

– А може, він і не вміє? – спитала Маруся, а сама закривалась рукою, щоб не бачила Олена, як вона від сього соромиться.

– Хто? Василь не вміє? – аж скрикнула Олена.

– Та я й не знаю, чи він Василь, чи він хто; і чи він вміє танцювати, чи не вміє, я не знаю; та й його зовсім не знаю.

Сказавши сеє, Маруся і схаменулась, щоб не замовчала Олена про нього розказувати; бо їй кріпко хотілось знати, хто він і відкіля; і тільки що хотіла випитувати, аж тут Олену розносило з своїм боярином: давай вп'ять жаліться, як він їй руки повикручував, як її вморив, і се і те, і довго усе про нього говорила.

Довго слухала Маруся і не знала, як Олену і спинити, бо та радесенька була хоч до вечора товкти про свого боярина. Далі, буцімто не второпала, про кого вона розказує, та й каже:

– Приспівай же йому вже добре, та добре.

– Та се не йому! Хіба ти не чуєш? – крикнула до неї Олена. – Се я Василеві хочу приспівати.

– Та що там за Василь тобі дався? – каже Маруся. (А се вже дівчат така натура, що котра якого парубка полюбить, то знарешне стане корити, щоб другі його похваляли.) – От, не видала твого Василя, – каже, – і відкіля він тут узявся? І з якої слободи забрів сюди?

– Але! Мабуть, чи не з слободи! Він з города, він свитник, коли чула. Та що вже за завзятий! Вже де появиться, то усі дівчата коло нього. І танцювати, і жартувати, не узяв його біс. Та й красивий же! Бвч, як вихиляється, за тин держачись! Спиная так і гнеться, неначе молодий ясенюк, а з виду як намальований: очі йому як зірочки, а патли так і мотаються: ба, по-купечеському...

– Мабуть, ти його любиш, так тим і хвалиш, – ледве промовила Маруся, ховаючи очі у рукав, а сама як на вогні горіла від Олениних розказів.

– Потурай, що люблю! Пожалуй би, любила, так він на таких і не подивиться. Кажуть, що його хазяїн та хоче його у прийми узяти, а дочка красива, та й красива і дуже багата. Він і сам ма копійчину: адже ти бачила, що й за шапку та викинув аж гривеника; отак і усюди він робить. Вже якби не було...

Тут підбіг Денис та й потяг Олену до танцю за рукав.

Вже вона його і лаяла, і кулаччям у спину товкмачила, так нічого і не зробила: потяг та й потяг. А їй пильно хотілось з Марусею посидіти та про парубків наговоритися.

Зосталася Маруся сама. Узяли її думки та гадки; а як згадала, що Олена казала, що його хазяїн та бере його у прийми і що віддає дочку і красиву, і багату, та й зажурилась! Схилила головоньку на білуру ручку, а сльозоньки з очиць так і капотять! От обтерла їх хусточкою, закрилася рученькою та й дума: „Ох, лихо мені тяжке! Лучче б я його не бачила!.. Як-то мені його забувати? Тим-то городянські дівчата... у них і парубки свої, не такі, як у нас, що ні на що і дивитись... Піду швидше додому (а сама ні з місця), стану поратись, робити, то, може, й забуду! Так-то й забуду! Ох, доленько моя лихая!... Тепер сих горішків ніде не подіваю, так при собі й носитиму, більш ні на що, тільки на пам'ять. Хоч би на сміх вони мені сказали...” Та, сее думавши, потрясла у жмені горішки та голосно й промовила: „Чи він мене любить? Чіт чи лишка?”

– Чіт! і любить тебе від щирого серця! – обізвався Василь, бо вже давно стояв біля неї і дививсь на її смуту, та не знав, як зайняти.

– Ох, мені лишенько! – скрикнула Маруся і стрепенулась, як тая рибонька, ускочивши ув ятір. – Хто такий? Про кого ви говорите? – пита й сама не зна, для чого і об чім.

– Той тебе любить... про кого... ти думала... – казав Василь, задихаючись від неспілости і з ляку, як почув, що вона ма когось на думці.

– Та я... ні про кого... не думала... я так... – сказала бідна дівчина та й злякалася гріха, що зроду вперше збрехала; а опісля й каже: – Хто б то мене й полюбив?...

– Марусю, Марусю! – каже Василь, тяжко, від серця здохнувши; та й вп'ять насили дух перевів і каже: – Я знаю такого...

– Марусю, Марусю! А ходи-ке сюди! – так кликнула її та ж Олена. Маруся ні жива ні мертва! Злякалась того, що Василь став з нею говорити, та ще так голосно; а тут ще й то, що Олена бачить, що вона з чужим парубком розговорює, а опісля і сміятиметься їй; а що найбільш те їй було страшно і жалко, і ніби досадно, що Василь каже про когось другого, що її любить; а їй би хотілось, щоб він їй сказав, що він сам її любить. От як злякалась, скочила з місця та й не може ступити; а Олена, знай, її кличе: „Та йди сюди, ось-осьде я”. А Василь теж став як укопаний і не знає більш, що й казати. На думці б то й багато дечого є, так язик не слуха, не пошевелює його; а тут ще, на біду, підслухав, що Маруся об комусь вже дума і що йому нічого тут убиватися; а тут ще Олена збила його з толку... От і стоять вони обоє, сердешні, і не знають, на яку ступити, і чи йти їм куди, чи що робити?

Вже сама Олена прийшла до Марусі й питається: чи вона тутечки довго буде.

– Ні, – каже Маруся, уже мені пора й додому. Нічого більш тут дожитись. – Та, сеє кажучи, так важко здохнула, що крий Мати Божа!

– І я отсе йду додому, – каже їй Олена, – мати прислала за мною. Чи знаєш що? Ходім завтра укупі на місто, мати казала дещо купувати, так ходім зо мною; ти таки усе лучче знаєш.

– Добре, ходім. Моя матуся щось нездужа, так що нам треба, я й куплю; заходь тільки за мною, – сказала їй Маруся.

– Зайду, зайду. Жди мене до сход сонця. Ходім же тепер укупі додому та в перекупки купим кисличок.

От подруженьки, побравшись за руки, і пішли собі.

Зоставсь Василь і стоїть сам не свій. По його думці, він, бачиться, закинув Марусі наздогад, що се він її любить, і дума: „Коли б вона не мала кого на приметі та щоб його хоч трохи любила, то більш би йому нічого і не треба; не хотів би ні грошей, ні панства. Так-бо почервоніла, як я їй став закидати, що її полюбив, і очіці опустила у землю, а рученятами усе хусточку крутила, вже, вірно, з серця; а як пішла за Оленою, то не тільки йому і словця не сказала, та і не глянула на нього”.

Сумувавши, пішов він назирцем за Марусею і бачив, що вона аж поки ввійшла у другу вулицю, то аж тричі оглядалась, – а чого? Хто її зна! Дівчачу натуру трудно розгадати, бо вони часто буцімто і не люблять, хто їх займає, і буцімто й сердяться, а там собі, нишком, так його люблять, що й сказати не можна! Та таки і тієї правди нігде діти, що інша дівочка, ще молоденька, що зроду вперше побачить такого парубка, що їй прийде по серцю, то й сама себе не розгада, що з нею діється. На думці, так би на нього усе і дивилась би, і говорила б усе з ним з одним, і сіла б біля нього, та чогось-то усе стидно; хоч ні душі нема близько, а їй здається, буцімто усі люди так на неї і дивляться: або хоч і не дивляться, так по очам пізнають, що вона з парубком говорила. Отим-то так і жахається, і втікає, ні слова не сказавши парубкові, що залицяється до неї; як же відбіжить від нього, та й сама жалкує, та ба! вже не можна діла поправити! Добре ж, коли парубок не розсердиться та ще удруге стане лясати підпускати, так ще не зовсім біда; а як же подума: „Лихо її матері, яка пишна! Цур їй!” – та й підвернеться до другої, так тогді вже зовсім лихо! І сумує, сердешна, і ниш-

ком поплаче, та притьмом нічого робить! І вже ж самій його не заньмати, щоб не сказав: „Сама, – каже, – на шию вішається”.

Смутна прийшла додому наша Маруся, та тільки не об тім. Вона думала, що Василь її не любить, а коли б любив, то зараз прямо й сказав би, а то про когось другого казав, а об собі ні півслова. „Та й Олена ж казала, що хазяїн бере його у прийма, та се вже певно, що він любить хазяйську дочку. Та як її і не любить? Вона собі городянка, міщанка, та, кажуть, хороша та й хороша! А, думаю, як убереться, так намиста ще більш, чим у мене; а скриня з добром мала? Та ще, думаю, і не одна; там, може, такі великі, та розмальовані, та на колесах; а подушок, подушок! так, може, під саму стелю... Так куди вже йому до мене! Він на таких і не подивиться.” Ось так думала Маруся, прийшовши додому і сівши у хаті на лаві.

Дивилася стара Настя, мати її, лежачи на полу та стогнучи від недуги, що дочка її сидить смутна і невесела, і нічого про весілля не розказує, і за діло не приймається; дивилася довго, а далі стала питати:

– Чого ти, доню, така невесела, мов у воду опущена? Чи не занедужала, нехай Бог боронить? Глянь лиш, як ще й ти звалишся, що батько з нами буде робити? Кажі-бо, що в тебе болить?

– Нічого, мамо! – каже Маруся.

– Чи не порвала намиста, жартуючи на весіллі? – пита Настя.

– Ні, мамо!

– Чи не зобідив тебе хто? То батькові скажи, він зараз уступиться.

– Ні, мамо.

– Так коли ж нема нічого, так чого так сидіти? Ішла б по воду: пора наставляти вечеряти.

– Зараз, мамо! – сказала Маруся, а сама ні з місця.

Дожидала мати, дожидала, далі вп’ять за неї: і уговорювала її, а далі і сварилась на неї; так вже насилу та на превелику силу розколихала її, що вона роздяглась і, не поховавши гаразд ні скиндячок, ні намиста і ніякої одежі, узяла кошик, щоб то ув огороді зілля нарвати, та замість огорода пішла до криниці по воду, неначе з відрами; іде і байдуже; та вже як прийшла до криниці і як стали над нею люди так сміятись, так вона тоді схаменулась і мерщій додому. Що ж? І додому вернувшись, не лучча була; затопила у печі і приставля горшки порожні; замість пшона, щоб замняти борщ, вона сіль тре у макортеті та підлива борщу... І що ні озьме, до чого не кинеться, усе не так, усе не до шмиги, так що і старий Наум, вернувшись додому і дивлячись на таке її порання, аж сам дивувався.

Сяк-так віддавши вечерю, Маруся пішла до корів, а Настя стала журитися і каже Наумові:

– Ох, мені лишенько тяжке! Що ж отсе з Марусею діється? Каже – зовсім здорова, а за що не приймається, що не почне робити, усе не до ладу, усе не так, як треба. Та чогось собі чи журиться, чи що? Нехай Бог боронить, чи не з очей їй сталось?

– У вас, у жінок, усе з очей, – заворчав Наум. – Чи дитина змерзла на холоді, чи дитині душно в хаті, ви кажете: з очей; голодна, їсти просить – з очей; наївшись, не хоче – і то з очей; чи засміялась, чи зажурилась, чи сіла, чи встала – усе з очей, усе про все у вас очі. А що очі можуть зробити?

Нічого; дивляться собі на світ Божий, та й годі. Рукою чоловікові біду зробиш, а язиком ще й гіршу, а очі нічому не привинні.

– А чому ж баби, котрі знають, та й злизують і шепчуть? Якби воно нічого, то нічого б і не робили, а то...

– На те шепчуть і злизують, щоб таких дурників дурити, як ти і прочіі. Потурай тільки їм: вони, пожалуй, раді, щоб тобі за все, про все шептати, аби б грошки лупити. А хто що може чоловікові зробити, окрім Бога милосердного? Він нашле біду, він і помилує; тільки молись і його одного знай; а з тою бісовщиною, з ворожками та знахурами не водись. Помолись, Насте, хоч лежачи, Богу, коли не здужаєш підвестись; і я таки помолюсь, то й гляди, що Маруся наша завтра зовсім здорова буде. Мовчи ж, он вона іде.

Маруся, зовсім упоравшись і поприбиравши, розпитувала матір, чого треба на місті купити, і узяла у батька скільки треба грошей, послалась на лаві, помолилась Богу і зверх усього ударила три поклони, щоб вже більш не думати про Василя. Її так батько вчив: „Коли, – каже, – тобі чого треба або журба тебе озьме, – зараз до Бога. Вдар три поклони й проси, об чому тобі нужда, і жди певно від нього милості. Він наш отець, він зна, що кому і у якое урем'я послать”.

От з такою думкою лягла Маруся. Так що ж? І сон її не бере. Те й діло, що дума... та не об Василеві, де то вже! Вона його й знати не хоче... Та й нащо їй він... „Він досі вже посватаний; адже і хусточка у нього, що з кишені виньмав, то не хлоп'яча, а притьмом дівоча, і вже, вірно, вона йому подарувала... та він же невеселий на весіллі був... ото, мабуть, скучав за своєю голубкою... та ще щоб я об ньому думала? Як би не так! Він собі і сидів, неначе один у лісі, ні на кого і не дививсь...” Далі здохнула і дума: „І мене заняв тими горіхами, аби б то вже так!... Ні, Василю, не нашим дівчатам об тобі думати, у тебе є своя... От уже любить її, думаю?... Бачиться, усе об ній так і думав, бо ув очах так і видко було слізюньки... тепер вже вони досі укупощі... і вона вже, вірно, цілує його у тії оченьки, що, як блискавка, як загляне, так і сяє... от вже не націлує вона їх!... Того ж то він по ній мав плакати... Чого ж я отсе плачу?... Ох, горечко мені тяжке!... Коли б була знала, не ходила б на те весілля!... Нащо було розпитувати Олену про нього! Та дарма; я вже зовсім про нього і не думаю... та й він же про мене теж. Може, він думав, що... тее-то.. я б то... що, каже: я знаю такого, що тебе любить, а йому б то вже не можна, що вже він посватаний... Бог з тобою! Нехай тобі Бог помага! оженися, і любися... Та чого ж я усе плачу?... От того і туга така, що зачим я на те весілля ходила... Тепер засну вже... Завтра чим світ устану, піду на торг та й розіб'ю свою тугу. Коли ж з ним зострінусь на місті, то буцім його і не знаю, і не буду на нього дивитись... А вже він, вірно, з нею ходитиме по базару та дещо купуватимуть... бо, мабуть, і весілля швидко буде... То-то вже він буде рад, як оженився!... А вона?... Чого ж я заливаюсь слізюньками?... Ох, бідонька моя!... Ох, горечко мое! Чого-таки я на те весілля ходила?...”

От так-то бідна Маруся, не хотівши й споминати про Василя, тільки об нім одним і думала, і хоч би тобі на часиночку очищами звела; плакала та журилась цілісіньку ніч. А й довга ніч у нас на клечальній неділі? Вечірня зоря ще не погасне, а світова вже й заньмається; блисне Віз, та вже докотившись до сход сонця.

От і тепер. Тільки що зірочки засяли у Бога милосердного на небесах, тільки що розсвітилися, та й то на зовсім ясно, а неначе скрізь серпанок... Соловейко стих біля своєї самочки, щоб виспалась хорошенько, не жахаючись; вітерець заснув, і гілочки по садкам, дрімаючи, ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться і мов хто нищечком казку каже, що так і дрімається, а то усюди тихесенько... Аж ось – недовго: зірочка покотилась... далі друга... третя – і поховались у синьому небі, мов у море канули; а прощаючись з землею, трошки сплакнули... от від їх слізеньок пала роса на землю. Канула її крапелька, зашелестіла у аері – і прокинувся вітерець та й поколихав тихенько гілочки по садкам та по ліскам... От і попрોકидалися птичі самочки, лупнули очицями, зацмокали носиками... тут зараз їх самчики, що біля них дрімали, попробуркувались і з радощів, – що настає вп'ять Божий день і вони будуть з своїми самочками літати, гратись, любитись і що, може, яка і яечко знесе, – з таких-то радощів заспівали своїх пісеньок, що рано й вечір хвалять Господа небесного, отця милосердного як чоловікові, так усякому звірю, птиці та й самій манюсінській комашечній, що й оком не вздриш. А не хто уже виспівувать, як соловейко! Защebetав, залящав, зачиркав, засвистів, затріщав... то стихне, ніби пошепче своїй самоцці, як її любить, а вона йому, мабуть, скаже, що й вона його любить і похваля його пісеньки, то з радощів і гукне на увесь садок... а як промеж того ще й носичками поцілуються... тут він уже й нестямиться... зажмуриться, защebetче, затерчить, що аж неначе охрипне, та знову ще дужче лясне. Задрібоче, що аж дух йому запирається... Та усе ж то так гарно, так гарно, що розказати не можна, а на душі весело!

От на березах і листя зашепотіли проміж себе, що й вони, по ласці Божій, будуть красуватись на ясному сонечку. Схаменулась травонька, як скропила її небесна росочка; піднялись стеблинки, розпукались цвіточки і, порозівавши роточки свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки здихнувши, подумаєш: „Боже милосердний! Отець наш небесний! І усе се, що тільки є на землі, у воді під небесами, се усе ти тільки по єдиному милосердію своєму для чоловіка сотворив еси? А він, сее мізернее створення, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же тобі благодарить? І як?... О Боже праведний! Буди і усегда милостив нам, грішним!...” Більш сього не вміємо що і сказати!...

[По дорозі на ярмарок Маруся з подругою зустрічають Василя. Хлопець зізнається Марусі, що кохає її, вона відповідає взаємністю. Згодом Василь сватається до дівчини, але Наум Дрот згоди на одруження Марусі не дає, оскільки Василя можуть взяти до війська. Закохані у розпачі. Василь вирішує, заробивши грошей, найняти замість себе для служби у війську „найомщика”. Попрощавшись з Марусею, хлопець іде на заробітки.]

Пройшов і піст, відговілись і – слава тобі Господи! – дождались Воскресенія. Маруся у великодню суботу сама учинила паску, положила туди ячоч, імберю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась. Полагодила усе, що треба, а на самий Великдень уранці з батраками понесла до церкви на посвященіє паску, баранця печеного, поросю, ковбасу, крашанок з десяток, сало і грудку солі і, розіславши на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько, як її мати навчила, бо Настя після недуги не пішла з двора. Наум же став у церкві Божій і молиться.

Коли Наум приходив до церкви молитись, то вже справді молився, а не ловив вітрів, не розглядав і сюди і туди, а стояв як треба, неначе перед самим Господом, царем небесним, і тільки слухав, що читають і співають. А сьогодні, у такий великий празник, він ще більш молився, і на серці так йому було весело, як і усякому богобоязному, кого приведе Бог дождатись Великодня.

От, як він стоїть і молиться, служба Божая співається, вийшов насеред церкви читати впостола... і хто ж? Василь!... Наум дивиться – і сам собі не вірить, чи се він, чи не він? Розглядів хорошенько – аж зовсім він! „Та він же овсі неписьменний! Як же він буде читати? Може, навмання, без книжки; може, витвердив напам'ять? Побачим!”

От Василь вже і „Павла-чтеніє” сказав та й почав... та що за голос важний! Чистий голосний підбасок та понятний!... От Наум і дума: „Бачив я сліпо-рожденного, що читав Псалтир так же без книжки; а Василь так у книжку дивиться... хіба чи не хаста? Може, напам'ять від дяка перейняв, та буцімто й письменний?... Так отже за титулу було зачепився та й розібрав потроху... от і дочитав без помилки; от і алілуйю по закладкам знайшов... Ні! Якби неписьменний, то не зумів би апостола, та ще й на самий Великдень, прочитати!”

Прислухається Наум, Василь співа. Як же почав херувимську, так таку, що й сам дяк не умів у лад узяти, а Василь без запинки так усі голоси і покрива, і переводи виводить, сам і кінча, сам вп'ять і почина. Тоді вже Наум зовсім положивсь, що Василь став письменним: та коли ж він справився і де пробував? „Нехай, – дума собі, – опісля знатиму.”

Як вийшов панотець зо хрести паску свячену почитовати і народ рушив з церкви, Наум зопинив Василя та зараз і каже:

– Христос воскрес!

От, похристосувавшись з ним, як довг велить, і каже йому Наум:

– Чи ще ти нас, Василю, не забув?

– Нехай мене Боге забуде, коли...

– Добре ж, добре, сину! Тепер не до того. Приходь до нас розговітись; а хоч і пообідаєш, коли не підеш додому.

– Ви мені і дом, і родителі...

– Добре ж, добре. Приходь же, не забудь; я ждатиму.

Сказавши се, Наум поспішав додому і дорогою собі дума: „Не дуже ж я добре зробив, що, не розпитавши Василя, що він і що з ним, та й покликав його до себе. Може, він вже об Марусі і не дума, а може, вже і жонат, а я тільки потурбую Марусю і знов розважу її тоску. Та хоч би і не те; так, може, ще він не відкупився від некрутщини, так що тоді робити! Та вже ж побачу. Дасть Бог розговітись, а там буду поправляти, що напортив з радощів, що побачив неждано Василя, та ще й письменного! Відкіля йому Бог таку благодать послав? Правда, дитина розумна! Йому б тільки дяком бути”.

З такою думкою прийшов додому і не каже жінці нічого, що кого він бачив. Прийшла й Маруся і принесла усе свячене, й байдуже! Бо вона як не стояла у церкві, а при пасках, то й не бачила Василя. Розстановила усе на столі, як треба, і налагодила, та й дивується з матір'ю, що батько не сіда розговлятися, а ходить собі по хаті та дума.

Аж ось двері – рип! – і Василь у хату. Маруся так і нестямилась і крикнула не своїм голосом: „Ох, мій Василечку!” – та й стала як укопана. Стара Настя

тож зрадувалась, неначе Бог зна чому, і кинулась до Василя і похристосувалась. От Наум бачить, що Василь з Марусею стоять і тільки поглядають, він на неї, а вона на нього, неначе зроду вперше бачаться, от і каже їм:

– Чом же ви не христосуетесь?

А Василь і каже:

– Не смію, панотче!

– Чом не сміти? – каже Наум. – Закон повеліва христосуватися зо всяким, і хоч би з смертельним урагом. Похристосуйтеся же по закону тричі, та нехай вас Бог боронить від усякої поганої думки! Тяжкий гріх у такому святому ділі думати лукаве!

От і похристосувались гарненько.

Маруся кинулась до нього з розпросами:

– Де се ти, Василечку, був?...

– Знай-бо урем'я, – перебив її Наум, – одно що-небудь: або розговлятися, або говорити. Бог дав празник і паску свячену; дякуючи Бога милосердного, треба розрешати без усяких хлопів і з веселою душею, а говорити будемо опісля. Сідайте лишень. Господи благослови!

Стара Настя сіла за столом на лаві, а Маруся біля неї скраю, щоб ближче поратись, Василь сів на ослоні, старий на покуті, а батраки в кінці столу. От перехрестившись Наум і прочитавши тричі „Христос воскрес з мертвих”, зараз відрізав паски свяченої і положив перед усяким по куску. Покуштувавши її бережно, щоб крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестивсь і сказав: „Спасибі Богу милосердному! Дай Боже і на той год діждати!” Тут же прийнялися за печене: поїли баранця, поросятини; а кісточок під стіл не кидали, а клали на стіл, щоб опісля покидати у піч. Далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали і крашанок облупили і порізали на тарілочці. От сеє скінчивши, Маруся усе прибрала, і з стола теж бережно змела, і усі крихти, і кісточки, і лушпиння з яєць повкидала у піч, та тогді вже стала подавати страву.

Старий Наум випив чарку горілки перед обідом, а Василь не став, бо, каже, ще не починав її пити. От і подали борщ, а далі яловичину, покришили на дерев'яній тарілочці, посолили та й їли – вже звісно, що не по-панськи, бо виделок не водиться – пальцями. Опісля подали юшку з хляками, печене було, баранина, а там молошна каша, та й годі, більш і нічого.

Маруся чи їла що, чи не їла; їй лучче усяких розговів – oprіч празника святого – те, що Василь вернувся і жив, і здоров. Захилившись за матір, щоб батько не бачив, як ясочка дивилась на свого Василечка, а сама будто ложкою достає з миски, аби б то неначе і вона їсть. Куди їй вже їсти! У неї одно на думці, як і у Василя! Так той вже через силу їв, бо біля Наума сидів, і не можна було йому злукавнувати, щоб хорошенько подивитись на свою Марусю.

Пообідавши і подякувавши Богу і батькові з матір'ю, як попробирирала усе Маруся, от Наум і каже:

– А в нас новий дяк сьогодні апостола читав.

Настя зараз і питається:

– А хто такий і відкіля?

– Осьде він, пан Василь, – сказав Наум та й всміхнувся.

– Хіба ж Василь письменний, щоб йому апостола читати? – спитала Настя; а Маруся так уха і насторошила, щоб чути усе, що будуть говорити.

– Був неписьменний, а тепер Бог йому розум послав, а як і що – я й сам не знаю. Розкажи мені, зділай милость, Василю, як се тобі світ відкрився? Се мені навдивовижу: ще й году нема, як ти пішов від нас, а навчився письма і співати вмієш, як і сам дяк. Де ти побував?

– Я, дядьку, не був дуже далеко, – став розказувати Василь. – От як ви мені відкрили світ і розтолкували мені, що й я буду пропащий, і чужий вік заїм, коли не знайду за себе найомщика, то думав-думав і трохи з ума не зійшов. Правду ви казали, що за гроші вісімдесят рублів, що я від хазяїна брав? Тільки що на одержу. Що ж тут мені було робити? Як-то Бог послав на думку: піти до купців, у них хороший заробіток. Прийшов я до залізняка: він мене трохи знав, розказав йому все своє лихо. Він, подумавши, прийняв мене за п'ядесят рублів на год з тим, що коли буду у своїм ділі справний, то він мені і більш прибавить, і усе буде прибавляти, бачивши моє стараніє. Я зрадувався, почувши, що більш нічого не треба, щоб гроші заробити, як тільки бути чесним і своє діло не лінуючись справляти. З товаришами, хоч усе й москалі були, зараз поладнав. Тільки бачу, що вони усі письменні і хто більш чого зна, більш получа жаловання. От як сів, як сів... і правду вам, дядюшка, скажу, що ніч і день вчивсь, і Бог мені дарованіє послав; і те таки правду скажуть, що нашого братчика куди ні піткни, хоч у науку, хоч у яке ремесло, то з нього путь буде; не пропащі за нього гроші. Ото я від спасівки та до Різдва вивчивсь читати і церковне, і гражданське, писати потроху вмю, цихвіру знаю і на щотах хоч тисяч десять пудів уроздріб на хвунти, не помиляючись, положу; хурщиків розщитаю і хазяїньського добра гляджу як ока, щоб і копійка нігде даром не дівалась. Товариші, знаєте, охотники на криласі співати замість півчеської; от і мене, як побачили, що голос є, то й привчили трохи. Поки себе не поставив на путь, не йшов до вас, дядюшка; і як не тяжко мені було, не бачивши Марусі, та, пам'ятаючи ваше слово, сам себе морив і не ходив сюди. І тож таки, що хазяїн, знавши мою чесність, послав мене не за великими ділами по маленьких ярмарках; а після хрещенія послав уже і дальш, і я тільки що перед празником оце привіз йому немалу суму грошей. Як же він мене потішив добрим словом і розвів мою тугу, то я вже певно й прийшов до вас на празник, а щоб ви увірилися, що я не зледаців, от і став я на криласі співати і апостола прочитав.

Наум, вислухавши його, не стерпів та аж поцілував його у голову і дума: „Що за премила дитина! Недаром його люблю! Такий не пропаде”. Далі і пита:

– Скільки ж ти жалювання получаєш тепер?

– Жалювання не щот, – каже Василь, – аби б стало на одержу, а те важніш усього, що хазяїн, знавши мою нужду, чого я боюся і через що ви не віддасте за мене Марусі, сам хлопоче об мені: тепер посила мене з хурою ув Одесу, а відтіля піду у Москву і на заводи, і тільки вернусь сюди ік пречистій, а він мені сискає найомщика, каже, хоч п'ятсот рублів потеряю; увосени, як скажуть набор, сам і віддасть, а гроші, каже, будеш одслужувати.

– Нехай тобі Бог помога! – сказав Наум; а далі, подумавши, й каже: – Чого ж більше думати? Присилай у вівторок, післязавтра, людей, бери рушники; і тобі веселіше буде у дорозі, і Маруся тут світом не нудитиме. Тепер нічого боятись. Се вже певно, що ти найомщика поставиш. Дасть Бог, вернешся, увосени і весілля.

Не можна й розказати, як зрадощили і Василь, і Маруся! Зараз кинулися аж до ніг батькових, і цілують їх, і руки йому цілують, і самі обнімуться, і знов до нього кинуться, і дякують йому, то до матері, то вп'ять до нього, і не темлять себе, і що робити не знають.

Довго дивився на них Наум, та все нишком сміється, та дума: „То-то діти!” Далі й каже:

– Годі ж, годі! Пустіте ж мене; ми ляжемо з старою спати, бо я усю ніч стояв на одіянії¹ аж поки Христа дочитались: а ви – хочете, дома сидіть або гуляти йдіте до колосок; та тільки самі не качайтесь, бо гріх для такого празника з сею пустотою возитись.

Як вже той день у Василя та в Марусі було, нам нужди мало, бо, звісно, чи ходили, чи сиділи, а усе об одним говорили: як один без одного скучав, коли, що і як думав; як ні думано ні гадано вони побачились; яка ще радість буде, як уже посватаються – отаке усе говорили, та голубилися, та милувалися.

Отже і вівторок настав. Ік вечеру стали дожидатись старостів: прибрали хату, засвітили свічку перед богами; старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так вже нічого й казати. От постукали і раз, і вдруге, і утрете, і ввійшли старости, і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було.

Зараз Наум – а раденький же такий! – і каже, буцімто з серцем:

– Та що се за напасть така? Жінко! Що будемо робити? Дочко! а ходи-ке сюди на пораду!

Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась – Господи! – почервоніла, що твій мак, і, не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем.

От Наум і каже:

– Бачите, ловці-молодці, що ви наробили? Мене з жінкою смутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить, мабуть, дума тут більш не жити! Гай, гай! Так ось що ми зробимо: хліб святий приньмаємо, доброго слова не цураємося, а щоб ви нас не порочили, що ми передержуємо куницю та красні дівичі, так ми вас пов'яжемо і тогді усе добре вам скажемо. Дочко! прийшла і наша черга до прикладу казати: годі лишень піч колупати, а чи нема чим сих ловців-молодців пов'язати?

Ще не час було Марусі послухати, – знай, колупа.

От вже мати їй каже:

– Чи чуєш, Марусю, що батько каже? Іди ж, іди та давай, чим людей пов'язати. Або, може, нічого не придбала та з сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, так в'яжи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два рушники довгих та мудро вишитих, хрест-навхрест покладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася у ноги і поцілувала у руку, неньці так же; і, узявши рушники, піднесла на тарілочці перше старшому старості, а там і другому. Вони, уставши, поклонилися, узяли рушники й кажуть:

¹ *Одіянія* – церковна відправа в великодню ніч.

– Спасибі батькові й матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили. Спасибі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенькі рушнички придбала.

Пов'язавши собі один одному рушника, от староста і каже:

– Робіть же діло з кінцем, розвідайтесь з князем-молодцем: ми, приведені, не з так винуваті; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати.

От мати й каже:

– Ану, доню! Ти ж мені казала, що на те по п'ятінках заробляла, щоб шовкову хустку придбати та нею пеню¹ зв'язати. Тепер на тебе пеня напала, що не усіх пов'язала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама. Наум їй і каже:

– Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку затидай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй; а тепер його і поцілуй.

От вони і поцілувались, а Василь і викинув Марусі на тарілку цілкового.

Після сього староста звелів посватаним, щоб кланялись перш батькові у ноги тричі; а як поклонились утретє та й лежать, а батько їм і каже:

– Гляди ж, зятю! Жінку свою бий і уранці і увечері, і встаючи і лягаючи, і за діло і без діла, а сварить з нею поусякчас. Не справляй їй ні плаття, ні одежі, дома не сиди, таскайся по шинкам та по чужим жінкам; то з жінкою у парці і діточками якраз підете у старці. А ти, дочко, мужичку не спускай і ні у чім йому не поважай; коли дурний буде, то поїде у поле до хліба, а ти йди у шинок, пропивай останній шматок; пий, гуляй, а він нехай голодує; та і в печі ніколи не клопочи; нехай паутинням застелеться піч, от вам і уся річ. Ви не маленькі вже, самі розум маєте, і що я вам кажу і як вам жити, знаєте.

А староста і крикнув:

– За таку навуку цілуйте, діти, батьку в руку.

Поцілувавши, поклонялись матері теж тричі. Мати не казала їм нічого; їй закон велить, благословляючи діточок, тільки плакати.

Далі староста сів і каже тричі:

– Христос воскрес!

А старі йому ув одвіт теж тричі:

– Воістину воскрес!

Старости кажуть:

– Панове сватове!

А свати кажуть:

– А ми раді слухати!

Старости кажуть:

– Що ви жалали, то ми зділали; а за сії речі дайте нам горілки гречі².

А старі й кажуть:

– Просимо милості на хліб, на сіль і на сватання.

Після сього посватаних і посадили, як звичайно, на покуть, на посад. Батько сів біля зятя, а мати, звісно, поралась, сама і страву на стіл подавала, бо вже Марусі не годилося з посаду уставати. Старости сіли на ослоні, біля столу.

¹ Пеня – горе.

² Гречий – добрий.

[Засватавши Марусю, Василь поспішає у місто дослужити по найму. Засмучена розлукою дівчина з нетерпінням чекає його. Одного разу, вже незадовго до повернення Василя, Марусю, збираючи у лісі гриби, потрапляє під сильний дощ. Застудившись, вона хворіє і помирає. Василь, який скінчив службу у місті, застає похорони нареченої.]

От як зовсім управились, попи почали правити, що треба, покропили домовину святою водою, бояри положили Марусю у труну, а дружечки поправили на ній коси та цвіточки і на голову положили ще віночок (бо ще не була винчана), що самі зв'язали то з жовтих гвоздиків, то з ромену, та з різних цвіток.

Сердешний Наум ледве ноги переставля, а ще таки хотів закон сполнити: підійшов до труни, перехрестив Марусю і каже:

– Поздоровляю тебе, Марусенько, на новосіллі... Бог послав тобі сей дом; почивай у нім; нехай ні один злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками, ні язиком; щоб так тихо, як тепер лежиш, пролежала до страшного суду і з радістю устала з сим святим хрестом.

Після сього бояри й понесли з хати труну, а Наум таки ще услід, хоч гірко плаче, а ще таки посилкувався сказати:

– Прощай, Марусю, з мого дому! Недовго ти в мене гостила, та з тобою усеґда радість була... Ти не вернешся ввіки, і я радості не матиму тож ввіки!

От і понесли: поперед усього хрест святий з корогвами, далі криша з мар, сукном мертвим покрита, несли чотири хлопчика, як янголи, і в них хусточки. Затим криша з труни, килимом покрита, а несуть її чотири боярина; за ними попи з свічками і дякон з кадилом, а там дяки, та так прехороше та жалібно співають, що хоч-не-хоч, так заплачеш. От тут пішли дружечки по парці, усі у свитах, і тільки самі чорні ленти покладені на головах, без усякого наряду, і у кожної у руках зелена свічечка пала. За дружечками ішла сама собі світилочка з мечем; за нею свашки, далі дружко і піддружий, а за ними вже несли труну на марах бояри; а Василь, як молодий, ішов з правого боку; на превелику силу іде і неначе й не він; ні до чого йому діла нема, що йому скажуть, те й робе і туди йде, й очей не зведе з своєї Марусі... А вона, моя сердешна, лежить, мов голубочка, тим серпанком, що мався її на весіллі покривати, покрита уся, тільки вид не закритий; і здається, що вона, лежачи, звисока усюди погляда; та ще, як вона хороше вмирала, то так і усмішечка у неї на виду зосталася, і вона ніби усміхається і потішається, що її так хороше ховають.

Василь би то, може б, і не зійшов би з місця, бо в нього і пам'яті не було, так його вели два старости у рушниках під руки.

За домовиною ішли або вели сусіди й приятелі Наума і Настю, що так і розливаються, як тая річка. А дзвони? так Господи! не перестають і усе дзвонять. А народу, народу! І за домовиною, і побіля домовини, і по вулиці напереді, і по воротам, і по плотам... що то і сказати не можна, скільки їх там було.

Поки донесли до церкви, то аж дванадцять разів зостановлялися читати Євангелія і усякий раз підстиляли бумажний платок. Який піп прочита, тому й платок.

Відслуживши у церкві службу Божу і похорони як слідує, понесли тим же чином і на кладовище. Як стали опускати труну у яму, то від Насті

подали двадцять аршинів нерозрізаних рушників та на них і впустили домовину... і що то! Увесь народ так і голосить! А Наум кинувсь навколішки, підняв руки догори та й молиться: „Господи праведний! Твоєю волею осиротів я, старець немощний! Тіло моєї дочечки віддаю матері нашій землі; а душу прийми у царство своє... і не остав мене, грішного!”

Далі став читати „Отче наш”, аж поти зовсім опустили труну і попи молитвою запечатали яму. Тут Наум устав, узяв землі у жменю... труситься, сердешний, та плаче, плаче! Кинув землю і каже:

– Дай нам, Господи, уд одним царстві бути з нею!... Прощай, Марусю, ув останній раз! Нехай над тобою земля пером!

Тож і Настя так зробила. Як же прийшлося Василеві кидати, схватив землі у жменю, як зарида... затруситься, пальці йому звело, і руки не може розправити, щоб сипнути землю у яму... трясся-трясся – так і впав нечувствений...

Тут увесь народ, кожний хоч по жменьці, кидали землю у яму, зоб бути з нею ув одним царстві, а далі бояри засипали лопатами, і зовсім докінчили, і верх вивели, і у головах поставили хрест високий та товстий і зеленою краскою обмальований...

От і уся Марусі пам'ять!...

Пришедши додому, і попи, і увесь народ, і трудящі стали лагодитися обідати. Настя перша кинулась:

– Де ж наш Василь? Нехай мій голубчик, мій жених-удовець, нехай сіда на посад сам собі.

Василя нема! Сюди-туди, де Василь?... Нема нігде...

Ськали-ськали... нема! Та вже один старий розказував, що ще на кладовищі підняв його, і трусив, і водою бризкав, і на превелику силу він очуняв, і, віддихнувши трохи, сказав, що піде проходитись. Чоловік пустив його і пішов до гурту, а де вже він дівся, – він не вглядив.

Кинулись бояри, хто помоторніший, ськать його, шукали і на кладовищі, і по бору, і де то вже його не шукали... нема та й нема! Нічого робить, без нього пообідали.

Після обід, як усі, дякуючи Наума і Настю і поминаючи Марусю, порозіходились, і як уже дома усе поприбирали, послав Наум у город до Василевого хазяїна, чи не там він? Не було й нема! Послав до родичів – не чули і не бачили!

Справляли Наум і Настя вп'ять і третини, і дев'ятини, і полусорочини, і сорочини, як треба по-християнськи... І що то за обіди були! На усе село. Багато і старцям милостині подавали. Василя ж не було та й не було! І слух об нім запав! Найбільш журився за ним Наум, боячись, щоб він сам собі не заподіяв смерті. Сумуючи об сім, частенько плакав, а рано і вечір моливсь за нього Богу, щоб його сохранив і на розум навів, і привів би його до нього, щоб було кому їх доглядіти.

Вже й год минув після Марусі. Старі відпоминали її, як треба, і попам заплатили за сороковусти, що наньмали аж у трьох церквах, а у четвертім монастирі – і дякам за Псалтир, що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним. Стара Настя журиться, неначе сьогодні поховала дочку, а Наум усе тільки її розважа і каже:

– Що ж робить? Молись Богу! Перетерпимо тут, буде добре там! Його свята воля! От Василя мені жалчіш, що – не дай Боже! – чи не пропав він і з тілом, і з душею.

А сам усім хазяйством розпоряджав і усе дбав, а що зміг, то й сам робив не лінуючись. А що тільки збере хоч трохи чого, так і роздає бідним та неімущим. Усіх обділя.

Стане було Настя казати:

– Та чого ти так клопочеш? Нащо нам се? Чи воно є, чи нема – усе равно. Наш вік – день!

– Та хоч би й час, – каже Наум, – не собі я роблю, не для себе дбаю. Усе у руках Бога милосердного, усе його, а я тільки робітник його. Передаю через старців Божих у його святі руки. Гріх лежачи хліб їсти; поки здужаю, довжон і робити, і бідним подавати. Повелить іти до Марусі, піду, хвалячи Бога, а кому се зостанеться, той і спасибі скаже, і відпомина нас, коли схоче, а не схоче – як хоче; я своє діло роблю, поки є сила.

Минув вже і другий год. На третьому прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й каже:

– Кланявся вам ваш Василь!

Наум так і скрикнув від радості.

– Де ти його бачив? – Та й гукнув на Настю (бо вже собі на старості стала глухенька), щоб ішла ближче слухати про Василя.

Зрадувалась і Настя, бо й вона дуже жалкувала, що не було об ньому ніякої чутки; підсіла до того чоловіка і просила, щоб розказав, де він його бачив і як йому поводитьсь.

От чоловік і каже:

– Бачив його у Києві, і вже він не Василь, а... отець Венедихт...

– Як се так? – закричали обоє старі.

– А так, – каже чоловік, – що він там пішов у ченці.

– У ченці? – сказали вп'ять обоє та й стали Богу молитись і дякувати, що довів його до спасенного путя.

– Він у Печерському монастиреві і вже дияконом, і при мені, – так-то розказував той чоловік, – служив службу Божу. А як розпитав мене, що я з сих міст і вас знаю, так закликав до себе і казав: „Кланяйся їм, я їх, – каже, – як отця і матір почитаю і щодня, як служу, то і їх, і вмершу дочку їх на Божій службі поминаю, і, скільки дасть Бог віку прожити, щодня буду їх поминати. Через їх молитви Бог мене спас і вирвав з рук диявола: як вмерла Маруся, то я, грішний, біля неї закликав самому собі смерть заподіяти, і як поховали Марусю, я, тихенько від них, щоб мене не спинили, пішов світ за очима, узявши тільки у жменю землі з Марусиноного гроба, щоб хоч з одною землею, що її покрива, укупі лежати. Як я йшов і куди йшов через цілі-сінський день і ніч і вп'ять день, – я нічого не тямлю. Схаменувся вже над річку: стою на кручі, а якісь два ченця мене охрещують і святою водою обкроплюють та говорять мені премудрії речі. Довго того було, поки я у розум, – каже Василь, – прийшов, а затим ті ченці привезли мене у Київ, у Печерський монастир. От мене тут прийняли і довго розважали, а далі, як прийшло від общества моє увольнення, то й постригли у ченці, а за голос і дияконом настановили. Кланяйся ж, – каже, – моїм родителям: от їм і

проскура свята, і нехай до мене прибудуть, коли ще проживу на світі, бо тільки моєї і думки, тільки й помишлення, щоб швидше бути укупі з Марусею”.

Узяв Наум проскуру, поцілував та й задумавсь, а далі і каже до Василя, неначе він тутечка перед ним стоїть: „Адже ти вже тепер отець Венедихт... ти служиш службу Божу... чого ж ти спотикаєшся? Ей, молись, щиро молись! Пам'ятуй, що у „Отченаші” читаєш: да будеть воля твоя, ізбави нас од лукавого!...”

На тім же місці і у той же час обіщався Наум із старою у Київ їхати. Бог їх туди й приніс. Пішли по монастирям, зараз у Печерському спиталися про диякона з таких і таких місць, про отця Венедихта. От їм чернець і каже:

– І вже пом'яніте його за упокой! Він і прийшов немоцний, та таки себе не побереґав: не слухав нікого, ськав усякої болісті і заморив себе зовсім. Далі чах-чах та от неділь зо дві як і помер. Та ще таки від суєти не збавивсь: вмираючи, просив якомога, щоб йому у труну положили якоїсь землі, що у нього у платку була зав'язана, алпатов шовковий, красний, хороший платок, просив положити йому під голови. Та як закон запереща монахові такі примхи, то його і не послушали.

Тяжко здохнув Наум, далі доськався його гроба і, пришедши з Настею, найняли тут по нім панахиду і у граматку свою записали.

Довго-довго стояв Наум над гробом його!... Далі здихнув, перехрестився і каже:

– Дай, Господи милосердний, щоб ти *там* знайшов свою Марусю!

1832

Думаємо і відповідаємо

- Чому багатий, добрий і набожний селянин Дрот не допоміг убогому сироті Василеві заплатити найомщикові? Чи правильно він зробив? Чому?
- Чим образ Марусі нагадує пісенні образи українських дівчат? Відповідаючи, спирайтеся на текст повісті й уривки з пісень.
- Зіставте образ Наталки Полтавки та Марусі, Петра й Василя. Що в них подібне і що відмінне (в обставинах життя, вдачах, зовнішності, поведінці)? Які з цих персонажів цілком сентиментальні? Доведіть своє твердження.
- Розкажіть, у чому виявився вплив усної народної творчості на повість „Маруся”.
- Поясніть, що в цьому творі зображено в сентиментальному плані, що – в реалістичному. Обґрунтуйте своє твердження.
- Що мав на меті Квітка, пишучи повість „Маруся”? Чи досяг він цієї мети? Доведіть свою думку.

Гумор і сатира

Квітка-Основ'яненко є зачинателем ще й гумористично-сатиричного напрямку в українській прозі. Сюди належать оповідання „От тобі й скарб”, „Пархімове снідання”, „Підбрехач” і дуже популярний в народі „Салдацький патрет” – твір, спрямований, за свідченням самого автора, проти тих, хто виступав проти української мови, нічого в ній не розуміючи. Найкращий із

сатиричних творів Квітки – повість „Конотопська відьма“, в якій автор викриває і засуджує моральне виродження частини козацької старшини – нащадків колись хоробрих, розумних і талановитих запорожців. Читаєш повість – наче вчувається тобі запитання автора: хіба мають право такі духовно отупілі люди, такі покручі керувати іншими? До чого ж докотиться суспільство, коли терпітиме їх? „Найпряміше, найблагородніше моє прагнення, – писав Квітка, – показати, від чого у нас зло.“ „Конотопська відьма“ та інші сатирично-гумористичні твори є свідченням того, що письменник здійснив свою мету.

ВИСНОВКИ

Життя Григорія Квітки-Основ'яненка – це життя чесної, працюючої і благородної людини, просвітителя, демократа-патріота, який щоденною працею обстоює честь і славу рідного народу, своєю невсипущою діяльністю сприяє розвитку української мови, літератури, всієї культури й суспільного поступу. Його творчість – видатне явище в українській прозі та драматургії. Разом з Котляревським він був основоположником нашої літератури – і за це авторові „Марусі“ довічна слава. У численних повістях і оповіданнях письменник талановито й поетично відтворив побут народу й обряди, оспівав високі моральні якості трудівників, затаврував духовну нікчемність частини панів та чиновників. Сатиричні елементи в Квітчиній творчості – це теж риси просвітництва. Повістяр з Основи приніс в літературу нові характери людей різних верств суспільства, нові теми, а особливо нові жанри: оповідання, повість, комедію тощо. Він, за висловом І. Франка, був одним із перших творців народної повісті в усій європейській літературі.

Мова творів Основ'яненка багата, зокрема на фразеологічні звороти, ті перлини, в яких відбито багатовіковий досвід народу, наприклад: „Поки сонце зійде, роса очі виїсть“; „Казав пан, кожух дам, та слово його тепле“; „Вдарити лихом об землю“; „Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся“. У творах Квітки, як правило, виступає оповідач з індивідуальними особливостями вдачі, а це проявляється в мові: живучи поміж своїми читачами, розуміючи життя людей, оповідач розмовляє з ними просто, невимушено. Його оповідь – це поєднання пісні з побутовою говіркою, яку він перший в українській прозі підніс до рівня літературної мови. Квітка-Основ'яненко блискуче довів здатність нашої мови виступати в будь-якому жанрі літератури.

На великому досвіді Квітчиної прози вирости Марко Вовчок, Панас Мирний, Нечуй-Левицький та чимало інших митців слова. Квітка своєю літературною діяльністю показав, як треба захищати гідність простої людини від розбещеного панства, як черпати з чистої криниці народної поезії, як працювати над своєю мовою і захищати її. Видатний мовознавець Олександр Потебня зазначав, що своїми українськими творами Квітка-Основ'яненко „обстоює, боронить, оберігає сили народні, і в тім його велика заслуга. Він дає нам в більшій частині своїх прозаїчних оповідань такі чисті, непопсовані типи з народу, такі глибоко симпатичні характери українського жіноцтва, які не втратили ще й досі поваги до себе, загальнолюдської шани й почесності“.

Творами Квітки-Основ'яненка українською мовою зачитувалися також і в Західній Україні. На першому з'їзді українських учених Галичини (1848 р.) письменник Микола Устиянович говорив, що ніяк не може намілуватися принадами „Марусі“ Квітки-Основ'яненка, що не може надивитися на красу її барв, і закликав усіх читати, вивчати Квітчині твори. Захоплено відзначив вагу Квітчиних творів для розвитку літератури на західноукраїнських землях і буковинський „соловій“ Юрій Федькович.

Твори славетного зачинателя української прози перекладено багатьма мовами. Не раз твори повістяра з Основи виходили за кордоном. Ще в 1854 р. у Парижі „Сердешна Оксана“ вийшла французькою мовою. У наш час багато творів Квітки видрукувані в перекладі на німецьку, французьку, польську, болгарську та інші мови світу.

Письменник-демократ мріяв про краще майбутнє рідного народу. В оповіданні „Мертвецький великдень“ Квітка-Основ'яненко пише про таке суспільство, де „панщини не загадують, за подушне не тягнуть, отамана катма... усі рівні...“ Таке суспільство ми зараз і будуємо.

Думаємо і відповідаємо

- Розкажіть про світоглядні переконання Г. Квітки-Основ'яненка, а також ставлення до трудового народу та самодержавно-кріпосницького ладу. Як це виявилось в його творчості?
- Що нового вніс Квітка-Основ'яненко в тогочасну літературу (творчий метод, теми, персонажі, роди, жанри, чим збагатив українську літературну мову)?
- Які основні ознаки сентименталізму як творчого методу? Як вони позначились на змісті й формі повісті „Маруся“?
- Розкажіть про значення творчості письменника для розвитку нового українського письменства та її місце в літературному процесі.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Геніальний поет, художник, мислитель, борець за соціальне й національне визволення України Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринці, тепер Черкаської області України.

Лише перші дев'ять років під опікою турботливої матусі Тарасик не знав горя. Коли ж вона померла, почалися його біди й поневіряння, які стали ще нестерпнішими після втрати батька. Лиха доля супроводжувала Шевченка до самої смерті. Він вже ніколи не мав своєї власної оселі, сім'ї, постійного джерела матеріального достатку.

Після смерті старого пана Енгельгардта його син поїхав служити в м. Вільно¹, взявши з собою чимало кріпосних. Серед них був і п'ятнадцятирічний

¹ Тепер – Вільнюс.

Тарас, проти прізвища якого в списку дворових управитель зазначив: „годиться на кімнатного живописця”. Але хлопець залишився кімнатним козачком: на першу ж вимогу пана мав розпалювати його люльку, подавати воду, виконувати різні дрібні забаганки.

Є свідчення, що якийсь час Шевченко вчився в місцевих живописців, потай перемальовував картини в панських покоях та музеях.

Бідному сироті-кріпаку відкрився новий світ, світ вільних людей, не залежних від панської сваволі. Ще з більшою силою відчув Тарас несправедливість, протиприродність кріпацтва. Як пізніше свідчив сам Шевченко, він вперше замислився, чому б і кріпакам не жити так само, як люди всіх інших станів. Пробудженню громадянської свідомості юнака сприяли й польське національно-визвольне повстання 1830–1831 років, розмови з повстанцями, читання листівок тощо.

Незабаром Енгельгардт вийшов у відставку й оселився в Петербурзі. Зваживши на невідступні прохання Тараса і бажаючи мати власного живописця, поміщик законтрактував вісімнадцятирічного юнака на чотири роки Ширяєву – „різних живописних справ майстру”. Ширяєв брав багато роботи, і його підмайстри та учні мусили працювати по 12–14 годин. Жили вони на холодному горищі, харчувалися погано. Але Тарас терпляче переносив усі злигодні, аби навчитися хоч би чогось невеликого. Помітивши в хлопця талант до малювання, Ширяєв залучив його до оформлення театрів, палаців та різних приватних жител. Вечорами і на святки в Ширяєва проводилися читання художніх творів, зокрема віршів та поем О. Пушкіна. Тарас був найуважнішим слухачем серед челяді, яка затаїться, бувало, десь у сінях. Юнак і сам багато читав. Жага до малювання не давала йому спокою. Влітку, коли наставали білі ночі, він обережно спускався з горища й прямував у Літній сад¹ змальовувати скульптури. Там він познайомився із студентом Академії мистецтв Іваном Сошенком. Сошенко зрозумів, що юнак обдарований і йому потрібно навчатися в кваліфікованих майстрів, але в Академію мистецтв кріпаків не приймали. Ознайомившись з малюнками Шевченка, конференц-секретар В. Григорович, також родом з України, дозволив йому відвідувати рисувальні класи Товариства заохочення художників. Однак, завантажений роботою в Ширяєва, Тарас не міг повністю використати цю можливість. Енгельгардт не згоджувався відпустити здібного юнака на волю, і Тарас дуже страждав.

Сошенко познайомив Тараса з Є. Гребінкою, В. Жуковським, художниками К. Брюлловим, О. Венеціановим та іншими. Всі були одностайної думки: Шевченка потрібно негайно викупити з кріпацтва. Домовлятися про умови викупу до Енгельгардта пішли Брюллов та Венеціанов. Розмова була тривала й тяжка. Врешті Енгельгардт погодився звільнити Шевченка за 2 500 крб.

Довідавшись про це, друзі та благодійники Тараса Григоровича дуже засмутилися, бо такі великі гроші дістати не було можливості. Тоді Жуковський запропонував Брюллову намалювати з нього портрет і розіграти в лотерею, що й було зроблено. 22 квітня 1838 року Шевченко одержав відпускну, яка відкрила йому двері в світлий храм науки. Тарас з великим запалом вчиться

¹ Літній сад у Петербурзі, заснований 1704 року; на його території (11,5 га) 79 мармурових статуй та бюстів, пам'ятник І. Крилову, Літній палац Петра I; обнесений сад ажурною чавунною огорожею.

і досягає значних успіхів, про що свідчать три срібні медалі, одержані ним за різні малюнки. Тарас Григорович близько зійшовся з багатьма письменниками, художниками, вченими, з передовими людьми.

Свген Павлович Гребінка допоміг підготувати збірку віршів поета-початківця і посприяв її надрукуванню. 1840 року вона вийшла під назвою „Кобзарь Т. Шевченка“. Хоч тут було всього вісім творів, проте для розвитку української літератури книжка мала епохальне значення. Ступенем народності, художньої майстерності, зокрема глибиною розкриття духовного світу людини-трудівника, багатством мови, досконалістю віршової форми вона значно перевищувала все те, що було створено українськими письменниками раніше. Талановитість Шевченка визнавали критики й консервативного напрямку, але засуджували його за те, що писав «мужицькою мовою».

Піднесенню тогочасної української літератури на вищий рівень сприяло надрукування в 1841 році нових поезій Шевченка в альманасі „Ластівка“ та вихід поеми „Гайдамаки“, драми „Назар Стодоля“.

І як художник, і як поет Шевченко вже тоді користувався великою популярністю не тільки серед своїх земляків, а й у передових колах росіян і поляків. Проте вірного сина України ніколи не залишала туга за рідним краєм, який він любив палко й ніжно, постійно думав про нього, рвався до нього всією душею. У травні 1843 року здійснилася давня мрія Шевченка – він їде в Україну, де не був майже п'ятнадцять років. Шевченко побачив замучений люд, вбогість, страшний визиск, безправність і упослідженість. Недоля рідного народу тяжко вразила чуйне серце поета, посилила його пекучу ненависть до самодержавно-кріпосницького ладу.

Повернувшись до Петербурга, свої тяжкі враження від трагічних картин народного лиха, роздуми над побаченим Шевченко виразив у поетичній формі. Нові твори записав у саморобний альбом під назвою „Три літа“ (1843–1845); сюди ввійшли й вірші, написані в 1846–1847 роках.

Закінчивши Академію мистецтв, він повертається в Україну. Перший час жив у маєтку Репніних на Полтавщині, потім – у Тарновського на Чернігівщині; малював портрети, краєвиди. Влітку оселився в Києві й влаштувався художником у Тимчасову комісію для розгляду старовинних актів.

Виконуючи доручення комісії, Шевченко багато подорожував. Записував народні пісні, легенди, перекази. Написав багато і власних поетичних творів.

Освіченим людям були вже відомі твори нової української літератури. Поява „Кобзаря“ миттю розвіяла апатію і збудила любов до рідного слова, яке в той час було вигнане з ужитку в колах вищого стану. Перші книжки Шевченка стали дуже популярними, молодь завчала вірші й поеми, розповсюджувала їх у списках.

Буваючи в панському товаристві, Тарас Григорович ніколи не приховував свого селянського походження, але й не хизувався ним; завжди розмовляв рідною мовою. Пани й підпанки раптом згадували, що й вони українці, і в пишних покоях разом з російською та французькою починала лунати мова „простолюду“. Тарас Григорович мав надзвичайну силу слова і зачаровував усіх розповідями, умів доречно пожартувати, вкинути в розмову дотепну репліку. В будь-якому товаристві він поводився завжди тактовно, нікого не принижував і ні перед ким не запобігав.

Панське товариство Шевченко недолюбливав. Найбільше його вабило спілкування з простими людьми. Розмовляв з ними про їхнє життя, пояснював причини тяжкого становища, читав свої вірші, співав пісень, допомагав і порадами, і грішми. Люди любили поета, цінували дружнє ставлення земляка, який, „вийшовши в пани“, шанував їх більше, ніж багатих і можновладних. У ті часи це був унікальний випадок.

Шевченко дуже любив народні пісні й майстерно їх виконував. Його названий брат Варфоломій Шевченко писав у спогадах: „Я не знаю чоловіка, котрий би любив наші пісні більш, ніж Тарас... Кожне слово його пісні виливалося з таким чистим, щирим чувством, що ледве який артист-співак виразив би краще від Тараса!“ Найулюбленішими піснями були „Забіліли сніги“, „Ой зійди, зійди, зіронько вечірня...“, „Та нема в світі гірш нікому...“

Навесні 1846 року Шевченко вступив до Кирило-Мефодіївського братства.

Навесні 1847 року Шевченко гостював у седнівського поміщика Лизогуба й нічого не знав про розгром Кирило-Мефодіївського братства. Коли він 5 квітня повертався до Києва, на заставі біля Дніпра його було заарештовано. Тоді ж відібрано рукописну збірку „Три літа“, в яку входили нелегальні політичні твори – поеми „Сон“ і „Кавказ“, послання „І мертвим, і живим...“ та інші.

Шевченка спішно було відвезено в Петербург і ув'язнено в казематі¹ III відділу, де вже знаходилися всі його однодумці.

Під час допитів Тарас Григорович тримався мужньо, відповідав на запитання з гідністю. Він рішуче заперечував свою належність до товариства, бо знав, що власті не мали ніяких доказів його участі у цій організації. Тараса Григоровича покарано за написання „свавільних“, „бунтівливих“ віршів, та ще й українською мовою.

Політична поезія бунтівливого поета панівним колам і самому царю була страшна тим, що несла в народ ідею повалення самодержавства. Тараса Григоровича засудили на заслання в Оренбург і заточили в Орську фортецю. Літо пекуче, восени та навесні – дощі й непролазна грязюка, взимку – морози й страшні бурани, які засипали снігом поселення. Суворий край! За важкий клімат цю напівпустелю місцеве населення назвало Яман-Кала, тобто погань-місто. Солдатська служба поетові не давалася – не для неї він був народжений, а тому часто мав усілякі стягнення.

І спочити не мав де. У казармі стояли постійний галас, нестерпний сморід, важка задуха. Більшість солдат ставилася з повагою до Тараса Григоровича, але були й такі, що крали в нього книжки й закладали в шинку. Він з крадіями не сперечався, лише питав, у якому шинку заставлено, – йшов і викупляв.

Та особливо тяжкою карою була заборона писати й малювати.

Таланти Шевченка в ці роки досягли найвищого розвитку, і він тяжко страждав од неможливості займатися улюбленим ділом. Скільки зміг би він за ці роки створити літературних і живописних шедеврів!

Перші роки заслання Шевченко продовжував потай складати вірші. Записував їх спочатку бісерними літерами на маленьких аркушиках тонкого паперу, які потім зшивав у мініатюрні книжечки й носив їх у чоботі – це так звані „захаявні книжечки“. Згодом усі вірші переписав у зошит, якому дав

¹ *Каземат* (від італ. *casamatta*, буквально – невидиме укріплення) – тут: приміщення у фортецях, де тримали в'язнів (головним чином, політичних); тобто камери-одиночки.

назву – „Мала книжечка“. Про це донесли коменданту і Шевченка заарештовано вдруге і відправлено спочатку в Орськ. Понад півтора місяці, поки велось слідство, він перебував в одному казематі з колодниками та клеймованими каторжниками. Військового суду над ним не було. Юридичною підставою нового заслання стало підтверджене заново особисто царем розпорядження заслати поета в найвіддаленіше укріплення під суворий нагляд із забороною писати й малювати.

На початку серпня 1850 року Тараса Григоровича заслано в Новопетровський форт. Він був розташований на краю гористого півострова Мангишлак, що знаходиться на східному березі Каспію. Клімат був такий нестерпний, що солдатські роти мінялися щороку, бо навіть молоді, здорові люди довше не витримували. А Шевченко пробув тут майже сім років!..

Не раз порушував Тарас Григорович клопотання про дозвіл малювати, але завжди одержував відмову. У вільний час ішов у якийсь усамітнений куточок і малював на стіні або огорожі крейдою чи вуглиною різні краєвиди, записував нові вірші, але „захаяльні книжечки“ боявся робити. Коли щастило дістати акварельні фарби, сепію, олівець, папір, він малював портрети солдат або офіцерів і віддавав їх замовникам. З того, що було написано й намальовано тоді, майже нічого не збереглося.

Цар та його сатрапи не тільки скалічили життя великої людини, а й обікрали український народ, культуру всього людства. Заславши Шевченка в далекі глухі краї, ізолювавши його від народу, цар сподівався, що за десять років жорстокої солдатчини поетова муза втратить свою попередню силу й запал, а, можливо, і зовсім замре. Проте цього не сталося. Талановита особистість без творення жити не може: її думка, поетична уява працюють постійно, навіть всупереч волі самої людини, бо така її духовна природа.

Скільки не клопоталися друзі Шевченка про помилування його, їм скрізь відмовляли, бо сам Микола I бачив у ньому особистого ворога. З нагоди вступу на престол Олександра II була оголошена амністія політичним засудженим, але прізвище Шевченка зі списку викреслив сам цар, бо не міг пробачити йому сатиричного зображення імператорських осіб у поемі „Сон“. Проте передові громадські діячі, зокрема президент Академії мистецтв Ф. Толстой та його дружина, не припиняли клопотання і нарешті добилися успіху.

2 серпня 1857 року Тарас Григорович на невеликому рибацькому човні вирушив через Каспій в Астрахань.

Та лиха доля не перестала переслідувати поета. Коли він приїхав у Нижній Новгород, адміністрація міста одержала наказ, у якому Шевченкові заборонялося жити в обох столицях. І він залишився у Нижньому Новгороді.

Тарас Григорович часто хворів, бо здоров'я його було підірване. Секретар губернського добродійного комітету так описував зовнішність Шевченка: „...На його обличчі лежала печать глибокого страждання, великі сірі очі світилися незвичайною добротою; темно-русьяве, рідке волосся зачесане на один бік; довгі, великі вуса своєрідно опущені донизу...“

Нарешті Шевченко повернувся в Петербург. Міністр внутрішніх справ одержав з III відділу повідомлення, що Шевченкові дозволено проживати в столиці й відвідувати класи Академії мистецтв, але при цьому наказано встановити за ним суворий поліцейський нагляд.

У червні Тарасу Григоровичу було відведено приміщення в будинку Академії мистецтв.

І давні, й нові знайомі навперебій поспішали відзначити повернення улюбленого поета обідами, вечерьми, різними гулянками, де центром товариства був Тарас Григорович. Заслання і солдатчина не загрубали його ніжного, доброго, люблячого серця.

У столиці був невеликий гурток українців, так звана Петербурзька громада (П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та інші). Цей гурток ставив собі завдання підносити й утверджувати українську мову, збагачувати культуру свого народу, зміцнювати співдружність з російською культурою як рівний з рівним.

Після заслання Тарас Григорович не змінив свого ставлення до самодержавства, всім єством ненавидів кріпацтво й не приховував цього.

Нескореність поета, вірність демократичним ідеалам виразилися і в його творчості останнього періоду. У ряді творів, не призначених до друку, поет прямо закликав до всенародного повстання проти самодержавного ладу, малював уявні картини життя звільненого народу в майбутньому.

Відібраний під час першого арешту цикл „Три літа“ засекреченим зберігався в III відділі, однак усі ці твори в багатьох списках поширювалися серед передової інтелігенції.

З великими труднощами Тарас Григорович домогся дозволу на нове видання вже друківаних і нових творів, яких набралось на два томи. Він уклав рукописну збірку під назвою „Поезії Т. Шевченка. Том перший“ і подав у Головне управління цензури. Проте дозволено друкувати лише ті твори, які були видані до першого арешту поета. У 1860 році нове видання вийшло у світ під попередньою назвою – „Кобзарь“.

Увесь час Шевченко душею рвався в Україну, але начальство довго не давало офіційного дозволу на цю поїздку. Нарешті наприкінці травня 1859 року дозвіл одержано. Як тільки Тарас Григорович виїхав з Петербурга, III відділ послав жан-дармським властям Київської губернії розпорядження про таємний нагляд за ним.

Тарас Григорович мав намір купити або взяти в оренду кілька десятин землі над Дніпром, побудувати хатину, одружитися і дожити віку в спокої та посильних трудах.

Між тим у жандармерію Київської губернії надійшов донос, в якому облудно твердилося, що Шевченко богохульствує, насміхається над монахами й попами, настроює народ проти царя й панів. А що за поетом вівся суворий нагляд, то його було заарештовано (вже втретє!) і відвезено в Київ.

Не збулася заповітна мрія поетова дожити віку серед розкішної природи рідного краю, який він так любив, за яким так тужив на чужині...

Наприкінці серпня Шевченко виїхав на перекладних¹ до Москви, а звідти залізницею – в Петербург.

Тарас Григорович дуже страждав од самотності, побутової невлаштованості й часом гірко скаржився: „Тяжка клята самотність! Вона мене з світа зжене!“ Він хотів одружитися.

¹ Тобто гужовим транспортом, ямщицькими візками.

Свій вибір він зупинив на Ликері Полусмаковій, молодій служниці одних знайомих поета, привезеній з України панами. Заручившись згодою дівчини, Шевченко найняв їй окрему кімнату, справив гарний посаг. Знайомі відраджували одружуватися з Ликерою, бо вона була хитра, ледача, нечупарна, груба. Але він цьому не вірив і гнівався на них за панський гонор, який не дозволяв їм визнати кріпачку рівною собі. Ликера ж цинічно признавалася, що не любить свого нареченого, а йде за нього лише тому, що він, кажуть, багатий. Якось Тарас Григорович прийшов до Ликери в неділю серед дня. Побачивши її нечесаною, невмітою, а кімнату – неприбраною, він висловив своє невдоволення. Ликера не змовчала, спалахнула сварка, й весілля розладналося...

З осені 1860 року з'явився біль у грудях: захворювання серця спричинило водянку, тобто скупчення надлишкової рідини в організмі. В перших числах березня вода почала інтенсивно підступати до легенів.

Тарас Григорович говорив, що дуже хочеться йому в рідний край, планував поїхати навесні. Надвечір стало гірше, і він, здається, вже усвідомив безнадійність свого становища. Всю ніч знову просидів на ліжку, а пів на шосту ранку хотів зійти вниз. На останній сходинці охнув і впав: рідина підступила до серця і зупинила його. Сталося це 10 березня 1861 року.

Через три дні відбувся похорон.

„Поховайте... на Україні милій“. Друзі Шевченка клопоталися про дозвіл поховати його в Україні. Тільки наприкінці квітня одержано позитивну відповідь. З Петербурга труну везли залізницею в Москву, де в одній з церков відбулося прощання людей із співцем горя народного.

Далі дроги з домовиною везли на перекладних до самого Києва. Всюди її зустрічали й проводжали великі натовпи, виголошувалися промови, читалися вірші. Наступного дня домовину на руках доставлено на пароплав, який прямував у Канів. На Чернечу гору зійшлася сила-силенна людей з міста Канева та навколишніх сіл, відбувся молебень, а потім труну спустили на рушниках у глибоку могилу.

Старе й мале, хлопці й дівчата шапками, пеленами, пригорщами носили землю кілька днів і насипали над прахом поета високий пагорб. Над ним спочатку поставлено великий і високий дерев'яний, а згодом – чавунний хрест, який було видно з Дніпра й далеко навколо. Біля могили збудовано хатку, в одній половині якої була Тарасова світлиця – перший народний музей поета з нечисленними ще експонатами.

Коротким було страдницьке життя поета-борця, та невмируща слава його. І не дарма короновані кати після смерті поета боялися навіть згадки про нього. Довгий час не тільки твори Шевченка, а й саме його ім'я були під забороною.

За царату пам'ятники Шевченкові в Росії споруджувати заборонялося.

У листопаді 1918 року в Москві та Петербурзі, а 1920 року і в Києві встановлено пам'ятники Т. Шевченкові. Згодом такі монументи споруджено в різних містах, у селах Моринці й Кирилівка, на півострові Мангішлак, у Парижі, Нью-Йорку, Палермо.

У 1921 році спеціальною угодою уряду України день народження Шевченка оголошено всенародним святом. За ухвалою Юнеско, ювілейні дні поета відзначало все прогресивне людство: 1961– 100-річчя від дня смерті, 1964– 150-річчя і 1989 – 175-річчя від дня народження. У ці дні проводяться наукові

конференції, присвячені вивченню біографії і творчості Шевченка, концерти, літературні вечори, урочисті засідання тощо.

Але найвизначнішим монументом народному поетові є незліченні видання його творів багатьма мовами світу. І на тебе у майбутньому чекає чимало доріг. І якщо на життєвому шляху зустрінуться шевченківські джерела – святині, не обминай їх. Напийся їхньої цілющої води, освяченої українським генієм.

Думаємо і відповідаємо

- Пригадайте основні події в житті Тараса під час його перебування на службі в пана. Під впливом яких обставин юнак уперше зрозумів несправедливість кріпацтва?
- Яку роботу виконував Тарас у Ширяєва?
- Яким чином викупили з кріпацтва Шевченка?
- Коли він почав писати вірші? Де друкував? Яке враження на читачів справили публікації творів поета? Чому?
- Де побував Тарас Григорович під час першого свого приїзду в Україну? Яке враження на нього справило становище кріпаків? Якого висновку він дійшов? В яких творах це виразив?
- Коли й за що поета віддано в солдати? Як склалося його життя в Орській фортеці?
- Коли Шевченка звільнено від солдатчини?
- Як склалося життя поета після звільнення? Що ви знаєте про його стосунки з видатними людьми того часу?
- Поясніть, які причини зумовили хворобу й ранню смерть Шевченка. Які найзаповітніші мрії його не здійснилися?
- У чому виявилася шана народу до свого поета-демократа під час його похорону в Петербурзі та в Україні?
- Розкажіть про вшанування пам'яті великого Кобзаря після перевороту 1917 року.
- Як вшановується пам'ять Т. Шевченка у світі?

Цікаво знати

Перша книга Т.Г. Шевченка „Кобзар” вийшла в світ через два роки після того, як його викупили з кріпацтва. Книга мала 115 сторінок. Тираж першого видання „Кобзаря” не перевищує 1.000 примірників. Ціна одного примірника була 1 карбованець сріблом. Розійшовся „Кобзар” дуже швидко.

Останньою прижиттєвою книжкою Т.Г. Шевченка є „Буквар південноруський”. Це книга для навчання грамоті українською мовою. Вона була надрукована наприкінці 1860 року тиражем 10.000 примірників. „Буквар” мав усього 24 сторінки. Але тут були: велика і мала азбуки, склади, молитви, рукописна велика і мала азбуки, таблиці для лічби, поетичні думи та народні прислів'я.

Т.Г. Шевченко – відомий художник. Його мистецька спадщина налічує понад 830 творів. Дослідники вважають, що майже 300 робіт втрачені.

12 березня 2002 р. в одному з центральних скверів міста Бельці встановлено погруддя Т.Г. Шевченка (скульптор – професор, народний художник України І. Самотос).

ТВОРЧІСТЬ ПИСЬМЕННИКА

Ранній період (1838–1845). Найсильніший вплив на становлення особистості, формування світогляду й розвиток поетичного таланту Шевченка мало рідне йому середовище. Перебуваючи в Петербурзі, спілкуючись з передовими людьми, він сприймав прогресивні ідеї того часу, що формувалися під впливом декабристів, визвольного руху в Європі та боротьби селян проти кріпацтва в Росії. З перших проб поетового пера дійшла до нас балада „Причинна”.

* * *

У 30-ті роки панівним в українській літературі був **романтизм**, що й позначилося на перших творах початкуючого поета. Романтичне зображення життя виникло паралельно з реалістичним ще в глибоку давнину. Виявилось воно в творах різних жанрів стародавніх літератур: в казках, легендах, міфах, іділіях, пригодницьких повістях і романах, пізніше – в баладах, феєріях тощо. Елементи романтизму могли бути наявними і в реалістичних творах. Назва цього методу з’явилася через багато віків; походить вона від слова „романський”, що вживалося спочатку на означення творів, написаних не латинською, а якоюсь із мов романської групи – французькою, італійською, іспанською, португальською, румунською.

Мрія про рівність всіх людей, устремління до справедливості, добра, краси знайшли своє вираження в романтичних творах. У новій європейській і американській літературі як цілком визначений своєрідний творчий метод романтизм сформувався в творчості Й. Гете, Г. Гейне, Д. Байрона, В. Скотта, В. Гюго, А. Міцкевича та інших.

Проте визначальна ознака романтизму спільна для письменства всіх країв – зображення виняткових людей у незвичайних обставинах, показ непересічних подій, найчастіше трагічних (таємничі вбивства, викрадання, чаклування, зрада, розлука тощо). Для цих творів характерна фантастика, взята з місцевого фольклору: фантастичні події, казкові герої, чудодійні предмети, надприродні обставини та ситуації.

Український романтизм пережив три пори – харківську (1835–1844), київську (1840–1847 рр.) і петербурзьку (1855–1862 рр.). До романтичного напрямку належить творчість таких письменників: Є. Гребінка, П. Гулак-Артемовський, Левко Боровиковський, В. Забіла, О. Бодяньський та інші.

Що властиве романтикам? У жанрах – тяжіння до балади, ліро-епічної поеми, вірша-медитації; в тематиці – туга за минулою славою рідного краю, милування старовиною, у змісті – меланхолія, песимізм, нарікання на долю; у стилі – піднесений виклад, мелодійність, ніжні звертання, голубливі мовні форми; в сюжеті – схильність до фантастичного, до народної демонології.

Найвищого розвитку романтизм досяг у ранній творчості Т. Шевченка.

Про „ПРИЧИННУ”

Балада – це невеликий віршований ліро-епічний драматично напружений твір з казково-фантастичним чи історико-легендарним сюжетом, побутовим чи героїчним змістом. Великий Кобзар – автор оригінальних балад „Причинна”, „Тополя”, „Утоплена”, „Лілея” та інші.

Ідейно-художній зміст. Оскільки у баладах розповідається про якусь героїчну або фантастичну подію, в них наявний сюжет. Другий строфоїд „Причинної“ містить експозицію та зав'язку.

Одна з характерних ознак **романтизму** – відображення надзвичайно сильних переживань героїв за допомогою слів відповідної емоційної забарвленості, мовностилістичних засобів та ліричних відступів. Таким відступом є третій строфоїд балади, в якій поет висловлює щире співчуття безталанній дівчині, роздумує над долею козака.

Початок і заключні рядки пісні русалок узяті Шевченком з фольклору; їх записав з уст народу М. Максимович і навів у своєму дослідженні „Дни и месяцы украинского селянина“. Середню частину поет склав сам.

Картина загибелі дівчини подана в фантастичному плані, але без нагнітання жахів, яке було властиве романтикам передшевенківської доби. Цим балада «Причинна» відрізняється від творів даного жанру.

Повертається козак, сповнений радісної надії на близьку зустріч з коханою. Але кінь під ним спотикається – це в народі вважалося лихим віщуванням. що виражено у багатьох фольклорних творах. Переконавшись, що дівчина мертва, він нарікає на „злих людей“. Самогубство героя – кульмінаційний момент балади.

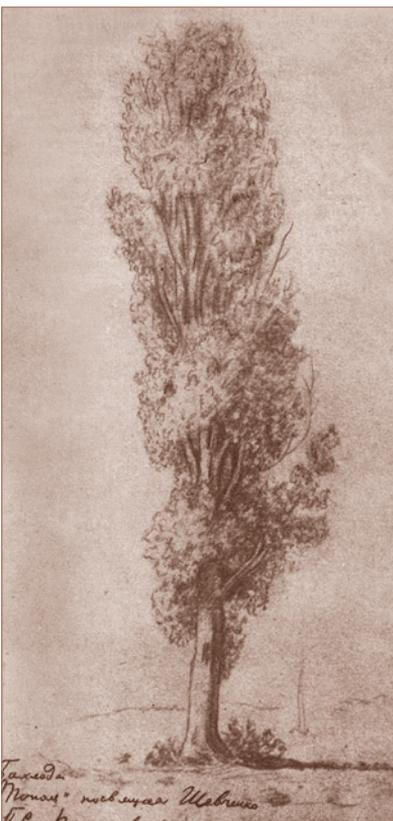
Дівчину й козака „поховали громадою як слід, по закону“ (тобто у згоді з обрядом поховання), але „нема кому запитати, за що їх убито“, бо сироти. За народними звичаями, на могилі дівчини садили калину, а нежонатого парубка – явір, ялину чи дуб. Червона калина – символ дівчини, явір – хлопця.

Жанр, композиція. Якщо підсумуємо результати спостережень над текстом, то переконаємось, що твір „Причинна“ є романтичною баладою, проте в ній досить помітні реалістичні тенденції. В усіх строфоїдах, крім пісні русалок, наявні елементи реальної дійсності, а три прикінцеві строфоїди майже зовсім позбавлені фантастики.

Своєрідною є віршова форма балади „Причинна“. Перший, третій і передостанній строфоїди її написані чотиристопним ямбом. Ритмічний лад ліричного відступу – силабічний: рядки його мають по 11 і 12 складів. Однак прикінцеві наголоси падають не тільки на передостанній склад, як у силабіці, а й на крайній. Пісня русалок, що є музичним супроводом їхнього танцю, має гопачковий (козачковий) ритм; у баладі він наближається до літературного хорею, але окремі стопи – ямбічні. Розмір інших строфоїдів близький до народної коломийки (4+4+6); кожний рядок поділений цезурою на два самостійні, в яких сполучаються ямбічні та хореїчні стопи.

Народ сприйняв баладу як свій власний твір. Два уривки з неї – пролог та ліричний відступ – стали народними піснями.

◀ Т. Шевченко. Тополя. Олівець. 1839

Тополя
Починає писати Шевченко
1839

Поспішай додому!”
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, –
Коло серця козацького
Як гадина в’ється.
„Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!”
Кинув коня та до неї:
„Боже ти мій, Боже!”
Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
„За що ж вони розлучили
Мене із тобою?”

Зареготавсь, розігнався –
Та в дуб головою!
<...>
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра гритись вийдуть.

[1837]

Думаємо і відповідаємо

- Чому найперші твори поета мали романтичний характер? Розкажіть про ознаки романтизму в баладі „Причинна”.
- Які народні обряди, повір’я і звичаї відображено в ній?
- Чим балада „Причинна” близька до народних творів?
- Що в образах козака й дівчини реалістичне, а що – фантастичне? Доведіть своє твердження.
- Схарактеризуйте особливості віршової форми балади „Причинна”.

Шевченківський вірш

Великий Кобзар був творцем нових віршових форм, які пізніше одержали назву – **шевченківський вірш**. Це група віршових розмірів, що ґрунтуються на народному ритмічному ладові. Ви знаєте, що основною ознакою народного вірша є ритмічна група, а силабо-тонічного – стопа. Текст пісень призначається для співу, а вірші – для читання, вимовляння. В результаті розмовної передачі тексту ритмічні групи народних розмірів одержують більшу кількість наголосів і перетворюються на стопи, причому в одному рядку можуть бути стопи різних видів. Розглянемо приклад з пісні, розіб’ємо цей уривок на притаманні йому ритмічні групи:

Сидить пугач на обочі;
На вітер надувся;
Їде козак з України, –
На лихо здобувся.

(„Сидить козак на могилі”)

Зіставимо його з рядками літературного вірша:

- Поясніть, як народнопісенні розміри під пером Шевченка змінили свою ритмічну структуру.
- Розкажіть про основні особливості шевченківського вірша. Свою відповідь ілюструйте відповідними прикладами.

„Кобзар” 1840 року

Щоб було зрозумілим значення цієї збірки, треба уявити, в яких обставинах суспільного життя вона з'явилася. Це були найпохмуріші часи миколаївської реакції, коли переслідувалося кожне вільне слово, коли тисячі кращих синів народу йшли в кайданах у сибірські копальні. В суспільстві панували страх, ненависть, підозра, загальне заціпеніння, а доноси, наклепи, продажність, прислужництво не тільки не вважалися безчестям, а й стали до певної міри нормою поведінки. Передова російська література зазнавала всіляких обмежень і утисків, українська ж ледве животіла.

Поява „Кобзаря” була сприйнята як всеочищаюча весняна гроза, благодатна злива. І не дарма царська цензура затримувала видання збірки й повикидала з неї всі рядки, які здавалися нелояльними щодо існуючих порядків.

Як уже зазначалося, у першому виданні „Кобзаря” було тільки вісім творів. Відкривався він програмним віршем „Думи мої, думи мої...”, в якому поет через відтворення власних гірких роздумів і болючих переживань висловив гнівний протест проти національного й соціального гніту України самодержавством. Характерні для народної лірики мотиви беззахисного сирітства, нещасливого кохання, розлуки, туги з великою силою і виразністю зазвучали в поезіях „Тече вода в синє море...”, „Думка” („Нащо мені чорні брови...”), у баладі „Топола”. Неприйняття гнітючої дійсності, протест проти неї спонукали поета-патріота звернутися до минулого рідного краю, де буяла козацька звитяга, пломеніла нескорена воля („До Основ'яненка”, „Іван Підкова”, „Тарасова ніч” і т.д.)

Образ кобзаря, виразника дум і прагнень народних, який „все знає..., все чує” і „людям тугу розважає”, оспіваний у вірші „Перебендя”.

Про „КАТЕРИНУ”

У цій поемі Шевченко відтворив типові для тогочасної дійсності явища: зведення паном дівчини та самогубства серед кріпаків, зокрема молоді, які траплялися тоді часто. Тільки на Київщині за один 1839 рік наклали на себе руки 39 дівчат, зведених поміщиками, чиновниками та офіцерами. Поет висловлює глибокий жаль з приводу таких ганебних явищ у житті народу й застерігає дівчат від сліпої довіри до розбещених і підступних паничів.

За неписаними, але загальноприйнятими законами звичаєвого права про сім'ю та шлюб, дівчина, яка стала матір'ю до одруження, підлягала осуду й ганьбі. Оскільки жінки, за тодішніми звичаями, зобов'язані були постійно

носити якийсь головний убір, виконувався обряд покриття: кілька шанованих у селі жінок збиралися і пов'язували („покривали“) хусткою голову необачній дівчині. Звідси й глумлива назва – покритка.

Тема трагічної долі жінки-кріпачки. Ідейно-художній зміст. Поема розпочинається зверненням-застереженням до дівчат не кохати москалів-паничів, бо їхня любов зрадлива, легковажна, а з цього велике лихо, бо зведені й покинуті дівчата гинуть морально, а іноді і фізично.

Після ліричного вступу йде розповідь про нещасливе кохання дівчини. Ця розповідь становить сюжетну основу поеми. Зав'язка сюжету – знайомство Катерини з офіцером, його від'їзд і народження у Катрі нешлюбного сина, яке викликало осуд усього села. Перший розділ закінчується повідомленням про те, що „вернулись москалики“, але іншими шляхами. Другий розділ починається драматичною сценою. У сільській хаті відбувається розмова Катрі з батьками. Вони її осуджують і виганяють з хати.

„Кричать сови, спить дїброва, зіроньки сіяють...“ Таким спокійним пейзажем розпочинається третій розділ поеми. Та немає спокою в серці Катерини. Вигнана з дому вона прямує шляхом на схід. Розвиток дії поеми стає ще напруженішим від опису зустрічі Катерини з чумаками, які полюдяному до неї поставилися. Багато страждань довелося їй винести.

Кульмінація сюжету поеми – зустріч Катерини з офіцером-спокусником. Цей епізод до кінця розкрив моральну сутність і покритки, і офіцера.

У цьому ж розділі розв'язка сюжету – трагічна смерть Катерини. Завершується четвертий розділ ліричним відступом – роздумом про гірку долю байстрят.

Останній, п'ятий розділ – найкоротший. Він виконує в поемі роль епілогу, в якому зустрічаємо Катеринино сина вже підлітком – поводитирем сліпого кобзаря. Завершує поему коротка, але велелюбна сцена зустрічі Івася з батьком, тепер уже великим паном, що відцурався своєї дитини.

Образ Катерини. Центральний образ поеми – Катерина. Зовні це вродлива селянська дівчина. Її портрет, змальований з використанням постійних епітетів та порівнянь, витриманий у фольклорних традиціях. За вдачею Катерина щира, довірлива. Дівчина – чесна і вважає таким обранцем свого серця, вірить йому. Катерина злегковажила порадами батьків і була покарана. Вона народжує нешлюбну дитину – байстря. Драматизм становища полягає в тому, що Катря вже покритка, а внутрішній світ її не зіпсований. Найглибше розкрито моральну велич жінки-селянки в сцені зустрічі Катерини з кривдником. Вона не зразу збагнула, що той, хто клявся вічно кохати – насміявся над нею.

Катерина – класичний трагічний образ. Де основи цього трагізму? Тодішні суспільні умови, соціальні й національні. Катерина – це образ жертва, образ – страдниця. Разом з Катериною оплакує долю покриток і поет. Водночас він обурюється суспільством, у якому „того в'яжуть, того ріжуть, той сам себе губить“. Взагалі Катерина – своєрідний символ України.

Жанр, тема, композиція. Ідея. Катерина – ліро-епічна соціально-побутова поема з народного життя. Темою її є правдива, схвильована розповідь про трагічну долю матері-покритки та дітей-безбатченків в експлуататорському суспільстві та зображення розбещеності російського офіцерства. Розкриває

цю тему Шевченко по-новому; в його розповіді наголошується не на коханні, а на стражданнях героїні. Композиція поеми дохідлива: вступ – звернення до дівчат-селянок, любовний епізод, розповідь про кохання і народження нешлюбного сина (зав'язка сюжету), вигнання зганьбленої з дому, поневіряння її на чужині й випадкова зустріч з Іваном (кульмінація поеми). Розв'язка сюжету – самогубство героїні. Особливістю сюжету поеми є підбір надзвичайно гострих, вкрай драматичних ситуацій (інколи умовних), завдяки чому стисло і в той же час глибоко розкриваються характери героїв. Ідею поеми визначте самі, відповівши на запитання: що із зображеного в поемі автор осуджує, викриває, а що схвалює, підносить?

Тема трагедії матері-покритки в феодално-кріпосницькому суспільстві є однією з провідних у творчості Шевченка.

КАТЕРИНА

*Василию Андреевичу Жуковскому на память
22 апреля 1838 года*

Поема

(Скорочено)

I

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями¹,
Бо москалі – чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погирати.
Серце в'яне, співаючи,
Коли знає за що;
Люди серця не побачать,
А скажуть – ледащо!
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люди,
Знущаються вами.
Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.

Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі тії люди
Що хотять говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкралося горе.
Прийшли вісті недобрії –
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрыли.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.

¹ *Москалі* – царські солдати.

Література

Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тоді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
А поки що, нехай люди
Що хочуть говорять.
Не журиться Катерина –
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина –
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Гриця.
Виспіває, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася – і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має –
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Заколело в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
«В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...».

Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила!
<...>

II

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ Божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
„Що, весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояри?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер – москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх речей,
То її послухай.
Іди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
А хто ж мою головоньку

Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас...”
Ледве-ледве
Поблагословила:
„Бог з тобою” – та, як мертва,
На діл повалилась...
Обіззався старий батько:
„Чого ждеш, небого?”
Заридала Катерина
Та бух йому в ноги:
„Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!”
„Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люди;
Молись Богу та йди собі –
Мені легше буде.”
Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
Промовила: „Не вернуса!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люди
Мене захивають;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе
Чужим людям скаже...
Не розказуй, голубонько!
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люде не займали.

Ти не скажеш... Ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!...”
Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села – серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як ангелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла... тільки мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих речей
Ні батько, ні мати...
<...>
За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають.
Іде шляхом молодиця,
Мусить бути, з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?

У латаній свитиночці,
 На плечах торбина,
 В руці ціпок, а на другій –
 Заснула дитина.
 Зустрілася з чумаками,
 Закрила дитину,
 Питається: „Люди добрі,
 Де шлях в Московщину?”
 „В Московщину? Оцей самий.
 Далеко, небого?”
 „В саму Москву, Христа ради,
 Дайте на дорогу!”
 Бере шага¹, аж труситься:
 Тяжко його брати!..
 Та й навіщо?.. А дитина?
 Вона ж його мати!
 Заплакала, пішла шляхом,
 В Броварях спочила
 Та синові за гіркого
 Медяник купила.
 Довго, довго, сердешная,
 Все йшла та питала;
 Було й таке, що під тином
 З сином ночувала...
 <...>

Реве, стогне хуртовина,
 Котить, верне полем;
 Стоїть Катря серед поля,
 Дала сльозам волю.
 Утомилась завірюха,
 Де-де позіхає;
 Ще б плакала Катерина,
 Та сліз більш немає.
 Подивилась на дитину:
 Умите сльозою,
 Червоніє, як квіточка
 Вранці під росою.
 Усміхнулась Катерина,
 Тяжко усміхнулась:
 Коло серця – як гадина
 Чорна повернулась.
 Крутом мовчки подивилась;
 Бачить – ліс чорніє,
 А під лісом, край дороги,

Либонь, курінь мріє.
 „Ходім, сину, смеркається,
 Коли пустять в хату;
 А не пустять, то й надворі
 Будем ночувати.
 Під хатою заночуєм,
 Сину мій Іване!
 Де ж ти будеш ночувати,
 Як мене не стане?”
 <...>

IV

Попід горою, яром, долом,
 Мов ті діди високочолі,
 Дуби з Гетьманщини стоять.
 У яру гребля, верби в ряд,
 Ставок під кригою в неволі
 І ополонка – воду брать...
 Мов покотьюло червоніє,
 Крізь хмару – сонце зайнялось.
 Надувся вітер; як повіє –
 Нема нічого: скрізь біліє...
 Та тільки лісом загуло.
 Реве, свище заверюха.
 По лісу завило;
 Як те море, біле поле
 Снігом покотилось.
 Вийшов з хати карбівничий,
 Щоб ліс оглядіти,
 Та де тобі! Таке лихо,
 Що не видно й світа.
 „Еге, бачу, яка fuga!
 Цур же йому з лісом!
 Піти в хату... Що там таке?
 От їх достобіса!
 Недобра їх розносила,
 Мов справді за ділом.
 Ничипор! Дивись лишень,
 Які побілілі!”
 „Що, москалі?.. Де москалі?”
 „Що ти? Схаменися!”
 „Де москалі, лебедики?”
 „Та он, подивися.”
 Полетіла Катерина

¹ *Шар* – гріш, півкопійки. Дрібна грошова одиниця тих часів.

І не одяглася.
„Мабуць, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе.”
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один, верхами.
„Лихо моє, доле моя!” –
До їх... коли гляне –
Попереду старший їде.
„Любий мій Іване!
Серце моє кохане!
Де ти так барився?”
Та до його... за стремена...
А він подивився,
Та шпорами коня в боки.
„Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я – Катруся твоя любя.
Нащо рвеш стремена?”
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
„Постривай же, мій голубе!
Дивись – я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися,
Їй же Богу, я – Катруся!”
„Дура, отвяжися!
Возьміте прочь безумную!”
„Боже мій Іване!
І ти мене покидаєш?
А ти ж присягався!”
„Возьміте прочь! Что ж ві стали?”
„Кого? мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила, –
Свою Катрю, що для тебе

Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце моє,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина.”
Кинула стремена
Та в хатину. Вертається,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
„Осьде воно, подивися!
Де ж ти? заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики, голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина.
Возьміть його... бо покину,
Як батько покинув, –
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ Божий
Мати породила;
Виростај же на сміх людям!”
На шлях положила.
„Оставайся шукать батька,
А я вже шукала.”
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталося,
Плаче бідне... А москалям

Байдуже: минули.
 Воно й добре; та на лихо
 Лісничі почули.
 Біга Катря боса лісом,
 Біга та голосить;
 То проклина свого Йвана,
 То плаче, то просить.
 Вибігає на возлісся;
 Кругом подивилась,
 Та в яр... біжить... серед ставу
 Мовчки опинилась.
 „Прийми, Боже, мою душу,
 А ти – моє тіло!”
 Шубовсть в воду!.. Попід льодом
 Геть загуркотіло.
 Чорнобрива Катерина
 Найшла, що шукала!
 Дунув вітер понад ставом –
 І сліду не стало.
 <...>

V

Ішов кобзар до Києва
 Та сів спочивати.
 Торбинками обвішаний
 Його провозатий.
 Мале дитя коло його
 На сонці куняє,
 А тим часом старий кобзар
 Ісуса співає.
 Хто йде, їде – не минає:
 Хто бублик, хто гроші;
 Хто старому, а дівчата
 Шажок міхоноші.
 Задивляться чорноброві –
 І босе, і голе.
 „Дала, кажуть, бровенята,
 Та не дала долі!”
 Іде шляхом до Києва
 Берлин¹ шестернею,
 А в берліні господиня
 З паном і з сім'єю.
 Опинився проти старців –
 Курява лягає.
 Побіг Івась, бо з віконця

▲ Т. Шевченко. Катерина. Олія. 1842

Рукою махає.
 Дає гроші Івасеві,
 Дивується пані.
 А пан глянув... одвернувся...
 Пізнав, препоганий,
 Пізнав тії карі очі,
 Чорні бровенята...
 Пізнав батько свого сина,
 Та не хоче взяти.
 Пита пані, як зоветься?
 „Івась.” – „Какой мілий!”
 Берлин рушив, а Івася
 Курява покрила...
 Полічили, що достали,
 Встали сіромахи,
 Помолились на схід сонця,
 Пішли понад шляхом.

[1838]

¹ Берлин – старовинна карета.

Думаємо і відповідаємо

- Чому, на вашу думку, поема „Катерина” є реалістичним твором? Визначте основний конфлікт.
- Як ви вважаєте, до якого суспільного стану належали Катерина та її батьки? Доведіть свою думку.
- Дайте порівняльну характеристику Катерини й офіцера.
- Які народні звичаї відображені в цій поемі? Свою відповідь ілюструйте цитатами з тексту.
- Виділіть у другому-п'ятому розділах ліричні відступи таких різновидів:
а) звернення автора до своїх героїв; б) роздуми над їхньою долею;
в) вираження свого ставлення до них; г) звертання до читачів. Поясніть, яку роль вони відіграють у поемі.
- Хто винен у трагедії Катерини? Чи могла б її доля в тих умовах скластися інакше? А в наші часи?

Вірш „Думи мої, думи мої”. „Думи мої, думи мої” вміщений першим у першому виданні „Кобзаря”. Це своєрідний заспів до всієї збірки, в якому автор веде мову про значення поезії. Його думи, так ніжно названі квітами й дітьми, – то його твори. Вони призначені насамперед для українців, тому автор і посилає їх „в нашу Україну”. Поет вірить в успіх своїх творів, що вони знайдуть „щире серце і слово ласкаве”, знайдуть правду і самі будуть сприйняті як речі потрібні і правдиві.

* * *

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?...
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?...
Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?...
Не питали б люде, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нужду світом? „Нічого робить”, –
Не сказали б на сміх...
<...>
Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, –
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти,

В нашу Україну,
Попідтинню сиротами,
А я – тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

[1839]

Думаємо і відповідаємо

- Яку проблему порушує Т.Г. Шевченко в цій поезії ?
- Що найголовніше в житті ліричного героя?
- Які образи дум створено в поезії ?
- За допомогою яких засобів створено образ України?

Про „ГАЙДАМАКИ”

Історична основа. „Гайдамаки” (1841 р.) – одна з найбільших поем великого Кобзаря. Назвав свій твір Шевченко бунтарським іменем **гайдамаків** – учасників народного антишляхетського спалаху – Коліївщини, що вибухнув у 1768 р. на Правобережній Україні. А вибухнув він тому, що становище народних мас України стало нестерпним. Вони знаходились під чотириряжним гнітом: політичним (селянин-кріпак вважався нижчою істотою, „бидлом”, не мав жодних прав), економічним (кріпак мусив працювати без усякої оплати 6 днів на тиждень та ще й платив усякі побори), національним (українці вважалися гіршою нацією і всіляко принижувалися), релігійним (на відміну від католиків православні кваліфікувалися як поріддя диявола).

Поштовхом до повстання було нечуване і масове знуцання з трудящих, яке чинили конфедерати-шляхтичі. Почавшись на Черкащині, повстання згодом охопило всю Правобережну Україну, налякало і змусило владик Туреччини, Пруссії, Угорщини і Росії зосередити свої війська на кордонах з Польщею. Але в самий розпал повстання, коли гайдамаки взяли основну фортецю польського війська – Умань, Катерина II, скориставшись довір'ям українців до росіян, наказала офіцерам заарештувати керівників повстання Максима Залізняка і Івана Гонту. Першого після покарання було заслано в Сибір, а з Гонтою люто розправились поляки. Кару розтягнули на 14 днів. Не менш жорстоко розправились шляхта із учасниками повстання: в одній тільки Кодхі було страчено і сконало в муках 3000 гайдамаків. Таке могутнє повстання не могло не залишити помітного сліду в суспільній пресі того часу.

Реакційні історики зображали мужніх народних месників як кровожадних розбійників, „злодюг”, „пятно в нашей истории”. Такий наклеп на національних

героїв обурих Шевченка. Щоб виховати громадську мужність і спростувати наклеп на Коліївщину, Шевченко пише поему „Гайдамаки”. Назвавши поему спалюваним писакками словом „гайдамаки”, поет очистив його від соціального бруду – і „розбійники” завдяки цьому стали героями...

Джерела. Для своєї поеми Шевченко брав матеріал з трьох джерел:

1) головне джерело поеми – народні перекази і пісні; 2) розповіді старих людей, що були учасниками або свідками Коліївщини. „Розказую так, як чув од старих людей”, – свідчить поет у передмові до поеми, і поет, звичайно, найперше має на увазі свого діда Шевченка Івана; 3) наукові праці, мемуари, художні твори.

Тематика поеми – зображення злиденного, підневільного становища українського народу за часів кріпацтва, сваволі і жорстокості польської шляхти, єврейських експлуататорів, нестримного бунтарства селянства, його спопеляючої ненависті і боротьби проти гнобителів.

За жанром „Гайдамаки” – ліро-епічна романтична поема героїчного характеру з чітким соціальним спрямуванням, дуже музикальна. О. Білецький саме тому назвав її „драматичною ораторією”. Ця поема-епопея стала новим жанровим типом поеми у світовій літературі.

Композиція поеми дуже струнка: два вступи: 1) лірично-філософський („Інтродукція”), де автор викладає своє матеріалістичне розуміння світу, де все перебуває у вічному русі, постійному розвитку через зіткнення і розв’язання суперечностей; 2) другий „Конфедерати” малює широке історичне полотно, на якому виник і протікав гайдамацький рух. Основна причина гайдамацького руху – дикий розгул конфедератів в Україні.

В поемі одинадцять розділів і епілог. Крім того, після епілога йде післямова, хоч і називається вона „Передмова”, і гумористичне послання до передплатників.

Сюжетна канва – дві сюжетні лінії: одна – розгортання селянського повстання; друга – особисте життя Яреми та пов’язаних з ним персонажів. Обидві сюжетні лінії взаємно переплітаються, бо Ярема – учасник гайдамаччини, але історія Яреми – стрижень у сюжеті.

Зав’язка як частина сюжету може відбуватися до початку зображення подій у творі. Цю ж особливість бачимо й у композиції поеми „Гайдамаки”: зав’язка – зіткнення інтересів українського народу та польської шляхти і їхніх прислужників відбулася в давні часи. Докладно описуючи звіряче катування титаря, Шевченко на конкретному прикладі відтворює дикий розгул конфедератів в Україні. Тут наочно показана основна причина виникнення гайдамацького руху – знущання польської шляхти над українським народом, нещадне пограбування його. У розділі „Свято в Чигирині” Шевченко вперше в українській літературі застосував стилістичний прийом: поєднання віршованого тексту з прозовим. Окремі місця поеми мають драматичну форму; тут є навіть ремарки. Такий прийом викладу художнього матеріалу стає прототипом кіносценарію, що як жанр з’явився мало не через сто років.

Образи. Центральний герой поеми – повсталий народ, власне образ повсталогої України. Шевченко в поемі називає їх „громадою в сіряках”. Саме вони поряд із запорожцями були головною силою в лавах повстанців. Правда,

між „сірою” і козацькою старшиною існують певні протиріччя: старшина – це „пани”, вони беруть участь в Коліївщині, щоб відстояти свої інтереси, але в цей тривожний час для України „убогий, багатий поєднались”.

Цей національно-визвольний рух був всенародним. Під час повстання „... осталися діти та собаки, жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки”, учасників повстання Шевченко змальовує як героїв, називає часто їх орлами („на гвалт України орли прилетіли”). Провідні риси повсталих: хоробрість, відданість народній справі, віра в світле майбутнє, люта ненависть до поневолювачів, людяність. Шевченкові гайдамаки, звичайні селяни, наймити вперше в українській, та й в усій європейській літературі постали не фоном для вождів, а героями, що самі впливають на хід історії. Виразником народу в поемі є Ярема.

Образ Яреми. Ярема Галайда хоч не історична особа, але існував насправді. Це засвідчують народні перекази та пісні. Вперше ми зустрічаємось з Яремою в корчмі, де з нього знущається шинкар Лейба. Ярема – сирота. В різних розділах поеми Ярема постає перед нами то ніжним, палким, закоханим, то гнівним месником. Ярема – наймит дивував нас своєю рабською покірністю.

Ярема коханець – спалахом голубиних пестощів та найбільше вражає Ярема – месник своєю грізною силою, незвичайною хоробрістю, а понад усе – якоюсь вулканною люттю до панів і навіть жорстокістю.

А Ярема – страшно глянуть

По три, по чотири

Так і кладе.

Особиста кривда (смерть титаря і викрадення Оксани конфедератами) потроїла його сили й ненависть. Ярема днює і ночує на пожарищах. Жорстокі вчинки Яреми викликані не особистими, а класовими інтересами.

Він мстить за народ, мріючи завдати панам такої муки, щоб „пекло тряслося та мліло”. Шевченко наділив його винятковою хоробрістю, силою. І в той же час він не протиставлений трудящим. Він завжди з народом, розділяє з ними ярмо неволі і радість перемоги над гнобителями. В нього високо розвинене почуття громадського обов’язку, свято дотримується присяги. Знайшовши Оксану й повинчавшись вранці, увечері він уже повертається в загін Залізняка, котрому він став за сина.

Образи Залізняка і Гонти. Максим Залізняк і Гонта – історичні особи, що очолили гайдамацький рух. Залізняк – улюбленець народних мас, „батько”, „сизий орел”, що літає попід небесами. Єдність з народом – провідна риса Залізняка.

Побратима Залізняка, „мученика праведного” Івана Гонту за розум і хоробрість теж називають батьком. Визначальна риса Гонти – вірність клятві, вірність рідному народові.

Провідна ідея поеми – звеличення національно-визвольного руху України та його героїв – лицарів Коліївщини. Гнів народу, його прагнення до вільного життя Шевченко вважає священним, а шляхетське свавілля засуджує. Поет висловив тверду впевненість у краще майбутнє українського народу і закликав слов’янські народи, зокрема польський і український, до об’єднання.

Життєвий шлях Івана Гонти складний і тернистий. Спочатку він служив козаком, пізніше – сотником у війську польського графа Потоцького в Умані. При наближенні гайдамацького війська на чолі з М. Залізняка до Умані, Гонта разом із загоном козаків приєднався до повстанців. Рада повсталих проголосила М. Залізняка гетьманом і князем уманським, а І. Гонту – полковником і князем смілянським. Після того як Гонту заарештували, його як польського підданого видали представникам польської влади. За наказом коронного гетьмана К. Браницького після жакхливих катувань, які Гонта мужньо витримав, народного героя стратили у селі Сербях поблизу Могилів-Подільського на Вінниччині.

ГАЙДАМАКИ

Поема

(Скорочено)

Все йде, все минає – і краю немає,
 Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
 І дурень, і мудрий нічого не знає.
 Живе... умирає... одно зацвіло,
 А друге зав'яло, навіки зав'яло...
 І листя пожовкле вітри рознесли.
 А сонечко встане, як перше вставало,
 І зорі червоні, як перше пили,
 Попливуть і потім, і ти, білолиций,
 По синьому небу вийдеш погулять,
 Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
 І в море безкрає, і будеш сіять,
 Як над Вавилоном¹, над його садами
 І над тим, що буде з нашими синами.
 Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
 Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
 Співать тобі думу, що ти ж нашептав.

ГАЛАЙДА

„Яremo! герш-ту²
 хамів сину?
 Піди кобилу приведи,
 Подай патинки господині
 Та принеси мені води,
 Вимети хату, внеси дрова,
 Посип індикам, гусям дай,

¹ Вавілон – стародавнє місто на берегах Євфрату в Месопотамії.

² Герш-ту (євр.). – Чи ти чуєш?

Піди до льоху, до корови,
Та швидше, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану
Їмості треба. Не барись!”–
Пішов Ярема, похиливсь.
Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...
О Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щибече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жить!
Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема – сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати:
Єсть карії очі – як зіроньки сяють,
Білі рученята – мліють-обнімають,
Єсть серце єдине, серденько дівоче.
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.
Отакий-то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись-то був.
Минуло, дівчата...
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.

Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталося?
Чому не осталося, чому не витало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люде одібрали, бо їм було мало.
„Нащо йому доля? треба закопать:
Він і так багатий...”
Багатий на лати
Та на дрібні сльози – бодай не втирать!
Доле моя, доле! де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися... не хочеться спать.
<...>

ТИТАР

„У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько, –
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!”
Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині

Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
„Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля –
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась.”
І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
„Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько мое!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай, –
Вітай, кого знаєш... така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись.
А коли почувеш, що на чужім полі
Поляг головою, – нишком помолись.
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!”
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись.
Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув; побіг; обнялися.
„Серце!” – та й зомліли.
Довго-довго тільки – „серце”,
Та й знову німіли.
<...>
А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що та там твориться?
Треба глянуть та розказать...
Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить,
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить.
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти.
У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: „Хоч жить?
Скажи, де гроші?”
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили – нема,
Нема ні слова.
„Мало муки!
Давайте приску! де смола?
Кропи його! отак! холоне?
Мершій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?... І не стогне!
Завзята бестія! стривай!”
Насипали в халяви жару...
„У тім’я цвяшок закатай!”
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
„Оксано, дочко!” – та й умер.
Ляхи задумалися стоя,
Хоч і запеклі.
„Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм,
Тепер з ним нічого робить,
Запалим церкву!”
„Гвалт! рятуйте!
Хто в Бога вірує!” – кричить
Надворі голос що є сили.
Ляхи зомліли. „Хто такий?”
Оксана в двері: „Вбили! вбили!”
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілюю...

Де ж ти,
 Яremo, де ти? подивися!
 А він, мандруючи, співа,
 Як Наливайко з ляхом бився.
 Ляхи пропали; нежива
 Пропала з ними і Оксана.
 Собаки де-де по Вільшаній
 Загавкають та й замовчать.
 Біліє місяць; люде сплять,
 І титар спить... Не рано встане:
 Навіки, праведний, заснув.
 Горіло світло, погасало,
 Погасло... Мертвий мов здригнув.
 І сумно-сумно в хаті стало.
 <...>

ТРЕТІ ПІВНІ

<...>

Гомоніла Україна,
 Довго гомоніла,
 Довго, довго кров степами
 Текла-червоніла.
 Текла, текла та й висохла.
 Степи зеленіють;
 Діди лежать, а над ними
 Могили синіють.
 Та що з того, що високі?
 Ніхто їх не знає,
 Ніхто щиро не заплаче,
 Ніхто не згадає.
 Тільки вітер тихесенько
 Повіє над ними,
 Тільки роси ранесенько
 Сльозами дрібними
 Їх умиють. Зійде сонце,
 Осушить, пригріє;

А онуки? їм байдуже,
 Панам жито сіють.
 Багато їх, а хто скаже,
 Де Гонти могила, –
 Мученика праведного
 Де похоронили?
 Де Залізняка, душа щира,
 Де одпочиває?
 Тяжко! важко! Кат панує,
 А їх не згадають.
 Гомоніла Україна,
 Довго гомоніла,
 Довго, довго кров степами
 Текла-червоніла.
 І день, і ніч гвалт, гармати;
 Земля стогне, гнеться;
 Сумно, страшно, а згадаєш –
 Серце усміхнеться. <...>

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

Задзвонили в усі дзвони
 По всій Україні;
 Закричали гайдамаки:
 „Гине шляхта, гине!
 Гине шляхта! погуляєм

Та хмару нагрієм!”
 Зайнялася Смілянщина,
 Хмара червоніє,
 А найперша Медведівка¹
 Небо нагріває.

¹ Розказують, що есаул Залізняка, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку – містечко між Чигрином і Звенигородкою. (Прим. Шевченка.)

Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізник в Смілянщині
Домаху¹ гартує,
У Черкасах, де й Ярема,
Пробує свячений.
„Отак, отак! добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!” – на базарі
Залізник гукає.
Крутом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема – страшно глянуть –
По три, по чотири
Так і кладе. „Добре, сину,
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй: в раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! нуте, діти!”
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
„Тепер, хлопці, буде!
Утомилась, одпочиньте.”
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю.
„Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали.
Нехрещені, клятї душі.”
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізник гукає:
„Чуєш, хлопче? ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю.”
„Не боюся!” Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
„Відкіля ти? хто ти такий?”

„Я, пане, з Вільшани.”
„З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?”
„Де? якого?”
„У Вільшаній;
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш?”
„Дочку, у Вільшаній?”
„У титаря, коли знавав.”
„Оксано, Оксано!” –
Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.
„Еге! ось що... Шкода хлопця,
Провітри, Миколо!”
Провітрився. „Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!”
„Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку
Ножі гартувати!”
„Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світа, пане...
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!”
„Може й найдеш. А як тебе
Зовуть? я не знаю.”
„Яремою.”
„А прізвище?”
„Прізвища немає!”
„Хіба байстрюк? Без прізвища –
Запиши, Миколо,
У реєстр. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!”
„Ні, погано!”
„Ну, хіба Бідою?”
„І це не так.”

¹ Домаха – шабля дамаської сталі.

„Стривай лишень,
Пиши Галайдою.”
Записали.
„Ну, Галайдо,

Поїдем гуляти.
Найдеш долю... а не найдеш...
Рушайте, хлоп'ята.”
<...>

ГУПАЛІВЩИНА

Зійшло сонце; Україна –
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу –
Тільки старших, а так шляхта –
Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки, –
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.
Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гріше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти, –
Жити б та брататься.
Ні, не вмiли, не хотіли,
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
„Уб'єм брата! спалим хату!” –
Сказали, і сталося.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти осталися.
В сльозах росли та й вирости;
Замучені руки
Розв'язались – і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти.
<...>

ЛЕБЕДИН

Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся.
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли с собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, –
Вдвоє, втрое б витерпіла
За єдине слово!

Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила, –
Полюбила стан високий
І карії очі, –
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі, –
Ні, бабусю, а за його,
За милого, долю.
Карай, Боже! твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказать: я думала
Занапастить душу.

Якби не він, може б... може,
І занастила.
Тяжко було! Я думала:
„О Боже мій милий!
Він сирота, – хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?”
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
„Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить.”
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
„Нема його, не прибуде, –
Одна я осталась...”
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.
„Бабусенько!
Скажи мені, де я?”
„В Лебедині, моя пташко,
Не вставай: ти хвора.”
„В Лебедині! чи давно я?”
„Ба ні, позавчора.”
„Позавчора?.. Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...
Зовуть Галайдою...”
„Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз...”
„Де він, де він?”
„Тепер же я знаю!...”
„Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.”
„Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася

Лихая година!
Той Галайда – мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила – кати-ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий, і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!...”
„Загрібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль...”
„Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?”
„Я тобою,
Пташко, веселюся.”
„А чом же ти не співаєш?”
„Я вже одспівала...”
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.
Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
Ісаія, ликуй! Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча; з Залізником
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає, –
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості –

Перевезти із келії
В хату на помості.
Не журися, сподівайся

Та Богу молися.
А мені тепер на Умань
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

<...>
Придбав Максим собі сина
На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже – лютує:
З ножем в руках на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого;
За Оксану... та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: „Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!”
Погуляли –
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.
Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
„Карай ляха знову!”
Покотились по базару
Кінні *parodow*¹,
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кривавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: „Добре, діти!
Отак їх, проклятих!”
Аж ось ведуть гайдамаки

Ксьондза-єзуїта
І двох хлопців. „Гонто, Гонто!
Оце твоїх діти.
Ти нас ріжеш – заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...”
„Убийте пса! а собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь,
Що ви католики!”
„Католики.. бо нас мати...”
„Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! знаю, знаю!”
Зібралась громада.
„Мої діти – католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різати католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?...”
„Будем різати, тату!”
„Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,

¹ *Kawaleria narodowa* – польські драгуни.

А присяга". Махнув ножем –
І дітей немає!
Попадали зарізані.
„Тату! – белькотали, –
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми..." – та й замовчали.
„Поховать хіба?"
„Не треба!
Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?...
Ходім, брате!"
<...>
Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.
А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;

Свячений виймає
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж старшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть – гукають
Товариші гайдамаки;
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку буде.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
„Ми не ляхи, тату!"
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
<...>
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
„Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... коли б
швидше!
Та хто поховає?
Гайдамаки!... Піду ще раз.
Ще раз погуляю!..."
Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне – усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... тільки мріє
В диму, та й сховався.

ЕПЛОГ

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядині, я колись блукав,
Без свити, без хліба по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, – малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сяяли.
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

<...>

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю наповали
Україну, та й замовкли –
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати.
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той – почув, що так страшно

Пекельнії діти
Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду; сльози не ветер,
Умер, неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.
Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. „Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
Нема місця волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає.”
Пішов степом, сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.
Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...

Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава.
А тим часом стародавню
Січ розруйновали:
Хто на Кубань, хто за Дунай,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть-завивають:
„Поховали дітей наших
І нас розривають”.
Ревуть собі й ревітимуть –
Їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.
З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така Божа воля.
Тільки часом увечері
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:
„А в нашого Галайди
Хата на помості.
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда”.

[1841]

Думаємо і відповідаємо

- Що ви дізналися про становище Яреми?
- Які риси характеру героя відзначив автор?
- За що, на вашу думку, Оксана могла полюбити вбогого наймита?
- Перечитайте початок цього розділу (до слів „на базар збирались гайдамаки...”). Визначте, за допомогою яких зображувально-виражальних засобів поет змальовує картину розправи повстанців зі своїми ворогами.
- В яких рядках автор підкреслює всенародний характер повстання?

- Кого звинувачує в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі? Свої відповіді підтверджуйте цитатами з тексту.
- Як ви вважаєте, з якою метою в розповідь про криваву розправу зі шляхтою введено прекрасний опис ранньої весни?
- Знайдіть відповідні рядки у тексті, виявіть художні засоби, за допомогою яких створено образ цього явища природи.
- Назвіть головного героя поеми, схарактеризуйте його. Яким ви уявляєте його подальше життя?
- Хто з персонажів поеми вам найбільше сподобався і чому?
- Схарактеризуйте ватажків Коліївщини. Чим ці образи народних героїв подібні, чим відрізняються? Відповідаючи, посилайтесь на текст поеми.
- Схарактеризуйте цей персонаж. Які риси його вдачі ви хотіли б виховати в собі?
- Розкажіть про особливості композиції цього твору; виявіть сюжетні вузли й позасюжетні компоненти.
- Доведіть, що „Гайдамаки” – історична, героїко-романтична, ліро-епічна поема.
- Про які події з свого дитинства розповідає автор у „Епілозі”? Пригадайте відповідний епізод з повісті С. Васильченка „Дитинство Шевченка”. Що спільне в цьому епізоді та „Епілозі”?

До твого словничка

Гайдамака – походить від тюркського слова „гайде”, що в перекладі означає „тікай”.

Коліївщина – походить від слова „колій”, що означає різник.

Драматичні твори

Тарас Шевченко – не лише поет і прозаїк, а й драматург. Написав він кілька п’єс, але повністю збереглася лише драма „Назар Стодоля”.

Образи. Художні особливості. Центральний герой драми запорожець Назар – смілива людина, вміє постояти за свою гідність. „Я той, – говорить він, – хто й самому гетьману не дасть себе на посміх.” Вдача Назара поетична, пристрасна, козак емоційно сприймає навколишню красу і гарно розмовляє. Вірний друг Назара, Гнат Карий – стриманіший, але більш енергійний та отчайдушний. Його завзяття стійкіше Назарового. За побратима готовий на смерть.

Галя – життєрадісна, простодушна дівчина, благородна душею і чиста серцем. Безтурботна і довірлива, вона швидше серцем, ніж розумом, збагнула, що через батьків намір видати її заміж за полковника може стати нещасливою. Багатство і сите життя не приваблюють дівчину. Чесність, непосредність і справедливість – провідні риси вдачі Галі.

Егоїстичним власником, безчесним паном постає з драми Хома Кичатий. Йому мало власного добра, він готовий віддати дочку за нелюба – чигиринського полковника.

Кичатий – людина морально нікчемна. Коли має владу над Назаром, він жорстоко знущається над козаком – сіромою, коли ж ситуація змінюється на користь Назара, падає перед ним навколішки, побивається, плаче.

Стеха – тип хитрої, користолюбної посередниці.

П'єса „Назар Стодоля” – реалістичний твір, якому притаманний романтичний дух (розвиток дії, особливо зустріч Назара з Галею). Цілком реалістичними є образи Хоми, Стехи, опис сватання, вечорниць та інші побутові сцени.

П'єса відзначається високими сценічними якостями: чіткістю в окресленні характерів, яскравою мовою, напруженістю в розгортанні дії. Саме це в поєднанні з реалізмом, народністю забезпечило п'єсі стійкий успіх у читача й глядача.

П'єсою „Назар Стодоля” Великий Кобзар сатирично висміяв частину козацької старшини, прославив відвагу та благородство низових козаків, їхні волелюбність і прагнення до встановлення соціальної справедливості. Ця драма розвинула новаторські традиції п'єс Котляревського, Квітки-Оснот'яненка, збагатила українську драматургію.

НАЗАР СТОДОЛЯ

(Скорочено)

Дійові особи:

Хома Кичатий, сотник.

Галя, донька його.

Стеха, молода ключниця у Кичатого.

Назар Стодоля, товариш його.

Гнат Карий, товариш його.

Господиня вечорниць.

Сліпий кобзар, жиди-музики, молоді козаки, і дівчата, і свати від чигиринського полковника.

Дія відбувається в XVIII столітті, неподалік Чигирини, в козацькій слободі в ніч перед Різдом.

Дія перша

[Жадібний і марнославний сотник Хома Кичатий, мріючи стати паном, хоче віддати свою доньку Галю за старого полковника. Але Галя кохає хорунжого Назара Стодолю, який свого часу врятував Кичатому життя.

Хома попереджує ключницю Стеху, що мають прийти свати від полковника і просить допомогти одурити Галю. За цю послугу Хома обіцяє Стесі одружитися з нею.

Приходять свати від полковника. Думаючи, що це свати від Назара, Галя подає рушники.

Раптом до хати заходять колядники. Серед них Назар.]

Назар. Дай, Боже, вечір добрий! Помагай-бі вам на все добре!

Козаки повторюють те саме. Назар, не знімаючи шапки, з жахом зупиняється; дивиться то на гостей, то на Галю. Всі мовчать.

Хома *(знітившись)*. Спасибі, спасибі... Милості просимо. Просимо сідати.

Мовчання продовжується. Галя, посміхаючись, потай подивляється на Назара.

Назар. Сядемо, сядемо, аби було де; ми гості непрохані. Може, помішали; дак ми і підемо, відкіля прийшли. *(Дивиться на сватів)*. Так бач,

через що полковник послав мене з грамотами в Гуляй-Поле! *(Дивлячись на Галю)*. Весело, весело! Наливай швидше горілки, і я вип'ю за твоє здоров'я! Не лякайся, не лякайся, наливай.

Вжахнувшись, Галя впускає тацю і флягу.

Х о м а *(люто)*. Хто сміє знущатися над моєю дочкою?

Н а з а р. Я! Хіба не бачиш? Я, Назар Стодоля! Той самий, за кого ти вчора обіщав видати дочку свою, той самий, якого ти знав ще з тієї пори, як він тебе вирвав із-під ножа гайдамаки! Згадай іще, що я той самий, хто й самому гетьману не дасть себе на посміх! Пізнав?

Х о м а. Пізнав. *(Байдуже)*. Що даліш?

Козаки повторюють те саме. Назар, не знімаючи шапки, з жахом зупиняється, дивиться то на гостей, то на Галю. Всі мовчать.

Г а л я. Хіба ж не ти прислав?

Х о м а. Мовчи! Геть собі!

Н а з а р *(зупиняє Галю)*. Стривай, стій тут! І тебе обманюють?

Х о м а. Не обманюю, а так як батько велю. Вона просватана за чигиринського полковника.

Н а з а р *(з презирством)*. Полковника! Учора була моя, сьогодні полковника, а завтра чия буде? Чуєш, Галю?

Г а л я *(падаючи на руки Назарові)*. Чую! О, чом мені не позакладало! Св а т Осмілююсь доложити...

Н а з а р. Мовчи, поганець, шипотиннику!

Х о м а. Віддай мені дочку мою. *(Несміливо підходить до Назара)*.

Н а з а р. Геть, юда!

Х о м а *(з жахом)*. Прохор, Максим, Іван, Стехо! Гей, хто там є? Возьміть його, харцизяку, – він уб'є мене!

Н а з а р. Нехай Бог тебе поб'є, дітопродавець! *(До Галі)*. Галю! серце моє! Промов мені хоть одне слово: ти не знала – за кого? Скажи: не знала?

Г а л я *(отямившись)*. Не знала, їй-богу, не знала!

Н а з а р *(до Хоми)*. Чи чуєш ти?

Х о м а. Не чую; я оглух!

Н а з а р *(до гостей)*. Люди добрі, коли ви не оглухли, так послухайте. Він мене називав своїм сином, а я його своїм батьком, і він се чув тоді, а сьогодні оглух. Де ж його правда? Чи чесний же він чоловік? Правдивий, га?

Гості мовчать

Г н а т *(підходить до Назара)*. Він не чоловік. Кинь його: таке ледащо не стоїть путнього слова! *(Бере його за руку)*.

Н а з а р. Стривай! Ні, він чоловік, він називав мене сином. *(До Хоми)*. Правда?

Х о м а. Не тобі вчити, як мені кого називати. Я її батько, а не твій: так у моїй волі оддати її, за кого схочу.

Н а з а р. А як же вона не захоче, тоді що?

Х о м а. Я заставлю.

Н а з а р. Чи можна ж кого заставить утопитися або повіситися? Хіба ти Бог, що маєш силу чудеса творить? Хіба ти диявол, коли ти не маєш жалю до рідної своєї дитини? Ти бачиш, у неї є серце, і ти замість його кладеш каменюку. Слухай: і ти ж колись був молодим, і ти ж мав коли-небудь радість і горе. Скажи, що чуло, що казало твоє серце, коли тобою кепкували?

Х о м а . Го-во-ри!

Наз ар (*несамовито*). Так ти глузуєш надо мною! Хіба я не стопчу тебе, як жабу? Брехун! (*Швидко підходить до нього, хапає його за горло*).

Га л я (*схопивши руку Назара*). Що ти робиш? Убий мене, на, ріж.

Назар мовчки опускає руки.

Х о м а (*підбігає до сватів*). Ви бачили? Хотів мене задушити!

Свати мовчать.

Г н а т (*до Назара*). Ми не так розплатимося іншим часом. Ходім з сього базару.

Наз ар . Не піду! Мене відсіль ноги не винесуть.

Г н а т . Ну, так торгуйсь. Може, дешевше уступлять.

Га л я . Боже мій, Боже мій! Вони знущаються надо мною!

Х о м а . Не знущаються, а торгуються.

Г н а т . Годі, брате; ходім: ми опізнались.

Наз ар . Стривай, не опізнались. (*Підходить до Хоми*). Прости мене, я згарячу забувся. Ти добрий чоловік. Прости або заріж мене, тільки не кажи, що вона не моя, не кажи! Дивись: я гетьману ніколи не кланявсь. (*Падає на коліна*). Для спасенія своєї душі, коли у тебе у серці є Бог, для угоди всіх святих, коли ти віруєш у кого, для спасенія твоєї дитини, коли вона тобі мила, зглянься на мене! Нехай старости з своїм хлібом йдуть додому. Христом-Богом молю, не занастає її, бідної! Крапці її нема; за що ти хочеш її убити? На голову мою! Возьми її, розбий обухом – не треба мені її: тільки дай дочці своїй ще пожити на світі, не заїдай її віку: вона не винувата!

Хома, тремтячи, поглядає на гостей.

Г н а т (*швидко підбігає до Назара*). Кого ти просиш? Кому кланяєшся? Перед ким падаєш? Я на тебе після сього й видитися не хочу; прощай!.. Кланяється дияволу! Він тебе кип'ячою смолою напоїть! (*Хоче йти*).

Наз ар (*затримує його*). Постій, дай ще слово скажу.

Га л я (*обнімаючи ноги батька*). Ви покійній матері, як вона умирала, біля домовини обіщали мене видать за Назара. Що ж ви робите? Чим я вас прогнівила? За що мене хочете убить? Хіба ж я не дочка ваша? (*Заливається сльозами*).

Наз ар . Камінь! Залізо! Ти огню хочеш! Буде огонь, буде! Для тебе все пекло визову... ти жди мене. (*Галі*). Бідна, бідна! В тебе нема батька, в тебе кат єсть, а не батько! Бідненька, серденько моє, пташечко моя безприютна! (*Цілує її*). А я ще бідніший тебе: у мене й ката нема, нікому і зарізати. Прощай, моє серце, прощай! Не забаримось побачитись.

Галя безмовно падає на руки Назарові. Він цілує; Хома намагається вирвати її. Назар відштовхує його і знову цілує Галю.

Наз ар (*до сватів*). Розкажіть полковнику, що бачили і що чули. Скажіть, що його молода при ваших очах цілувалась зо мною.

Галя обнімає його й цілує.

Бачите, бачите! Прощай же, моє серце, моя голубочко! (*Цілує її*). Я знаю, що мені робить. Я знайду правду. Прощай! Вернусь, сподівайся.

Галя непритомніє. Назар, затуливши обличчя руками, виходить.

Гнат і козаки за ним. Хома і свати підбігають до Галі.

[Приятель Назара Гнат Карий радить вночі викрасти Галю. Метка Стеха за два червінці допомагає Галі і Назарові зустрітися і, водночас, розповідає Кичатому, де сховалися молоді. Хома з челяддю зв'язують Назара і залишають його на снігу у напівзруйнованій корчмі. Зомлілу Галю несуть додому. Але тут з'являється Гнат Карий.]

Дія третя

<...>

Голос Хоми здалеку. Киньте її! В'яжіть його!

Гнат (за сценою). Я тебе зв'яжу, недовірку проклятий!

Незабаром вибігає Галя і кидається на Назара.

Галя. Орле мій, серце моє! (Розв'язує хустку).

Назар. Душно мені, душно!

Гнат (веде за груди Хому). Останній раз говорю: оддаси Галю за Назара чи ні?

Хома. Ні!

Гнат. Здихай же, собако скажена! (Замірівсь шаблею).

Хома. Стривай. Ти знаєш наш закон козацький, то...

Гнат. Що мене живого поховають з твоїм падлом? Знаю. (До челяді).

Копайте яму. (Цілить пістолем).

Хома. В'яжіть його!

Тим часом Галя розв'язує руки у Назара.

Назар. О доле моя! Серце моє!

Гнат. Копайте яму! (До Хоми, прицілившись). Лукавий чоловіче, за що без сповіді ти себе губиш і мене з собою?

Прощайсь з білим світом, молись (До Назара). Назаре, брате мій, друже мій! Поховай мене. Прощай! а ми...

Назар. Стривай!

Галя (до Гната). Стривай!

Назар. Пусти його, не варт він того. Не напасти душі своєї. (До Хоми) Іди, лукавий чоловіче, іди, куди знаєш. Не поміг тобі Бог занапастити мене, а я чужої крові не бажаю. Іди собі!

Хома (падає перед Назаром). Назаре! сину! батько рідний! Заріж мене, замуч мене, на конях розірви, та не прощай! (Падає до ніг і плаче). О, я лукавий, лукавий! О, я грішний, проклятий!.. Дочко, доле моя! серце моє! Прости його, нехай уб'є, нехай я світа не паскуджу! (Знову плаче). Боже мій, Боже мій!

Назар (підводить його). Устань, молись Богу, грішний. Коли прощають люди, то Бог милостивіший за нас.

Хома (вставши, утирає сльози). О сльози, сльози! Чом ви перше не лилися? Назаре, я чернець... спокутую в рясі мої беззаконія! Бери моє добро, бери мою Галю, бери все моє! Галю! Назаре! Обніміться, поцілуйтеся, діточки мої. Я хоч і грішний, а все-таки батько.

Назар і Галя обнімаються.

Боже вас благослови!

- Які часи відображено в п'єсі „Назар Стодоля”? За допомогою яких засобів створено тут історичний колорит? А національний?
- Визначте конфлікт, елементи сюжету.
- Схарактеризуйте жіночі образи п'єси. Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Які відомості про життя давньої України ви почерпнули з п'єси (стосунки між старшиною і низовим козацтвом, озброєння січовиків, різні аспекти побуту тощо)?

Поетична творчість 1843–1847 рр.

На період 1843–1847 рр. припадає золота пора творчої зрілості Тараса Шевченка. Тоді він був на волі й жив в Україні. Від останнього вірша „Три літа”, вміщеного в рукописній збірці, одержав назву весь цикл, а звідси й перший період цих років стали звати періодом „трьох літ”.

Про „СОН” („У всякого своя доля”)

В 1843 р. Шевченко побував в Україні, побачив розп'яту вітчизну, катованих братів і сестер і, повернувшись до Петербурга, написав поему „Сон”.

Побачене в Україні, життя кріпаків і панства – головне джерело і причина написання поеми.

Епіграф до поеми „Сон” визначав завдання поета розкрити людям істину, тобто сказати правду про суспільство зла і насильства, про винуватців і причини соціального зла.

Композиція. У вступній частині Шевченко саркастично таврує основні болячки кріпосницького суспільства: „Той мурує, той руйнує” – суспільство, в якому немає жодної гармонії воно погано організоване, коли працюю одних знищують інші, руйнівні сили беруть верх над творчими. Перше речення – „У всякого своя доля і свій шлях широкий” є іронією, що розкривається далі.

Ставлячи на першому плані серед катів і грабіжників народу царя, що „неситим оком за край світу зазирає”, поет засуджує загарбницьку політику імператора Миколи I та його попередників. Далі поет характеризує панів – п'явок трудового народу, які вважають себе „тихими, тверезими, богобоязливими”, а насправді це лицемірні й жорстокі потвори, що так запускають „пазурі в печінки”, що „не вимовлять ні діти, ні жінка”.

У вступі поет картає кріпаків за рабську покірність, називає їх ягнятами, прагнучи виховати в них огиду до рабства.

Після вступу поет переходить до розповіді про видіння, яке нібито йому приснилось. У польоті за совою поет прощається з Україною, „безталанною вдовою”, обіцяє їй повернутись і висловлює віру, що її „малі діти” на ворога стануть.

Опис літнього ранку – фон першої картини поеми. Чарівні пейзажі контрастують з картинами життя суспільства. Перед очима читача проходять

страхотливі картини злигоднів покріпаченого народу України: з каліки разом з шкурою знімають останню латану свитану; беззахисну вдову розпинають за те, що та не сплачує податку, а її єдиного сина, всупереч закону, віддають в солдати.

Вони вже не зустрінуться: козак загине на війні за чужі йому інтереси царя-батюшки, а мати передчасно помре у злиднях.

Найжахливіша картина тогочасного українського села змальована в рядках:
...під тином

*Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.*

Більшої несправедливості не вигидаєш: дитина хлібороба не має шматка хліба. І ще одна болюча рана покріпаченого села – покритка з байстрам шкандибає – „жертва розпусного панича”. І у ліричному відступі, звертаючись до Бога, поет ставить питання своєї епохи:

*Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?*

Не знайшовши раю для простої людини в Україні, автор летить до Сибіру. Другій картині передує пейзаж, тільки не літній, а зимовий. Тут він не контрастує, як у першій картині, з описом життя людей, а співзвучний долі каторжників. Сибір – це тісна могила, каторжники в ній – як мерці „в кайдани забиті”. Автор ставить питання: „А за що?” І відповідає: „Щоб пельку залити неситому”. Краще й не скажеш про невситимого ненажера царя, котрий був власником 1200 сіл. Серед цих каторжників він виводить світлий образ борця, якого він називає „царем волі”, підкреслює його непохитність: „не плаче, не просить, не стогне”. Щоб викликати у читача симпатію до борця, автор в алегоричній формі просить його розсипати, розкидати „рожеві квіти”, смілі, викохані діти, тобто поширювати передові суспільні ідеї. Так оригінально поет відповідає на питання свого часу: що робити? – Боротись проти гнобителів.

Третя картина малює нам міський пейзаж, коли автор летить до Петербурга, пролітає над багатьма містами, у пейзажі яких переважає деталь – „церкви та палати”. Ліричний герой потрапив на феєрверк: йому, не отруєному вірнопідданським трепетом, смішно бачити радість обивателів-рабів з нагоди параду. Перед палацом він зустрічає „землячка” з „циновими гудзиками”, тобто дрібного чиновника. Цей хабарник рідної мови відцурався, а російської не навчився.

Потрапивши до царського палацу, він вигукує: „Та от де рай!” Образ раю для трудящої людини в поемі наскрізний, його автор шукав в Україні, в Сибіру, але там він виявився пеклом. У Петербурзі таки знайшов рай, але рай не для трудівників, а для панів-блюдолизів.

Образи панів. Образ панства поданий узагальнено. Їх зовнішність викликає огиду. Порівняння панів з годованими кабанами, індиками сатиричні, епітети – **пихаті, пузаті** – і метафора **золотом обліті** вичерпно малюють їхні портрети. Морально вони ще гидкіші: це підлабузники, кар’єристи, люді, що втратили почуття людської гідності. Плазування перед царем і царицею – провідна риса панів, яких так багато, що це стало загрозою суспільства („панства, панства”).

▲ Т. Шевченко. Хата батьків у селі Кирилівці.
Олівець. 1843

Образи царя і цариці. Дуже яскраво зобразив Шевченко царське подружжя. На час написання поеми Микола I став „жандармом Європи“, душителем всього прогресивного.

Описуючи царів, Шевченко глумиться над вінценосцями. Цариця – „мов опеньок засушений, тонка, довгонога ... хита головою“, „мов та чапля між птахами“. Цар, „неначе з берлоги ведмідь виліз“. Обоє „мов сичі надуті“.

Щоб сильніше висміяти царицю, він називає її цацею, вона чогось „скаче, бадьориться“. Цар прилюдно б'є найстаршого чиновника, кричить на придворних або „цвенькає“, не дивиться, а „вилупив баньки з лоба“. Шевченко до того зневажає царів, що говорить про них в середньому роді.

Осуджує в поемі поет і Петра I, і Катерину I, бо „Первий ... розпинав нашу Україну“, а „Вторая доконала вдову-сиротину“.

Ці тирани зруйнували Запорозьку Січ, запровадили кріпацтво. Шевченко пекуче ненавидить обох, бо вони знищили сотні тисяч українців, мільйони інших, а от козацьку старшину щедро наділяли маєтками, чинами, посадами.

Завершальна частина поеми ставить останню крапку у викритті царизму. Цар здається сильним доти, доки в нього є III відділ, церква, чиновництво, а головне – Сибір, тюрма, військо. А коли того всього не стало, грізний ведмідь став жалюгідним кошеним. Це гротеск, але суть його правильна, що підтвердила потім історія.

Сатиричні засоби. Поема „Сон“ – перший в українській літературі твір політичної сатири. І гротеск, і сарказм, іронія – це засоби сатири. Сатиричними називаємо твори викривального змісту, в яких різко висміяні потворні явища в суспільному житті або риси характеру людей. Це дало право авторові назвати „Сон“ комедією.

Назва поеми йде від форми. Форма сну від читача не тільки нічого не приховувала, а навпаки, підкреслювала, що кріпацтво таке страхітливе, як жахливий сон, від якого дерев'яніє і спляча людина.

Друга причина, чому Шевченко обрав форму сну, – композиційна: поет задумав у творі показати всю Російську імперію, а форма сну давала можливість вільно пересуватися по всій території, сон виправдовував уривчастість розповіді, швидку зміну подій.

Тема поеми – зображення невимовних страждань кріпаків і міської бідноти, „райського життя панів“, свавілля та морального виродження панівних класів і в першу чергу царя, хабарництва чиновників.

Ідея – викриття самодержавно-кріпосницького ладу, сердечне співчуття знедоленим, звеличення борців за волю і заклик до революційної боротьби, до людської гідності, гнівне викриття царського і поміщицького деспотизму і безкарності, осуд національного гноблення, викриття моралі паразитизму і віропідданства.

СОН

Комедія

(Скорочено)

„Дух истинны, его же мир не может принять;
яко не видит его, ниже знает его.”

Иоанна, глава 14, стих 17

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком –
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у кучоку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка, підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазури в печінки, –
І не благай: не вимольять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята: „Нехай, каже,
Може, так і треба”.
Так і треба! бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає!
Шкода й праці. Схаменіться:
Усі на сім світі –
І царята, і старчата –
Адамові діти.

і той... і той... а що ж то я?
Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
А вам нудно! жалкуєте!
Йй-богу, не чую,
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую!
<...>
Та й сон же, сон, напрочуд дивний,
Мені приснився –
Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
Та чорта з два!
Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами, та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.
А я за нею, та за нею,
Лечу й прощаюся з землею:
„Прощай, світе, прощай, земле,
Неприятний краю,
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе лігатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихосумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росюю.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане;
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово небого,

Годуй діток; жива правда
У Господа Бога!"
Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Вербі зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чують.
Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина – голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он бачиш? очі! очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,

Сльїзми не злилися?
То покритка; попідтинню
З байстрам шкандибає,
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває!
Чи Бог бачить із-за храми
Наші сльїзи, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковичні, що політі
Кривію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?
Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство – ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкіі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти.
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я де-небудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.
І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльїзи та лати.
Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота.

Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.

<...>

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні.
А за що? те знає...
Вседержитель... а може, ще
Й він недобачає.
Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Цар всесвітній! цар волі, цар
Штемпом увінчаний!¹
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!
А де ж твої думи, рожеві квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!
Чи ще митарство? чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно,
Мороз розум будить.
І знов лечу. Земля чорніє,
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
Та городи з стома церквами,

А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю –
То город безкрай.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може те, що й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати.
Смеркалося... огонь огнем
Кругом запалало, –
Аж злякався я... „Ура! ура!
Ура!” – закричали.
„Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді?
Що горите?” „Экой хохол!
Не знает параду.
У нас парад! сам изволит
Сегодни гуляти!”
„Та де ж вона, тая цяця?”
„Вон видишь – палаты.”
Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі признався,
З циноними гудзиками:
„Де ты здесь узялся?”
„З України.” „Так як же ты
Й говоришь не вмиеш
По-здешнему?” „Ба ні, кажу,
Говорить умію,
Та не хочу.” „Экой чудак!
Я вси входы знаю,
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаешь,
Мы, брат, просвищенны, –
Не поскупись полтинкою...”
Цур тобі, мерзенний

¹ Цар волі, цар, штемпом увінчаний – образ засланого царатом у Сибір на каторгу революціонера. Каторжників тоді таврували, ставили штемп.

Каламарю... І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам.
Ото дурний! а ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві. От і читай,
І йми ти їм віри!
За богами – панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані, –
Пихаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику
І всі у ряд поставали,
Ніби без'язикі –
Анітелень. Цар цвенькає,
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох походжали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли –
Здалека не чути –
О отечестві, здається,
Та нових петлицях,

Та о муштрах ще новіших!...
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!...
Облизався неборака;
Та меншого в пузо –
Аж загуло!.. а той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
„Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. ура!.. ура! а, а, а...”
Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво... отут крові
Пролило людської –
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця.
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.
От я повертаюсь –

Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У світі – не світі,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує, – от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому – Вторая
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, замираю...
<...>
Розлетілись, розсипались,
Сонечко вставало.
А я стояв, дивувався,
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,

Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать – та драти
І з батька, і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій, а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки! п'явки! може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!... Плач, Україно!
Бездітна вдовице!
Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. – Приходжу:
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились.
Неначе з берлоги
Ведмідь¹ виліз, ледве-ледве
Переносить ноги;
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На самих пузатих –
Всі пузаті до одного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба –

¹ *Ведмідь* – поет мав на увазі царя Миколу I.

І все затрусилось,
Що осталося; мов скажений,
На менших гукає –
І ті в землю; він до дрібних –
І ті пропадають!
Він до челяді – і челядь,
І челядь пропала;
До москалів – москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі.
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій ведмедик! Стоїть собі,
Голову понурив

Сіромаха. Де ж ділася
Ведмежа натура?
Мов кошеня, такий чудний.
Я аж засміявся.
Він і почув, так як зикне, –
Я перелякався,
Та й прокинувся... Отаке-то
Приснилося диво.
Чудне якесь!.. таке тільки
Сниться юродивим
Та п'яницям. Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

[1844]

Думаємо і відповідаємо

- Як ви розумієте вступ поеми „У всякого своя доля...“?
- Які картини розгорнулись перед героєм під час польоту-сну?
- Яку антитезу ви бачите в цих образах? Назвіть позитивних і негативних персонажів поеми? Стисло схарактеризуйте їх.
- Що побачив герой в царських палатах?
- Як ви розумієте алегоричну сцену бійки?
- Як зобразив Шевченко пам'ятник Петру І?
- Кого бачить герой на вулицях столиці?
- Яке значення має остання алегорична сцена в царських палатах?

Про „НАЙМИЧКУ”

Між написанням „Катерини” і „Наймички” сім років (1838 р. і 1845 р.), а різниця в трактуванні образу покритки просто колосальна, що пояснюється творчим змужнінням Шевченка. Якщо Катерина – це образ – жертва, який, крім захоплення силою любовного почуття і жалю до нещасливої долі дівчини-селянки, ніяких інших емоцій не викликає, то Ганна, теж жертва, показана передо всім як мати. У фіналі поеми ми змушені здригнутись, схилитись у шанобі перед силою духу жінки, перед величчю найвищої з усіх любовей – материнської. Коли б Шевченко написав тільки поему „Наймичка”, він і тоді став би безсмертним.

Іван Франко про поему „Наймичка”

І. Франко написав статтю „«Наймичка» Т. Шевченка”.

Найбільша цінність Франкової статті полягає у точному і повному визначенні головної ідеї поеми, а саме: „Основою суспільності, по думці Шевченка, є сім'я – така і в такій формі, в якій вона задержалася в українських хуторах і селах, не здеморалізованих ще посторонніми силами. Сімейне життя, патріархальне і сумирне, – то найбільша святість”.

Стаття Івана Франка допомагає нам збагнути різницю між суттю головних героїв поем „Катерина“ і „Наймичка“ „Катерина топиться, – пише критик, – а її дитя стає поводитарем сліпого старця – се кінець людини гарячої та слабої духом, що боїться важкої боротьби з життям серед погорди і наруги людської“. Наймичка вибирає власне сю дорогу. „Наймичка посвячує себе цілковито для щастя своєї дитини і ціною цілого життя осягає ту ціль, впроваджує свого сина знову до тої святині сімейного життя, з якої її безповоротно викинуло чисте та нерозумне почуття.“

НАЙМИЧКА

Поема

(Скорочено)

У неділю вранці-рано
 Поле крилося туманом;
 У тумані на могилі,
 Як тополя, похилилась
 Молодиця молодая.
 Щось до лона пригортає
 Та з туманом розмовляє:
 „Ой тумане, тумане, –
 Мій латаний талане!
 Чому мене не сховаєш
 Отут серед лану?
 Чому мене не задавиш,
 У землю не вдавиш?
 Чому мені злої долі,
 Чом віку не збавиш?
 Ні, не дави, туманочку!
 Сховай тільки в полі,
 Щоб ніхто не знав, не бачив
 Моєї недолі!..
 Я не одна, – єсть у мене
 І батько, і мати...
 Єсть у мене... туманочку,
 Туманочку, брате!..
 Дитя моє! мій синочку,
 Нехрещений сину!
 Не я тебе хреститиму
 На лиху годину!
 Чужі люде хреститимуть,
 Я не буду знати,
 Як і зовуть... Дитя моє!
 Я була багата...
 Не лай мене; молитимусь,

Із самого неба
 Долю виплачу сльозами
 І пошлю до тебе”.
 Пішла полем, ридаючи,
 В тумані ховалась
 Та крізь сльози тихесенько
 Про вдову співала,
 Як удова в Дунаєві
 Синів поховала:
 <...>

I

Був собі дід та баба.
 З давнього давна, у гаї
 над ставом,
 Удвох собі на хуторі жили,
 Як діточок двоє, –
 Усюди обоє
 Ще змалечку удвох
 ягнята пасли,
 А потім побралися,
 Худоби діждалися, –
 Придбали хутір, став і млин,
 Садок у гаї розвели
 І пасіку чималу, –
 Всього надбали.
 Та діточок у їх бігма,
 А смерть з косою за плечима.
 Хто ж їх старість привітає,
 За дитину стане?
 Хто заплаче, поховає?
 Хто душу спом’яне?

Хто поживе добро чесно,
В добрую годину,
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?...
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітисся
У білих палатах, –
Старітисся, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II

І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та люблю, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.
В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов поворушилось,
Чи ще тільки заклоунулось
І рай запалило?
Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога,
Та хто в далеку дорогу
Їм добре коней запряже?
„А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?”
„Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?...”
„Стривай лишень!
Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!

Побіжім лиш!.. Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!”
І разом схопились
Та до воріт... Прибігають –
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита –
Та й не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала –
І літом укрила
Останньою свитиною!...
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.
„А що, Насте?
Я й казав! От, бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище...”
Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,
Другий свічку сердешний,
Потом заробляє
Та ридуючи становить
Перед образами –
Нема дітей!... Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на радощах
Кумів назбирали,
Та ввечері й охрестили
І Марком назвали.
Росте Марко. Старі мої

Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко –
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.
„А що ж, – каже, – возьмім, Насте”,
„Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й підросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись”.
„Та воно-то треба
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава Богу, –
Підтоптався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?”
„А що дасте.”
„Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату,
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого:
Ні ти нас не знаєш.
Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо, –
Отойді й за плату.
Чи так, дочко?”
„Добре, дядьку.”
„Просимо ж у хату.”
Поеднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і на дворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини

Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що день Божий надіває.
Грається, співає,
Робить возики, а в свято –
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марки маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує, –
Сама не з'їсть і не доп'є,
Його нагодує.
Не зна Марко,, як в колісці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться, –
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише, –
Вона чує з тієї хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі.
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали
Трохима-діда. Прогуло

Прокляте лихо та й заснуло.
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.
Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті...
Кого-небудь треба сватать.
„Кого ж би тут?” – старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: „Греба Марка
Самого спитати”.
„Добре, дочко, питаємо
Та й будемо сватать.”
Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!
„Спасибі вам! – старий каже. –
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!...” –
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
„Мати... мати... мати!” <...>

V

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря проводжала
Так, як матір; і в четвертий

Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.
Після Пречистої в неділю,
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі на призьбі. Перед ним
З собакою онучок грався,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
„А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту – забула взяти?...
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!”
Аж зирк – і наймичка ввійшла
На двір. Побіг стрічати
З онуками свою Ганну...
„А Марко в дорозі?” –
Ганна діда питалася.
„В дорозі ще й досі.”
„А я ледве додигала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирати!
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало!”
<...>
Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили, –
Ні, не помагало.
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить;
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують

На коморі. Болящая
 Щодень, щогодни
 Ледве чути питається:
 „Доню Катерино!
 Чи ще Марко не приїхав?
 Ох, якби я знала,
 Що діждуся, що побачу,
 То ще б підождала!”
 <...>
 Іде Марко, не журиться.
 Прийшов – слава Богу!
 І ворота одчиняє,
 І молиться Богу...
 „Чи чуєш ти, Катерино?
 Біжи зустрічати!
 Уже прийшов! Біжи швидче!
 Швидче веди в хату!...
 Слава тобі, Христе-Боже!
 Насилу діждала!”
 І „Отче наш” тихо-тихо,
 Мов крізь сон, читала.
 Старий воли випрягає,
 Занози ховає
 Мережані, а Катруся
 Марка оглядає.
 „А де ж Ганна, Катерино?
 Я пак і байдуже!
 Чи не вмерла?”
 „Ні, не вмерла,
 А дуже нездужа.
 Ходім лишень в малу хату,
 Поки випрягає

Воли батько: вона тебе,
 Марку, дожидає.”
 Ввійшов Марко в малу хату
 І став у порогу...
 Аж злякався. Ганна шепче:
 „Слава... слава Богу!
 Ходи сюди, не лякайся...
 Вийди, Катре, з хати:
 Я щось маю розпитати,
 Дещо розказати”.
 Вийшла з хати Катерина,
 А Марко схилився
 До наймички у голови.
 „Марку! подивися,
 Подивися ти на мене:
 Бач, як я змарніла?
 Я не Ганна, не наймичка,
 Я...”
 Та й оніміла.
 Марко плакав, дивувався.
 Знов очі відкрила,
 Пильно, пильно подивилась –
 Сльози покотились.
 „Прости мене! Я каралась
 Весь вік в чужій хаті...
 Прости мене, мій синочку!
 Я... я твоя мати.”
 Та й замовкла...
 Зомлів Марко,
 Й земля задрижала.
 Прокинувся... до матері –
 А мати вже спала!

[1845]

Думаємо і відповідаємо

- Стисло перекажіть зміст поеми „Наймичка”.
- Поясніть, у чому полягає своєрідність цього твору (особливості композиції та віршової форми, тон викладу, використання художніх засобів мови, прийоми творення образів, виявлення особистості автора в поемі, жанрова своєрідність її тощо).
- Розкажіть про спільне й відмінне в образах Ганни та Катерини (з однойменної поеми Шевченка).

Про „КАВКАЗ”

Джерела поеми. Російський царат постійно проводив жорстоку колонізаторську політику. Прикладом цього є загарбницька війна 1840–1845 рр. царської Росії проти народів Кавказу. Волелюбні горці не підкорялись, мужньо чинили

опір. Нерівною була ця боротьба, яка закінчилась приєднанням Кавказу до Росії. У цій війні загинув друг Шевченка, художник Яків де Бальмен, смерть якого дала поштовх до написання поеми. Але головна причина інша. Поет радів, що серед народів Російської імперії знайшовся хоч один, який протягом багатьох років захищав свою волю. Захоплений мужністю горців, палаючи гнівом не до тих, хто вбив його друга, а до колонізаторів, які змусили де Бальмена воювати за імперські інтереси, Тарас Шевченко написав „Кавказ“, в якому піднімає питання про право на щастя всіх поневолених народів.

Ідейно-художній зміст. Образи. Поема починається похмурим пейзажем гір, оповитих темними хмарами і засіяних горем, политих кров'ю. Горем і кров'ю горців.

В символічному образі Прометея Шевченко показав незламність народів царської Росії, а в образі неситого орла – царизм. Але народ безсмертний, і тому „кат народів не вип'є живущої крові“. Поет радіє з приводу того, що серце народу „знову оживає і сміється знову“. Як гімн нездоланності народу звучать натхненні слова поета:

*Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.*

Епітетом **наша** Шевченко вперше у своїй творчості називає не лише український, а й усі поневолені народи Росії. У зверненні до Бога Шевченко шість разів у різних відмінках повторює епітет **наша**, підкреслюючи спільність долі всіх народів імперії.

Головна частина поеми – це монолог-звернення колонізатора до горця. Колонізатор – царизм фальшиво твердить, що хліб і хату горця ніхто не відбере в нього, а його самого не поведе в „... кайданах“. Загарбник, втрачаючи владу над собою, обмовився, що він хотів би кинути горцеві хліб, як „тій собаці“, а його власну хату подарувати. Колонізатор мріє про той час, коли підкорені будуть платити податок навіть за сонце. Підступні хижачи-колонізатори закликають горців „до дружби“ і обіцяють, що ті від них „багато б дечому навчились“. Колонізатор вихваляється своєю культурою, християнськими чеснотами, а насправді демонструє власне варварство. „До нас в науку! ми навчим... Чого то ми не вмієм!“ Що ж є в цараті? „Сибір неісходима!“ Цим епітетом поет підкреслює бездонність цієї незамкнутої тюрми.

„А тюрм! А люду! Що й лічить? Справді, ніхто не підрахував би, скільки нещасних конало в тюрмах Російської імперії, скільки борців за волю було закатовано в цих темницях. А той люд, що живе на великих просторах від Молдови до Фінляндії, мовчить, не протестує, бо, мовляв, „благоденствує“, тобто живе щасливо.“

Що ще є царській Росії? Храми, школи, навіть сам Бог. Правда, деякі „святі“ за життя були злочинцями, але то вже дрібниця. Тільки „темні“ горці не збагнуть, що можна грабувати, та головне – принести в церкву дари, покаятись – і просто до раю попадеш, бо ти заплатив за гріхи.

Які ще є заслуги у колонізаторів? „Французів лаєм“, тобто переслідується вільнодумний дух французьких просвітителів. „Продаєм або у карти програєм людей... не негрів, а таких, хрещених!“ Йдеться про те, що Микола I підписав

трактат, в якому осуджувалися іспанці за работоргівлю неграми. Це було зухвалим лицемірством, бо, засуджуючи іспанців, цар дозволяв торгувати мільйонами кріпаків у себе вдома.

Вдруге звертаючись до Бога, Христа, Шевченко висловлює сумнів доцільності його жертви (розп'яття на хресті). Він запитує, за кого ж розп'явся Син Божий. Адже самі священники насміялися з його вчення: проповідуючи „не убий“, вони освячують масове вбивство, благословляють військо на справу закабалення народів.

Закінчує Шевченко поему інтимним зверненням до загиблого друга, підкреслюючи, що його вбивця – царат, а не горці.

Тема – показ та викриття загарбницької політики російського самодержавства, реакційної ролі церкви. **Ідея** твору – співчуття поневоленим, схвалення мужньої боротьби горців, утвердження безсмертя народу. Провідна ідея – заклик до об'єднання зусиль народів для боротьби проти російського царату.

За жанром „Кавказ“ – сатирична поема з елементами лірики та героїки.

Написання поеми – літературний і громадянський подвиг поета. Композитор Станіслав Людкевич на матеріалі поеми створив симфонію-кантату „Кавказ“.

КАВКАЗ

Поема

Искреннему моему Якову де Бальмену

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день Божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові, –
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле,
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.
Не нам на прою з тобою стати!
Не нам діда твої судить!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замісити
Кровавим потом і сльозами.

Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кроваві ріки!
За горами гори – хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало

З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових, старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!
Чурек і сакля – все твоє;
Воно не прошене, не дане.
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи!..
І од глибокої тюрми
Та до високого престола –
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні! –
Та й тільки ж то! ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!... Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,

Бо благоденствує! У нас
Святую Біблію читає
Святий чернець і навчає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!... В нас дери,
Дери та дай,
І просто в рай,
Хоч і рідню всю заברי!
У нас! чого-то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... но простих.
Ми не гішпани; крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жида. Ми по закону!..
По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону:
Дочці на кожущок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!
За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим.
І перед образом твоїм
Неутомленнії поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять

З пожару вкрадений покров!
 Просвітились! та ще й хочем
 Других просвітити,
 Сонце правди показати
 Сліпим, бачиш, дітям!...
 Все покажем! тільки дайте
 Себе в руки взяти.
 Як і тюрми муровати,
 Кайдани кувати,
 Як і носити!... і як плести
 Кнути узловаті, –
 Всьому навчим; тільки дайте
 Свої сині гори
 Остатні... бо вже взяли
 І поле, і море.
 І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове добрий! Не за Україну,
 А за її ката, довелось пролити
 Кров добру, не чорну. Довелось запить
 З московської чаші московську отруту!

О друже мій добрий! друже
 забутий!
 Живою душею в Україні витай,
 Літай з козаками понад берегами,
 Розриті могили в степу назирай.
 Заплач з козаками дрібними
 сльозами
 І мене з неволі в степу виглядай.
 А поки що мої думи,
 Моє люте горе
 Сіятиму, – нехай ростуть
 Та з вітром говорять.
 Вітер тихий з України
 Понесе з рососою –
 Мої думи аж до тебе...
 Братньою сльозою
 Ти їх, друже, привітаєш,
 Тихо прочитаєш...
 І могили, степи, море,
 І мене згадаєш.

[1845]

Думаємо і відповідаємо

- Чому Шевченко звернувся до цієї теми?
- Виявіть особливості композиції поеми „Кавказ“.
- Яке значення в цьому творі має образ Прометея? Назвіть інші твори, де цей образ наведено.
- Виділіть рядки, де використано засіб пародіювання.

Своєрідність послання „І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОДЖЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ”, його значення

В творах „Катерина“, „Сон“, „Кавказ“ Шевченко не тільки правдиво змалював тодішнє життя й викрив тогочасну державну систему, а й скерував читачів на шлях роздумів і в підтексті творів вказав шляхи поліпшення життя. Ще далі в цьому напрямку він пішов в посланні „І мертвим, і живим...“, поява якого була викликана громадянським наміром поета змінити підневільне становище України, а головне – пробудити в українців почуття національної гідності й честі, посилити їхню національну свідомість.

Жанр послання вам знайомий з творчості Мелетія Смотрицького й Івана Вишенського. Заголовок послання складається з 17 слів. Це не випадково. Уже самим заголовком Шевченко хотів сказати, що це дружнє послання, звернене до всіх українців.

Ідейно-художній зміст. Епіграфом до твору стали слова з Біблії: „Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, – лжа оце”. Шевченко цим епіграфом натякає на панів, які експлуатують кріпаків і водночас говорять, що люблять народ. Темою послання є сатира на знущання панів над кріпаками, сатира на рабське плазування українського панства перед реакційною іноземною наукою та культурою, сатира на національну зраду дворянами інтересів свого народу.

Ліричний герой твору, який чіткіше від інших відчуває неподобства сучасного йому життя, з висоти свого суховного зору побачив, що українські пани соціально оглухли і не чують зойки експлуатованих ними людей, вони „правдою торгують”, тобто не тільки роблять вигляд, що не бачать зла й неправди, а й самі „людей у ярма запрягають, орють лихо, лихом засівають”.

Автор закликає цих „нелюдів” схаменутися, перестати кривдити кріпаків, по-справжньому, а не на словах полюбити свій народ і свою країну, брататися з нижчими верствами народу.

Шевченко різко засуджує тих дворян, які шукають передової культури на чужині, відгороджуючись від рідного народу. Слова поета „в своїй хаті своя й правда” означають, що правду треба шукати у власного народу, спираючись на свій народ. Шукати передову культуру слід не в „чужому краю”, а на рідній землі, й треба її любити всіма помислами, бо нема на світі другої України, немає другого Дніпра.

Шевченка обурює те, що пани їздять за кордон, а те, що зневажливо ставлячись до національних традицій, приводять звідти „великих слов велику силу”, та й більш нічого. Вважаючи себе культурними преспокійно „шкуру деруть з братів незрячих, гречкосіїв”.

Ще на початку „Послання” Шевченко закликав до боротьби проти царату. Цей мотив він продовжує розгортати в образі страшного суду – селянської революції. Слова „розкуються незабаром заковані люди” свідчать, що Шевченко уже в 1845 р. передбачав майбутню революцію і те, що „потече сторіками кров у синє море” (гіпербола). Це гнівна пересторога панам: схаменіться, припиніть знущатися з народу, бо „розкуються незабаром заковані люди” і вам, панам, тоді лихо буде.

Далі в посланні йде діалог між освіченим паном і ліричним героєм. Тема цієї розмови – самотність культури українського народу та її роль у визволенні з-під ярма царизму.

На противагу панам, які в усьому орієнтувались на Захід, навіть у питанні походження своєї нації йшли за указкою німецьких істориків, Шевченко виступав проти рабського схилення освічених дворян перед іноземними авторитетами.

Для Шевченка історія України – це „поема вольного народу”. Поет метафорою „окрадені козацькі трупи” говорить, що пани-гетьмани присвоїли собі героїчну славу козацьких низів. Шевченко виступив проти ідеалізації козацької старшини, як визначальної сили історичного процесу, закликав пишатися легендарною славою запорізького козацтва, яка здатна покінчити з соціальним і національним безправ'ям.

Але Шевченко не був національно обмеженою людиною і виступав проти іноземного тільки реакційного, а все прогресивне з культури інших країн

радив переймати, не забуваючи, звичайно, рідної як першооснови: „І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь”. „Бо хто матір забуває, того бог карає, того діти цураються”, тобто, хто цурається рідної мови, своєї культури, той перевертень; бо мова – найдорожчий скарб народу. Шевченко вірить в те, що серед дворянської інтелігенції є й такі, що готові віддати всі сили служінню народів; тільки треба їх пробудити із суспільного сну. І до них звертається поет з проханням-вимогою:

*Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, –*

.....

І якщо інтелігенція піде назустріч народів, то Україна – „заплакана мати” – „усміхнеться”, бо настане воля, соціальна і національна, настане розквіт творчих сил народу.

Ідейне спрямування твору – докір і щирий заклик до освічених дворян припинити експлуатувати кріпаків, цуратись рідної мови, рідної культури, а вивчати її, збагачувати, віддавати себе служінню народів; осуд космополітизму¹, схилення перед іноземним. **Провідна ідея** – осуд кріпосництва, лібералізму.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОДЖЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЄЄ ПОСЛАНІЄ

І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає –
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають, –
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,

На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велтку руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,

¹ *Космополітизм* – теорія, що проповідує байдуже ставлення до Вітчизни і свого народу, обстоє необхідність заміни національного громадянства світовим.

Що Бог створив вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!...
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесья знову! Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!
Ох, якби те сталось, щоб ви не
вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не
ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній
землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!

Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!
Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
„І ми не ми, і я не я.
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!...” „Добре, брате,
Що ж ти такеє?”
„Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм.”
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: „Ви моголи”,
„Моголи! моголи!”
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: „Ви слав’яне”.
„Слав’яне! слав’яне!”
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав’янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав’янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, –
Отойді ми заходимось!...
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
„І гармонія, і сила,

Музика, та й годі.
А історія!... поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що – не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!”
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купак,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?...
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?...
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитесь, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезонтом
Галушки варило.
Правда!... правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.

А чиею кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картоплю родить, –
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!...
Правда ваша: Польща впала
Та й вас роздавила!
Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!
Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте! за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злomu

На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,

За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, –
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечірній
Тихо засіє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

[1845]

Думаємо і відповідаємо

- Що спонукало поета написати цей твір?
- Знайдіть у тексті рядки, в яких є заклик до української інтелігенції.

ТВОРЧИСТЬ ПІСЛЯ ЗАСЛАННЯ (1857–1861)

Десятилітнє заслання підірвало здоров'я поета. Автопортрет 1858 р. засвідчує сумний факт: у 44 роки Шевченко схожий на шістдесятилітнього дідуса. Та духом поет став незламний, загартувавшись у горнилі страждань: Шевченко сміливо розпочав усе нові бої з носіями неправди.

Про „МОЛИТВУ”

Поєднання двох протилежних мотивів – цареборства та народолюбства – характерне для багатьох творів Шевченка, з особливою силою і виразністю виявилось в цьому вірші. Складається поезія з чотирьох частин, написаних в різні дні наприкінці травня 1860 року.

МОЛИТВА

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

Царів, кривавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Література

Трудящим людям, Всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою Ти силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постав Ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

Злоначинающих спина,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзичдущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели Свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

[1860]

Думаємо і відповідаємо

- Проаналізуйте цей твір самостійно, керуючись такими запитаннями:
До кого посилає свою молитву поет? Знайдіть відповідне художнє звертання.
Що він просить для трудового люду? Вкажіть рядки, в яких це прохання висловлене.
- Перечитайте останні рядки кожної частини: що автор просить для себе?
- В яких строфах з особливою силою проявилася ненависть поета-демократа до царів?
- Виявіть основні особливості його віршової форми.
- Випишіть афористичні вислови й запам'ятайте.

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ, СВІТОВА СЛАВА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Значення літературної спадщини Тараса Шевченка – це передусім значення його „Кобзаря”, який збагатив українське письменство новими темами та ідеями, образами й жанрами, ритмами й віршовими розмірами, тропами й стилістичними фігурами. З появою цієї поетичної книжки наша література поповнилася ліричними та епічними віршами, громадянськими та інтимними творами, романтичними баладами і різними видами поем (ліро-епічними, сатиричними, драматичними), поетичними памфлетами-інвективами й епіграмами, пейзажними зарисовками і жартівливими віршами, посланнями та переспівами. У „Кобзарі” зображені минуле й сучасне українського народу, його історія та географія, побут і мораль. Тому „Кобзар” називають енциклопедією народного життя, а його автора – народним поетом. У невеликих за обсягом творах Шевченко зумів охопити питання, що хвилювали всі народи.

Значення „Кобзаря” не тільки в нових темах, поетичних фігурах і жанрах. „Кобзар” став сумлінням свого часу, більше того – врятував наш народ від загибелі. Остап Вишня писав: „Тарас Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю”.

Тарас Шевченко збагатив літературну мову нашого народу, вдихаючи в себе з коліски всі болі й прагнення свого народу, всі барви й звуки свого краю, він перелив їх у пісенно-мальовничі слова. За образним висловом Василя Стефаника, Шевченко „українське слово перетворив на чисте золото поезії”. Він дбайливо відшліфував лексику, стилістику й синтаксис української мови, її фонетичні, морфологічні та зображувальні засоби – і цим зробив нашу мову ще прекраснішою, гнучкішою, барвистішою, багатшою. Якщо українська мова сьогодні славиться своєю красою, зокрема багатством синоніміки, образністю, пестливістю, то примноженням цієї краси значною мірою маємо завдячувати Шевченкові.

Шевченка справедливо називають поетом слова, пензля й співу. Під впливом його живописного слова в нашій уяві постають яскраві картини, образи, а саме слово звучить, як пісня. Тому й належить він до числа наймузикальніших поетів світу. Доказом цього є дивовижний факт: переважна більшість поетичних творів великого „Кобзаря” дістала друге, музичне життя.

Творчість Тараса Шевченка має не тільки літературно-мистецьке, а й величезне суспільне значення, бо вона сприяла поступу й перебудові суспільства.

Життя і творчість великого Кобзаря є для нас своєрідним моральним кодексом, твори Шевченка роблять людей кращими, ласкавішими, доброзичливішими.

Кожний, хто глибоко вивчає творчість великого сина України, неминуче переконується, що має вона світове значення.

Революційно-демократичних письменників у ХІХ ст. було не так уже й мало, проте жоден з них не піднявся до таких вершин шани і любові народу, як Шевченко. У своїх творах він випромінював на скривджених всю силу великої любові, цілий океан ніжності, а трагедію сироти чи вдови підносив до рівня світової трагедії.

Не дивно, що твори Кобзаря перекладені всіма слов'янськими мовами, а також грузинською, вірменською, казахською, узбецькою, німецькою, англійською, французькою, датською, новогрецькою, іспанською, хінді, японською, в'єтнамською, корейською, румунською, італійською, угорською, малайською, бенгальською та багатьма іншими мовами.

Про світову славу великого Кобзаря свідчать пам'ятники, встановлені в різних країнах світу: у Палермо (Канада), Бухаресті, Вашингтоні, Нью-Йорку, Парижі тощо.

Саме Шевченко вперше в історії порушив тисячолітню німоту соціальних низів. Тому „Кобзар” і має планетарне значення, саме українським словом уперше заговорили невідомі досі для елітарної культури світу, речником яких став українець, він своєю творчістю демократизував європеїську і світову літературу, прорвавшись силою свого генія в культуру всієї планети і даруючи їй неосяжний діапазон людського болю покривджених і зневажених.

Думаємо і відповідаємо

- У чому полягає світове значення творчості Тараса Шевченка?
- Чим духовно збагатило нас вивчення життя і творчості великого Кобзаря?

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

КОСТЯНТИН ПОПОВИЧ (1924–2010)

В 1998 році вийшла в світ збірка статей „Сторінки літопису” (до українсько-молдавських фольклорно-літературних взаємин і проблем історії та самобутності українців Молдови).

Стаття із цієї збірки „Тарас Шевченко у вирі молдавської духовності” відкриває нові сторінки творчості світового генія.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ВИРІ МОЛДАВСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Між постатями, творчість яких і справді належить усьому людству, почесне місце займає Тарас Григорович Шевченко.

„... Його симпатії до мужиків, ображених і пограбованих, – писав Іван Франко, – заставили... підіймати протест не з позицій тільки українства, а з позицій усього зганьбілого людства. А умови в Росії в той час ще більше понукали поета до такої позиції... „Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить”, – говорить їдко поет, висловлюючи цими словами, що не тільки Україна в Російській імперії пригноблена і що він бажає свободи і вільного слова не тільки для України, а і для всіх народів, пригнічених сліпим царським свавіллям”¹.

Уся спадщина великого Кобзаря, починаючи з його пройнятих глибоким громадянським пафосом поем і закінчуючи задушевною інтимною лірикою, проникнута глибокою любов’ю до народу. „Шевченко тим великий, – писав Герцен, – що він цілком народний письменник, як наш Кольцов, але він має набагато більше значення, аніж Кольцов, оскільки Шевченко також політичний діяч і був борцем за свободу.”²

Не обійшов Т.Г. Шевченко своєю душевною причетністю і долю молдован, про яких нерідко згадує у своїх творах. Так, наприклад, у поемі „Гайдамаки” сліпий кобзар, який „був колись у Волощині”, у своїй тужливій пісні звертається до знедолених сусідів:

¹ Іван Франко. Вибрані твори. Т. II.

² Т.Г. Шевченко в критиці. – Київ, 1953, с. 28.

Ой, волохи¹, волохи,
Вас осталось трохи;
І ви, молдовани,
Тепер ви не пани;
Ваші господарі
Наймити татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!

У своєму зверненні до молдован той же кобзар закликає їх не впадати в розпач, не схилити голови, а спілкуватися зі славними козаками і разом з ними долати ворога-супостата.

Годі ж, не журіться!
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками,
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана,
Будете панами,
Та як ми, з ножами.

Ім'я Богдана Хмельницького у творах Т. Шевченка часто служить символом боротьби за національну незалежність і братську дружбу між сусідами. У містерії „Великий льох”, наприклад, три лірники співають мирянам не тільки про Жовті Води і містечко Берестечко, а й про Ясси, тобто про тогочасну молдавську столицю – місто, де син Богдана Хмельницького Тимофій одружився з Руксандою – донькою молдавського господаря Василе Лупу. Родинні зв'язки між Богданом Хмельницьким і Василе Лупу відіграли певну роль у спільній боротьбі, яку вели українці і молдовани проти турецьких і польських гнобителів. Як відомо, Тимофій загинув у 1652 році під час захисту молдавської фортеці Сучава. Про смерть Тимофія на молдавській землі згадується і у драмі Т. Шевченка „Назар Стодоля”. Галя – героїня твору – говорить про місто, де „Богдан зустрів сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою”.

У різних контекстах Молдова і її реалії згадуються в багатьох інших творах великого українського співця. У зачині поеми „Відьма” читаємо:

Коло осіннього Миколи,
Обідрані, трохи не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигани. А йдучи –
Звичайне, вольниє – співали.

У цьому ж творі ідеться і про інші міста, пов'язані з історичними подіями, в яких брали участь українці і молдовани. З цього приводу героїня поеми каже:

Що я в Волощині була,
Я розкажу, як нагадаю.

¹ *Волохи* – молдовани.

Близнят в Бендерах привела,
У білих Яссах колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила
Та додому однесла –
Аж у Київ...

У поемі йдеться про Бендери і інші історичні місця Молдови, де славою покрилися полки, що „турка воювали“:

...У Бендери
Прийшли ми. Стояли
З москалями на квартирах,
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.

У поемі „Відьма“ згадується не тільки Дунай, а і Дністер, який увійшов до історії молдован, як невід’ємна частина їхньої долі. Про Дністер говориться і в поемі Т. Шевченка „Між скалами неначе злодій...“.

Між скалами неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться, йдучи,
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в очі,

Неначе вимовити хоче:
– Дністре, водо каламутна,
Винеси на волю.
Або втопи принаймні,
Коли така доля...

У цій поемі розповідається про козака-втікача, який у пошуках кращої долі подається до Бессарабії (в певній мірі його пригуду повторюють Остап і Соломія із твору М. Коцюбинського „Дорогою ціною“).

Покинув матір і господу,
Покинув жінку, жаль та й годі!
На Бессарабію пішов
Оцей козак; погнало горе

До моря пити; хоч говорять:
– Аби файда¹ в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш...

У цьому контексті варто згадати і Івана Підкову, оспіваного Т. Шевченком в одноіменній поемі. Як відомо, хоробрий український отаман, згаданий і в поемі „Гамалія“, в 1575 році став молдавським господарем². Таким чином, Молдова, її історія, доля народу, який заселяв ці землі, не залишилися поза увагою великого митця і палкого борця за кращу долю своїх близьких. А це і сприяло тому, що він став улюбленим поетом, близьким і рідним для всіх народів, а заодно і молдован.

Твори Шевченка часто звучали на аматорських концертах у Кишиневі минулого століття. „У цих концертах, – сповіщала преса, – брали участь кращі кишинівські таланти.“³ „На одному з них, – довідуємося з того ж джерела, – поему «Гайдамаки» читав батько відомого славіста, нашого краянина О. Яцимирського.“⁴

¹ Довгий батіг.

² Докладно про цю історію див. працю О. Романця „Гимн боевому побратимству“ / Молдавско-руско-украинские литературные и фольклорные связи / – Кишинев, 1967. с. 76-89.

³ Бессарабские областные ведомости. – 1868, 23 березня.

⁴ Там само.

Твори Т. Шевченка потрапляли в наш край різними шляхами. Серед їх розповсюджувачів насамперед варто назвати Костянтина Доброджану-Геря, Н. Зубку-Кодряну, Віктора Кресєску і Замфіра Арборе – видатних представників молдавської літератури, які навчались у культурних центрах Росії і України, а повернувшись на Батьківщину, пропагували твори російської літератури та мистецтва.

З другого боку, розповсюдженню творів української літератури, включно спадщини Т. Шевченка, сприяли відомі українські письменники І. Нечуй-Левицький і М. Коцюбинський, які протягом багатьох років перебували у Бессарабії. Чималу роль у популяризації доробку великого Кобзаря відіграли місцеві українці. Завдяки всім цим засобам, пісні на слова Т. Шевченка увійшли в місцевий народний репертуар і лунали від краю до краю по всій Бессарабії, як свої рідні співанки, що відбивали скорботи і надії строкатого за національним походженням люду.

Не в перекладах книжкових –
По байраках, по стежках,
Через бурі, версти, роки
Пробивався пісні птах.
І розкривши душу настіж,
Облетів він весь наш край,
Де була напасть при власті,
Був останній Миколай... –

образно, переконливо і задушевно пише поет Андрій Лупан у своєму творі „Перша зустріч“.

Слово Кобзаря, занесене до нас чи то лірником, чи то мандрівником, читаємо далі, стало для молдован справжнім другом. 7 січня 1901 р. відбувся бенефіс розпорядниці театрального товариства О. Ратмирової, яка обрала для цього спектаклю драму М. Кропивницького „Невольник“. Як відомо, ця п'єса написана на сюжет поеми Т. Шевченка і відбиває боротьбу українського народу проти турецьких поневолювачів. П'єса, в якій гнівно викривається кріпацтво і козацька старшина, викликала живий інтерес глядачів. Сцени боротьби українського народу проти турецьких гнобителів нагадували глядачам їхню власну історію. Театр був повний, не зважаючи на високі бенефісні ціни квитків¹.

Поеми Т. Шевченка інсценувалися і іншими театральними трупамі, які виступали у Кишиневі. Серед них слід назвати і постановку драми „Катерина“ за одноіменною поемою, реалізованою трупкою Л. Сабініна 2 і 8 грудня 1913 р. Ці постановки все більше знайомили бессарабського глядача зі спадщиною і основними ідеями великого українського поета, а тим самим сприяли проникненню його творів у гуцу народних мас.

Царський уряд намагався „відгородити своїх підданців від „згубного впливу“ невгодних йому прогресивних письменників, перешкоджав популяризації їх творчості і періодично видавав розпорядження про заборону тих чи інших творів. У Національному Архіві Республіки Молдова знаходиться такий документ Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ від 19 червня 1847 року, адресований бессарабському військовому губернаторові.

¹ Бессарабские губернские ведомости. 1901, 9 січня.

Геній Т. Шевченка, його талант возвеличувати „малих отих рабів німих“, кликати їх „миром, громадою обух стаить“, підносити громовий голос на захист підневольного трудового люду „од молдованина до фіна“ по праву стали надбанням і молдавського народу. Ім'я поета часто служило тим прапором, під яким трударі, передова інтелігенція виступали проти царського самодержавства, боролись і перемагали.

Думаємо і відповідаємо

- У яких творах Т.Г. Шевченко пише про молдован?
- Що спільного в долях молдавського та українського народів?
- Яким чином в Республіці Молдова стало відоме ім'я Т.Г. Шевченка?
- Як у Республіці Молдова в наш час вшановується пам'ять про Т.Г. Шевченка.

ГРИГОРЕ ВІЄРУ (1935–2009)

РІДНА МОВА

Сонячний вінок,
Роду нашого основа,
Чистої води ковток –
Слово!
Кожен з нас тобою дише,
Мово – святосте моя,
У мести нащадкам пише.
Мово – вічносте моя!
Хори солов'їв,
Звуки слів – живі оркестри,
Дойни ніжності – твої
Сестри!

Тихе слово нареченій –
Мово – святосте моя,
Материнський дар пісенний –
Ти мені світи,
Як зоря з висот космічних,
Будеш ти сіять завжди,
Вічно!
Жить тобі в ясну годину,
Мово – святосте моя,
Будеш ти – і я не згину,
Мово – вічносте моя!

Переклад П. Засенка

Думаємо і відповідаємо

- Про яку мову пише Гр. Вієру?
- В яких поезіях українських поетів розкривається тема рідної мови?

МІХАЙ ЕМІНЕСКУ (1850–1889)

СТОЮ НА ҐАНКУ

Сонет

Стою на ґанку під вікном твоїм,
Ніч ясна. Квіти тіней. Безголосся.
Єство моє з копарами зрослося,
Галуззя жил колише вітер в нім.
Вікно тонким туманом затяглося,

*Ігор Вієру.
Ілюстрація
до вірша
М. Емінеску ▶*

Та бачу все ж, як осяваєм дім,
Як зір твій сяє в світлі маревнім,
Як розплітаєш золоте волосся;
Як розсипаєш коси на плечі,
Як, стомлена, підходиш до свічі,

Як гасить полум'я ласкавий подих...
У вікна світить місяць, і між віт
Зірки тремтять, та згас для мене світ:
Залишив очі я свої в темнотах.

Переклад Дм. Павличка

Думаємо і відповідаємо

- Під впливом яких почуттів поет створив цей сонет?

ОКСАНА МЕДВЕДЕНКО (1954)

Поетеса, член Національної спілки журналістів України.

Народилась в Україні, на Миколаївщині. Закінчила Київський інститут культури, Бельцький університет (філологічний факультет).

Закохана в рідне слово. Вірші пише давно. Друкується на сторінках періодики. Нещодавно вийшла збірка „Струни серця“.

МОЯ ЗЕМЛЯ

Є дві Батьківщини у мене,
Обидві вони дорогі,
Люблю я Молдову й Україну
Всім серцем своїм молодим.
Для мене обидві країни –
Одна – єдина земля,
Не можу я їх розділити,
Бо це ж Батьківщина моя.
Живу у Молдові чудовій,
В краю виноградної лози,
Де сонце так світить яскраво,
Озера й ріки з бірюзи.
А серцем – давно в Україні,
У гомоні степів і лісів,

В найкращій на світі країні,
Уквітчаній цвітом вишневих садів.
Приїду в Україну, додому,
І чую я спів солов'їв,
А думка летить у Молдову
До серця милих країв.
Отак і ділюсь, бо не знаю,
Яка з них країна моя,
Обох їх люблю я від краю до краю,
Бо це ж – Батьківщина моя.
Якби то могла, то взяла би,
За руки обох і звела,
Не було б ніколи розлуки,
А була б одна лиш земля.

Думаємо і відповідаємо

- Чому у поетеси є дві Батьківщини?
- Знайдіть у вірші рядки, які описують символи природи двох країн.

СЛОВНИЧОК З ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

Літературна критика¹ – це один з видів творчої діяльності, який полягає в аналізі художніх творів, у єдності змісту й форми та інших явищ літературного процесу, в розмірковуванні над ними з метою виявити їхні сильні й слабкі сторони, дати оцінку, зробити висновки. Предметом літературної критики є твори сучасних письменників та явища літературного процесу (цим вона відрізняється від історії літератури, що розглядає творчість минулих епох).

Функції сучасної літературної критики складні й багатогранні. Вона виявляє достоїнства і недоліки художніх творів, дає їм оцінку. Цим допомагає письменникам усвідомити сильні й слабкі сторони власної творчості, переборювати недоліки, що сприяє зростанню мистецької майстерності автора, розвитку його таланту. Крім того, літературна критика дає змогу авторам орієнтуватися у складних перипетіях літературної полеміки, яка є одним з виявів суспільної боротьби. Аналізуючи явища сучасного літературного процесу, літературна критика підносить значення словесного мистецтва в громадському житті. Читачам вона допомагає розбиратися в ідейно-художніх якостях творів, навчає правильно їх розуміти й оцінювати, формує естетичні смаки, розширює читацькі інтереси, сприяє формуванню особистості.

Розглянемо основні жанри літературної критики.

Монографія (від *гр.* monos – один і *grafa* – пишу) – велика ґрунтозна наукова праця, в якій досліджується одне питання, тема або твір.

Огляд – стисла наукова праця, в якій розглядаються художні твори одного чи кількох письменників або інші явища літературного процесу за певний період.

Стаття – невеличка літературно-критична праця, присвячена аналізу окремого твору, якоїсь частини доробку письменника, явища літературного процесу.

Рецензія (від *лат.* recensio – перегляд) – дуже стислий відгук з оцінкою художнього, наукового або іншого твору, збірника, журналу, кінофільму, вистави із зауваженнями, пропозиціями та порадами.

Епістола (від *гр.* epistole – лист) – застаріле – твір, написаний у формі послання чи звернення до письменника, критика, літературознавця.

Критичний нарис – невеликий публіцистичний твір на актуальну тему мистецького життя; в ньому викладаються різні факти і явища літературного процесу, їх тлумачення та оцінка.

Біографічна замітка – стисло викладає певні факти з життя письменника.

Полемічна репліка (від *лат.* replico – повертаю назад, відбиваю) – невеликий полемічний твір, який містить заперечення думки когось із письменників чи критиків.

Есе (від *фр.* esse – спроба) – невеликий за обсягом нарис, для якого характерні вільна трактовка якогось твору чи іншого явища літературного процесу, виклад власних вражень і міркувань переважно без аргументованих доказів.

---

¹ **Критика** (від *гр.* kritike – судження) – мистецтво розбиратися у чомусь, оцінювати його; тут мається на увазі художня творчість.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

- Бескиддя**, с., збірн. – 1. Круті урвища, провалля. 2. Гори, скелі, великі кам'яні виступи
- Бібліофіл**, а, ч. – пристрасний любитель книжок, знавець і колекціонер рідкісних видань; книголюб.
- Віхоть, хтя**, ч. – 1. Жмут соломи, сіна тощо. 2. Жмут, клоччя, шматок старої тканини для миття й чищення чого-небудь.
- Вої**, и, ж – воїни.
- Гарба** – високий віз на двох або чотирьох колесах.
- Діаспора** (від грецьк diaspora – розсіяння) – розселення значної частини представників народу за межами країни його походження.
- Етнічний** (від грецьк. ethnikos – народний) – той, що належить до якогось народу, його культури, традицій.
- Ключитися** – діал., проростати.
- Міоцент**, у, ч. – четвертий піддвіділ третинного геологічного періоду, в який формувалися обриси сучасних материків, океанів.
- Молодик**, а, ч – тут: народна назва однієї з фаз Місяця, коли його освітлена частина має вигляд вузького серпа.
- Ожеред**, у, ч – велика, відповідним чином укладена купа соломи, сіна, немолоченого хліба; скирта.
- Печеніги**, ів, мн. – 1. Тюркські племена, які в XVII–IX ст. кочували між Волгою та Уралом.
- Плесо**, а, с. – 1. Відносно широка, з спокійною течією ділянка річки між двома перекатами; гладінь, поверхня, площина.
- Попруга**, и, ж. – 1. Частина кінської збруї – широкий ремінь, який затягують попід черевом коня, закріплюючи сідло. 2. перен. Довга візька смуга чого-небудь.
- Просище**, а, с. – поле, на якому росте або росло просо.
- Ринва**, и, ж. – труба або жалоб для стікання води.
- Сенс**, у, ч – 1. Суть чого-небудь, зміст. 2. Розумна підстава.
- Смолоскип**, а, ч. – переносний світильник у вигляді палиці з намотаним на кінці просмоленим клоччям; факел.
- Снага**, и, ж. – фізичні сили, енергія.

СЛОВНИК СТІЙКИХ ВИРАЗІВ

бежать со всех ног
без видимой причины
без задержки
без зазрения совести
без отказа
без снисхождения
без стеснения
без удержу
без умолку
без ущерба
безотлагательное дело
бойкий на язык
бросить на произвол судьбы
быть в родстве
быть на хорошем счету
входить в заблуждение
вводит в соблазн
вводит в убыток
в доказательство
в дрожь бросает
в затруднении
в знак согласия
вменять в обязанность
вне всякого сомнения
внедрять в производство
во вред
во всеуслышание
возвратить в сохранности
войти во вкус
восстановить в должности
во что бы то ни стало
впасть в отчаяние
возникает возможность
в полной безопасности
всё в порядке
в соответствии (с чем)
в течение всего года
выходить из повиновения
годный к употреблению
гражданское дело
говорить по душам
горе от ума
дело вот в чем
дело обстоит так
день ото дня
держаться в стороне
для вида (видимости)
для предостережения
для приличия
для своего удовольствия
довести до всеобщего сведения
до сих пор
ехать по железной дороге

бігти щодуху, щосили
не знати, з якої причини, з доброго діла
негайно, без затримки
без докорів сумління
безвідмовно
без поблажливості
не соромлячись
без упину
без угаву, не вгаваючи
без шкоди
невідкладна справа
спритний на слові
кидати на призволяще
бути родичем
мати добру репутацію
вводити в оману
спокушати
призводити до втрат
на доказ
дрож проймає
в скрутному становищі
на знак згоди
ставити в обов'язок
поза всяким сумнівом
впроваджувати у виробництво
на шкоду
на повний голос
повернути в цілості
дібрати смаку
поновити на посаді
за всяку ціну
вдатися в розпач
трапляється нагода
в цілковитій безпеці
все гаразд
відповідно (до чого)
протягом цілого року
не коритися
придатний до вживання (для вжитку)
цивільна справа
щиро, відверто
горе з розуму
річ ось яка
справа стоїть так
з кожним днем
триматися осторонь
для годиться, про людське око
щоб запобігти, застерегти
для годиться, заради пристойності
собі на втіху
довести до загального відома, до відома всіх
до цього часу
їхати залізницею

за милую душу
за наличные деньги
за неимением
залезть в долги
за счет этого
затруднительное дело
идти на убыль
избавиться от опасности
изо дня в день
для приличия
из уважения к вам
изымать из обращения
иметь в виду
идти своим чередом
каждый в отдельности
к вашему сведению
к десяти часам
к лицу
клонит ко сну
коллегия считает
коренной пересмотр
к слову сказать
к сожалению
к стыду
кто во что горазд
к худу, к добру ли?
куда глаза глядят
лицом к лицу
между прочим
между тем
на будущей неделе
наверстать упущенное
на глазок
наводит справки
на заре
назвать по фамилии
назначить к рассмотрению
на корню
на ночь глядя
на общественных началах
на повестке дня
на прошлой неделе
напускать на себя
на удивление
на худой конец
не возьму в толк
не ко времени
не к спеху
не по плечу
не давать ни отдыху, ни сроку
ничуть не бывало
насчет этого мы спокойны
начинать судебное дело
обратить в шутку
обращение к избирателям
объявить благодарность
обязать руководителей

залюбки, з дорогою душею
готівкою
через брак чогось
влезати в борги
за рахунок цього
клопітна справа
спадати
позбутися небезпеки
щоденно, день при дні
для годиться
з поваги до вас
вилучати з обігу
мати на увазі
іти своїм звичаєм
кожен зокрема
до вашого відома
на десяту годину, до десятої години
до лица, личить
знемагає сон
колегія вважає
докорінний перегляд
до речі
на жаль
на сором
хто на що здатний
на лихе чи добре?
світ за очі
віч-на-віч
між іншим
тим часом
на тому тижні
надолужити прогаяне
на око
довідуватися
на світанку
назвати по прізвищу
призначити на розгляд
на пні
проти ночі
на громадських засадах
на порядку денному
минулого тижня
удавати з себе
на диво
у найгіршому разі
не збагну
не на часі
не спішно
не під силу
не давати і вгору глянути
зовсім ні, аж ніяк
щодо цього ми спокійні
розпочинати судову справу
повернути на жарт
звернення до виборців
оголосити подяку
зобов'язати керівників

освободить по собственному желанию
оставить в покое
от нечего делать
отраслевая программа
отстраниться от дел
оценить по достоинству
по возможности
подписать соглашение
прийти к соглашению
приводить в замешательство
понимать в деле
помочь делу
по делам службы
по долгу службы
под стать
по имеющимся сведениям
по истечении срока
по крайней мере
по непредвиденным обстоятельствам
поставить на вид
по специальности
по совместительству
по усмотрению начальства
представить возможность
предоставить справку
прения по докладу
привлекать к ответственности
привлекать к работе
призывать к порядку
прийти в убеждению
прийти к согласию
принимать к сведению
располагать своими правами
с вашего согласия
с виду
с глазу на глаз
справиться с делом
сделать распоряжение
ставить вопрос ребром
ставить на вид
спорный вопрос
считать долгом
текущий счет
час от часу не легче
это в порядке вещей

звільнити за власним бажанням
дати спокій
знічев'я
галузева програма
відійти від справ
належно оцінити
по можливості
укласти угоду
дійти згоди
викликати ніяковість
розумітися на справі
допомогти справі
у службових справах
з службового обов'язку
до пари
за наявними даними
після закінчення терміну
принаймні
через непередбачені обставини
зробити зауваження
за фахом
за сумісництвом
на думку керівництва
надати можливість
подати довідку
дебати по доповіді
притягати до відповідальності
залучати до роботи
закликати до порядку
переконатися
дійти згоди, порозумітися
взяти до відома
мати власні права
за вашою згодою
на вигляд
віч-на-віч
дати раду справі
віддати наказ
ставити питання руба
робити зауваження
дискусійне питання
вважати за обов'язок
поточний рахунок
що далі, то важче
це річ звичайна

Acest manual este proprietatea Ministerului Educației al Republicii Moldova.

Liceul / Gimnaziul _____				
Manualul nr. _____				
Anul de folosire	Numele de familie și prenumele elevului	Anul școlar	Aspectul manualului	
			la primire	la restituire
1				
2				
3				
4				
5				

- Dirigintele controlează dacă numele elevului este scris corect.
- Elevul nu trebuie să facă niciun fel de însemnări în manual.
- Aspectul manualului (la primire și la restituire) se va aprecia folosind termenii: *nou, bun, satisfăcător, nesatisfăcător*.

Imprimat la Tipografia „BALACRON” SRL
str. Calea leșilor, 10
MD-2069, Chișinău, Republica Moldova
Comanda nr. 668

